

Универзитет у Београду
Филозофски факултет – Београд
Одељење за историју уметности

Олга З. Шпехар

**НАСТАНАК ХРИШЋАНСКЕ
САКРАЛНЕ ТОПОГРАФИЈЕ УРБАНИХ
ПРОСТОРА
ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА:
ОД МИЛАНСКОГ ЕДИКТА ДО
ПОЧЕТКА 7. ВЕКА**

докторска дисертација

Београд, 2012.

University of Belgrade
Faculty of Philosophy – Belgrade
Department of Art History

Olga Z. Špehar

**THE MAKING OF CHRISTIAN SACRED
TOPOGRAPHY OF THE URBAN SPACES
ON CENTRAL BALKANS:
FROM THE EDICT OF MILAN TO THE
BEGINNING OF THE 7TH CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012.

Ментор:

доцент, др Јелена Ердељан

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

1. редовни професор у пензији, др Марица Шупут

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

2. доцент, др Иван Стевовић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

3. ванредни професор, др Влада Станковић

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

4. научни саветник, др Вујадин Иванишевић

Археолошки институт - Београд

Датум одбране:

Датум промоције докторске дисертације:

Настанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана: од Миланског едикта до почетка 7. века

Резиме

Хришћанство је на територију централног Балкана доспело вероватно посредством војника, било да је реч о активним припадницима легија или о ветеранима, који су се након одслуженог војног рока насељавали у неком од многих градова Царста, па и у већим градовима на централном Балкану. Премда је познато да хришћанска заједница и организована Црква постоје свакако пре почетка 4. века, хришћанска сакрална топографија на поменутој територији може да се прати тек након што је проглашењем Миланског едикта 313. године припадницима ове религије, некада сматране опасном по Царство, омогућено да граде храмове у којима би се вршила богослужења или којима би обележавали место на коме су похрањене мошти страдалника за веру. Процес настанка хришћанске сакралне топографије у градовима централног Балкана био је дуготрајан, будући да су бројни сукоби, које су Римљани водили са неримским народима и племенима током 4. и 5. века, неретко за собом остављали пустош. Стога о потпуно формираном хришћанском граду на поменутој територији можемо говорити тек након Јустинијанове обнове у 6. веку.

Радам су обухваћени познати урбани центри у којима се на основу сачуваних остатака архитектуре може пратити процес њихове трансформације, попут Сирмијума, Виминацијума, Наисуса, Ремесијане и Улпијане. Такође, биће речи и о Ромулијани и Медијани које, упркос томе што нису имале званичан статус града, пружају значајне информације о христијанизацији урбаних простора. Велики рани хришћански центри неговали су култове мученика, а њихови су епископи град окружили мартиријумима и меморијама, стварајући неку врсту симболичног

прстена који је у име Христово штитио град. Временом су се усталиле градска црква и гробљанске цркве, а оваква топографска слика постала је уочљива још пре 6. века. Врхунац развијене ране хришћанске сакралне топографије представљају шестовековни локалитети Градина на Јелици и Царичин град, којима је у раду посвећена и посебна пажња. У сваком од поменутих градова може се уочити постојање више градских цркава *intra muros* и најмање један храм *extra muros (in cimiterio)*. Наглашена је и вероватна убикација архиепископског седишта *Iustiniana Prima* на локалитету Царичин град, а тиме и значајно место овог некада утицајног града и његове топографије у читавом Царству.

Кључне речи: централни Балкан, сакрални простор, сакрална топографија, урбанизација, христијанизација, епископска црква, мартинијум.

Научна област: историја уметности

Ужа научна област: историја средњовековне уметности

UDK: 726.5(497-014)“03/06“(043.3)

The Making of Christian Sacred Topography of the Urban Spaces in Central Balkans: from the Edict of Milan to the beginning of the 7th century

Summary

Christianity on the territory of the central Balkans was most probably brought by soldiers, whether active members of legions, or the veterans who, after leaving the army, settled in one of the many large urban centers of Empire, as well as on the central Balkans. Although it is known that Christian community and organized Church already existed before the beginning of the 4th century, the Christian sacred topography can be observed only after the Peace of the Church declared in Milan in 313, when to the followers of this religion, once held dangerous for the Empire, was given the possibility to build temples for celebrating Mass or for commemorating the burial places of their martyrs. The process of creating the Christian sacred topography in towns and cities on the central Balkans lasted long, because of numerous wars that roman army led with non-roman nations and tribes during the 4th and 5th centuries, which often left settlements desolated. That is why the completely formed Christian city on the mentioned territory can be observed only after the rebuilding carried out by the emperor Justinian I in the 6th century.

This study deals with known urban centers, in which the transformation can be observed, based on the remains of architecture, such as Sirmium, Viminacium, Naissus, Remesiana and Ulpiana. Despite the fact that they never had an official status of roman city, the settlements of Romuliana and Mediana are also included, because they offer important data about the Christianization of urban spaces. Large early Christian centres cherished the cults of local martyrs, and their bishops surrounded cities with martyriums and memories, thus creating symbolical „ring“ which protects the city in the name of Christ. Town and cemetery churches were established during time, and this topographical picture became visible before the 6th century. Special attention is dedicated to the sites of Gradina on mountain Jelica and Caričin grad, as the

highlights of completely developed early Christian sacred topography in the 6th century. In each of above mentioned cities the existence of more than one intramural churches, and at least one extramural Christian temple (*in cimiterio*), can be detected. The probable identification of site Caričin grad as archbishopric seat Iustiniana Prima is also emphasized, as well as the important place of once influential city and its topography in the whole Empire.

Key words: central Balkans, sacred space, sacred topography, urbanization, Christianization, Episcopal church, martyrrium.

Field of Research: History of Art

Area of Expertize: History of Medieval Art

UDK: 726.5(497-014)“03/06“(043.3)

САДРЖАЈ

1.	УВОД	1
2.	ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА	7
3.	САКРАЛНИ ПРОСТОР	15
3.1	<i>Сакрални простор: тумачење термина</i>	16
3.2	<i>Званична римска религија и сакрални простор</i>	22
3.3	<i>Сакрални простор у хришћанству</i>	29
4.	УЛОГА ГРАДОВА У ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈИ РИМСКОГ ЦАРСТВА	48
5.	ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ ОД РИМСКИХ ОСВАЈАЊА ДО ПОЧЕТКА 7. ВЕКА	58
6.	УРБАНИЗАМ И ХРИШЋАНСКА ЦРКВА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ ОД 4. ДО ПОЧЕТКА 7. ВЕКА	68
6.1	<i>Урбана слика централног Балкана у касној антици</i>	69
6.2	<i>ASTRA FOVENT ANIMAM CORPUS NATURA RESERIT: мученици централнобалканских области</i>	75
6.3	<i>Епископске столице централнобалканских области</i>	82
7.	ХРИШЋАНСКА САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА У ГРАДОВИМА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА ОД 4. ДО 7. ВЕКА	92
7.1	<i>Sirmium - Сремска Митровица</i>	94
7.2	<i>Viminacium - Стари Костолац</i>	109
7.3	<i>Felix Romuliana - Гамзиград</i>	117
7.4	<i>Naissus - Ниш</i>	124
7.5	<i>Mediana - Брзи Брод</i>	134
7.6	<i>Remesiana - Бела Паланка</i>	140
7.7	<i>Ulpiana (Iustiniana Secunda) - Грачаница</i>	144

7.8	<i>Градина на Јелици</i>	148
7.9	<i>Iustiniana Prima - Царичин град</i>	158
8.	УРБАНА НАСЕЉА СА НЕДОВОЉНО ПОЗНАТОМ ТОПОГРАФИЈОМ	173
8.1	<i>Singidunum - Београд</i>	174
8.2	<i>Margum - Дубравица</i>	177
8.3	<i>Aquae - Прахово</i>	179
8.4	<i>Norreum Margi - Туприја</i>	181
9.	ХРИШЋАНСКА САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА УРБАНИХ ПРОСТОРА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА: ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	183
9.1	<i>Хришћанство и рана Црква у урбаним просторима централног Балкана</i>	185
9.2	<i>Хришћанска сакрална топографија у великим градовима Царства: Рим, Јерусалим, Константинопољ и Милано</i>	196
9.3	<i>Сакрална топографија у градовима централног Балкана од 4. до почетка 7. века</i>	214
10.	БИБЛИОГРАФИЈА	232
	СПИСАК СКРАЋЕНИЦА	232
	ИЗВОРИ	233
	ЛИТЕРАТУРА	235
11.	КАРТЕ И ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ	254

1. УВОД

За период од краја 3. или почетка 4. века до 7. века у науци се користи неколико термина: позно Римско царство, рановизантијско доба или касна антика. Различити термини за исти временски период одсликавају, заправо, различиту перспективу из које се поменута епоха посматра. Тако се, сматрају поједини истраживачи попут С. Мичела, изучавање позног Римског царства углавном односи на историју римске државе у целости, на опстанак античке културе и државних институција, док се изучавање рановизантијске епохе односи на источне провинције Царства, чији је духовни и политички центар у овом периоду заправо Константинопољ, а не Рим.¹ Коначно, истраживање касне антике обухвата најчешће дужи период, од 3. века па чак и до 9. века на западу Царства,² чиме су заправо постављене одреднице у оквиру којих је могуће лакше и ефикасније пратити континуитет и опстанак античке културе, али и велики верски и културни преокрети, који су одредили каснију историју Европе.

Ближим посматрањем ових термина лако се могу уочити различитости у схватању периода од доласка на власт тетрархијских царева 284. године до почетка 7. века, када „варварска“ племена и народи трајно насељавају поједине провинције, међу њима и оне које су се налазиле на простору централног Балкана. Оне у политичком, али не и у културном смислу, постају делом или потпуно изгубљене за Царство. Једна струја истраживача заступа теорију о доминантном утицају Рима као духовног центра и након пресељења престонице на Исток. Она започиње Е. Гибоном и његовом студијом „Опадање и пропаст Римског

---

¹ Мичел 2010, 24-25.

² Упоредити: Mauskopf Deliyannis 2010.

царства”,³ а наставља се читавим низом истраживача попут А.Х.М. Џоунса⁴ или Џ.Б. Бјурија.⁵ Са друге стране, бројни су и научници који наглашавају одлучујући утицај Константинопоља, некадашњег Бизантиона, на културне прилике, означавајући исти период као „рановизантијски”.

Бавећи се историјом Византијског царства, историчари су се различито односили према поменутом термину. Тако, на пример, Г. Острогорски у студији „Историја Византије” почецима ране византијске епохе сматра победу хришћанства и оснивање нове престонице на Босфору, док крај види у доласку на власт цара Ираклија (610-641).⁶ Исто или слично дефинисање термина и временских оквира рановизантијског периода задржало се у модерној историографији. Ж.-К. Шене такође истиче како симболичан, тако и стварни значај 11. маја 330. године, датума када је основана/инугурисана нова престоница, као датум рођења Византијског царства, премда сматра да средњовековна Византија почиње да настаје већ од времена владавине цара Јустинијана I (527-565), истичући његов покушај обнове Римског царства (*renovatio imperii*).⁷

Историчари културе данас се углавном слажу да је П. Браун отворио читаво ново поглавље у изучавању овог периода означавајући га као касну антику. Он је своје истраживање омеђио владавином Марка Аурелија са једне и појавом пророка Мухамеда и ислама са друге стране.⁸ Стављајући у други план политичку и војну, а у први историју религије и културе, поставио је темеље другачијег угла посматрања многих промена које су потресале Царство и њихових последица у личном и колективном

---

³ Gibon 1996.

⁴ Jones 1964.

⁵ Bury 1958.

⁶ Острогорски 1996, 48.

⁷ Шене, Флизен 2010, 56-92.

⁸ Brown 1971; Brown 1993.

менталитету. Он сâм истиче да се у периоду касне антике догодила својеврсна друштвена и духовна револуција. Међу његове најзначајније доприносе новији истраживачи сврставају свакако и чињеницу да је окончао са деветнаестовековном реториком базираном на Гибоновој идеји о „опадању и пропасти“, у којој хришћанство има улогу разарајућег фактора.⁹ Многи, подстакнути његовим делима, изучавање касне антике свели су најчешће на изучавање друштвених или верских питања, док опште историјске околности користе само као сцену на којој се одигравају промене које су обележиле касну антику.¹⁰

Неки од савремених историчара културе прихватају Брауново хронолошко омеђење касне антике само делимично. Тако, на пример, М. Гадис у студији „There is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire“ као почетак овог периода узима успон једне у потпуности монотеистичке религије у време Константина I (305-337), а као крај успон нове монотеистичке религије са Мухамедом.¹¹ Разумљиво, христијанизовање читавог Римског царства јесте једна од особености последњих векова постојања простране Империје. Последице процеса христијанизације, баш као и последице каснијег успона ислама, историја је показала, биле су далекосежне.

У време инаугурације нове престонице на Босфору 330. године, територија централног Балкана била је део Западног Римског царства, док је почетком 5. века административно припала Источном, за који ће и касније остати везана како у политичком тако и у културном и религијском смислу. Ако би се период, који је предмет изучавања ове докторске тезе, означио искључиво једним од понуђених термина, то би могло да имплицира и наглашавање јачег утицаја Рима или

---

⁹ Guran 2009, 39.

¹⁰ Cameron 2001; Gaddis 2005.

¹¹ Gaddis 2005, 2.

Константинопоља као културног и духовног центра. То је за територију централног Балкана у изучаваном периоду немогуће, јер је она управо у времену од 4. до 7. века постала гранична област на којој су се сустицали различити утицаји из обе престонице, старе и нове. Да би се избегле недоумице око „именовања“ поменутог периода прибегло се прецизнијем хронолошком омеђењу теме, израженом у поднаслову. Едикт о толеранцији издат 313. године у Милану од стране Константина I и Лицинија (305-324) имао је немали значај за хришћане 4. века, али је од још већег значаја чињеница да је након усвајања овог Едикта о толеранцији отворена могућност за стварање хришћанских сакралних топоса у свим деловима Царства, па и на централном делу Балканског полуострва.

Године 311. објављен је ранији едикт о толеранцији, који носи Галеријево име иако је вероватно обнародован неколико месеци након смрти цара, те би заправо представљао резултат тренутне политике његовог наследника Лицинија.¹² Ипак, последице Миланског едикта из 313. године биле су далекосежније, поготово ако се узме у обзир чињеница да је његовом потписивању уследило рушење добрих односа између два августа. То је подразумевало и поновно окретање Лицинија против хришћана у источном делу Царства, па и у балканским провинцијама.¹³ Његов пораз 324. године и Константиново преузимање власти над читавим Римским царством није остало без одјека на општи положај хришћана. Наведене недоследности у спровођењу одредби Миланског едикта разлог су што је година његовог издавања у овом раду

---

¹² Мирковић 1979, 23. Лактанције приписује едикт Галерију. Упоредити: Lact. De Mort. 33, 11. За текст едикта упоредити: Lact. De Mort. 34.

¹³ Euseb. Vita Constan. I 49, 51. Тада су вероватно страдали и сингидунумски мученици Хермил и Стратоник, као и Флор и Лавр из Улпијане. Упоредити: Мирковић 1979, 21-26.

узета више као симболична него као стварна полазна тачка за изучавање процеса настајања хришћанске сакралне топографије.

У периоду који је тема овог рада, дакле од издавања Едикта о толеранцији 313. године до почетка владавине цара Ираклија (610-641), догодио се низ веома значајних промена у Царству, које су резултирале губљењем његовог западног дела. То је, свакако значило и губљење града Рима, који је на почетку периода који је тема овог рада још увек био престоница, а и након премештања двора у Константинопољ задржао је значајну улогу како у административном, тако и у културном и религијском смислу. Крајем изучаваног периода појавио се ислам, који П. Браун поставља као крајњу хронолошку тачку у својим истраживањима касне антике. Појава нове религије, чије је ширење било брзо и ефектно попут ширења хришћанства неколико векова раније, отвара читаво ново поглавље и још једном драматично мења религијску слику некадашњих територија Царства, па и читавог „Старог Света”.¹⁴

И у административном погледу Царство доживљава многе промене током ова три века. Већ у почетку владавине цара Диоклецијана (284-305) извршена је подела старих провинција на већи број мањих, у склопу нове административне реформе која је имала задатак да олакша управљање пространом државом. У време Константинове владавине дошло је до оснивања првих префектура, које су касније дељене, спајане и чије су границе мењане. Такође, то је време константних сукоба са надирућим племенима и народима, који су са севера угрожавали границе Царства. Године 380. Готи надиру на Балканско полуострво, па им Теодосије I (379-395) дозвољава да се населе у Панонију као римски федерати. У петој деценији 5. века продиру Хуни палећи и рушећи пред собом велике урбане центре попут Сирмијума, Маргума, Сингидунума, Виминацијума,

---

¹⁴ Guran 2009, 41.

Наисуса, итд. У 6. веку, поготово у време владавине Јустинијана I, долази до поновног покушаја да се обнови ромејска власт на Балкану. Међутим, почев од аварског освајања Сирмијума 582. године и пада дунавског лимеса под налетом Авара и Словена почетком 7. века, постепено су уништавана и урбана насеља на простору централног Балкана. Поменути сукоби и честе административне промене, које су из њих произашле, разлог су што смо се определили за гео-политичку одредницу када је у питању изучавана територија, а не за одређену провинцију или префектуру. Њихове границе често су се мењале у овим турбулентним временима, те би ограничавање истраживања на територију једне од њих значило нужно и кратак временски период који би се истраживао, а самим тим и немогућност да се процеси, који су довели до коначне христијанизације урбаних простора, јасније сагледају.

2. ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА

Хришћанска сакрална топографија касноантичких урбаних простора већ деценијама заузима значајно место у научним круговима. Полазну тачку истраживања поменуте теме представља, неизбежно и сасвим оправдано, студија Р. Краутхајмера „Three Christian Capitals: topography and politics”, објављена 1983. године. У њој су дефинисани основни методолошки принципи примењени на изучавање хришћанске сакралне топографије Рима, Константинопоља и Милана, а применљиви и на изучавање било ког урбаног простора у било којој епохи. Већ у уводном поглављу студије Краутхајмер дефинише топографију као научну дисциплину која комбинује знања прикупљена на терену (споменике и археолошке податке уопште) са знањима прикупљеним из историјских извора.¹⁵ Краутхајмер је на поменуте велике хришћанске урбане центре применио овај, за то време нов и у извесном смислу револуционаран приступ који је иступао из онога што се сматрало строгим оквирима историје уметности, те је на тај начин заправо поставио смернице за бројне касније истраживаче.

Недуго потом, 1987. године, објављена је студија Џ. Ф. Балдовина „The Urban Character of Christian Worship: the origins, development and meaning of stational liturgy”. Бавећи се изучавањем литургијске праксе у Јерусалиму, Константинопољу и Риму, Балдовин такође полази од топографске слике поменутих градова као сцене за обављање литијских богослужења. Истичући значај града као целине, као *locus*-а сваке литургијске активности, Балдовин успоставља, како сам каже,

---

¹⁵ Krautheimer 1983, 1. Л. Лаван на Краутхајмерову дефиницију додаје и да је топографија као наука место сустицања археологије, извора и епиграфских споменика. Упоредити: Lavan 2003, 186-187.

„дијалектички однос између урбаног миљеа и хришћанске литургије”.¹⁶ Будући да се Балдовин бавио покретним литургијама, у којима је не једна већ читав низ цркава имао своју јасно одређену улогу на поједине празничне дане, хришћанска топографска слика наведених градова нужно је постала темељ ауторовог истраживања распореда, изгледа и надамце улоге „покретне литургије”.

У обимној студији „Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict” о касноантичкој Александрији и њеној христијанизацији, К. Хаас се осврће пре свега на друштвене прилике у граду и на његову топографију.¹⁷ У недостатку детаљног археолошког контекста, као последице постојања модерног града на темељима античке Александрије, аутор се приликом покушаја реконструкције топографске слике ослања на малобројне податке добијене током археолошких ископавања, као и на описе града које су за собом оставили савременици попут Страбона, Херодијана, Амијана Марцелина и других. Урбану топографију Александрије аутор сматра не само тлом на коме се одвија живот града, већ истиче и њену улогу у животу његових становника: она одсликава социјални, политички, економски и религијски живот грађана. У процесу христијанизације једног од најзначајнијих касноантичких урбаних центара Хаас истиче улогу александријских патријарха и њихову плодну градитељску делатност спроведену са циљем да се целокупни александријски урбани простор потпуно христијанизује. Иако је студија посвећена топографији само једног града, наглашавање биполарног односа између топографске и социјалне слике града, као и улоге црквених поглавара у креирању нове, христијанизоване урбане

---

¹⁶ Baldovin 1987, 35.

¹⁷ Haas 1997.

топографије, били су од немалог значаја за сагледавање могућег односа Цркве и града у централнобалканским провинцијама.

Сакрална топографија градова централног Балкана у периоду од 4. до 7. века остала је незаслужено на маргини научних истраживања. Досадашња топографска анализа, којој су једини истински допринос заправо давали археолози извештајима са ископавања, сводила се најчешће на један локалитет, један урбани простор, док су синтетичке студије које би се бавиле овом темом потпуно изостале. На жалост, у већини случајева, материјал за израду ове тезе прикушљан је на основу извештаја са ископавања и заиста малобројних публикација које за тему имају неко од урбаних насеља централног Балкана у касној антици. Допринос појединаца се, ипак, не може занемарити.

Дугогодишње руковођење ископавањима у Сремској Митровици, саграђеној над остацима античког Сирмијума, пружило је плодно тле за бројне текстове В. Поповића, који обилују подацима значајним за сагледавање топографије касноантичког града. Преглед топографије и урбане структуре града тема су текста објављеног у првој књизи серије *Sirmium*.¹⁸ Овај, али и други радови истог аутора, посвећени Сирмијуму, његовој топографији, архитектури и археолошком материјалу уопште, сакушљени су и објављени 2003. године у зборнику „*Sirmium: град царева и мученика*“.¹⁹

Драгоцене податке о сакралној топографији Сирмијума пружа текст М. Јеремића „Култне грађевине хришћанског Сирмијума“ објављен 2004. године у зборнику радова „*Sirmium* и на небу и на земљи“, приређеном поводом обележавања 1700 година од страдања сирмијумских мученика.²⁰ На основу података старијих истраживача и

---

¹⁸ Поповић В. 1971.

¹⁹ Поповић В. 2003а; Поповић В. 2003б; Поповић В. 2003в.

²⁰ Јеремић М. 2004.

оних прибављених на терену приликом ископавања којима је и руководио, Јеремић је издвојио две градске целине: део града *intra muros*, у коме је са сигурношћу потврђена само једна сакрална грађевина и део *extra muros (in cimiterio)* у коме је потврђено пет хришћанских храмова. Захваљујући подацима који се о граду могу добити из писаних извора, а уз помоћ епиграфских налаза пронађених на терену, Јеремић је покушао и да у поменутом прегледном раду протумачи намену и посвету неких храмова, као и да оправдано претпостави постојање већег броја хришћанских цркава унутар града, које су до данас остале неоткривене у самом срцу модерног насеља.

Једини преглед хришћанских сакралних грађевина Виминацијума дала је Љ. Зотовић у тексту „Рано хришћанство у Виминацијуму кроз изворе и археолошке споменике“ објављеном у часопису *Viminacium* за 1994. годину.²¹ Споменицима које ауторка препознаје као хришћанске грађевине не може са сигурношћу да се одреди намена на основу расположивог покретног материјала и остатака архитектуре, али су обазриви закључци Љ. Зотовић у овој тези свакако морали бити узети у обзир, иако са извесном резервом.

Палата римског тетрарха Галерија (293-311) на локалитету Гамзиград, првобитна *Felix Romuliana*, а касније утврђење Ромулијана, изазивала је и даље изазива живо интересовање истраживача касноантичке архитектуре, најпре као меморијална палата и место коначног пребивања земних остатака цара и његове мајке, а потом и као значајни касноантички религијски центар. Археолошким материјалом датованим у период након што је царска палата престала да живи и њеном христијанизацијом, извршеном адаптацијом постојећих објеката у

---

²¹ Зотовић 1994. Готово идентичан текст преведен је и објављен 1995. године под насловом „Early christianity in Viminacium“ у зборнику „The Age of Tetrarchs“, који је уредио Драгослав Срејовић.

хришћанске храмове, најпре се бавио Ђ. Јанковић. У Јанковићевим текстовима публикованим у каталогу „Гамзиград: касноантички царски дворцац“ објављеном 1983. године,²² могу се наћи драгоцени подаци о црквеним грађевинама датованим у период од краја 4. века до Јустинијанове обнове утврђења тридесетих година 6. века. Истраживање касноантичког слоја на локалитету Гамзиград, које спроводи Археолошки институт у Београду, наставила је С. Петковић. Последњих година објавила је неколико текстова, који се углавном базирају на ранијим закључцима Ђ. Јанковића и, на жалост, малобројним новијим подацима.²³ Од посебног значаја за хришћанску сакралну топографију Ромулијане су и геофизичка снимања терена, која је на локалитету извршио Немачки археолошки институт из Франкфурта на Мајни. Том приликом уочене су три хришћанске сакралне грађевине изван утврђеног дела насеља, још увек неистражене.²⁴

Ископавања А. Оршића-Славетића и његов текст „Археолошка истраживања у Нишу“, објављен у Старинару за 1933. годину, представљају полазну тачку за свако истраживање сакралне топографије касноантичког Наисуса и Медијане.²⁵ Каснија ископавања допунила су и у извесној мери побила неке његове закључке, али је његов допринос и даље незаменљив за изучавање сакралне топографије Константиновог родног града.²⁶ Један од најновијих прегледа касноантичке хришћанске топографије Наисуса дело је М. Ракоције. У тексту „Paleobyzantine churches of Niš: preliminary survey“ аутор на једном месту окушља

---

²² Јанковић 1983а; Јанковић 1983б.

²³ Петковић 2010а; Петковић 2010б; Petković 2011а.

²⁴ v. Büllow, Schüler 2009.

²⁵ Оршић-Славетић 1933.

²⁶ Петровић 1976; Милошевић Г. 2004.

расположиве податке о најстаријим храмовима Ниша, те је изузетно користан због своје актуелности.²⁷

Једини подаци релевантни за топографију касноантичке Ремесијане уопште, па и њених хришћанских храмова, могу се пронаћи у тексту С. Гушића „Урбанизам Ремезијане од I до IV века“ публикованом у Саопштењима Републичког завода за заштиту споменика културе за 1987. годину.²⁸ Аутор, објављујући податке са ископавања, пружа значајне информације о два хришћанска храма, једном унутар бедема, а другом на градској некрополи, као и о археолошким налазима који могу да указују на постојање већег броја хришћанских храмова у касноантичкој Ремесијани. Новијим истраживањима допуњене податке, Гушић публикује и у тексту „Remesiana in the Late Roman Period“ објављеном у зборнику „The Age of Tetrarchs“ 1995. године.²⁹

Римски град Улпијана, обновљен у време Јустинијана I и преименован у Другу Јустинијану (*Iustiniana Secunda*), истраживан је у неколико кампања. Најважније информације о његовој хришћанској сакралној топографији срећемо у тексту М. Паровић-Пешикан „Античка Улпијана према досадашњим истраживањима“, објављеном 1982. године у Старинару Археолошког института.³⁰

Значајан урбани простор, који се такође датира у 6. век, налази се на локалитету Градина на Јелици код Чачка. Насеље непознатог назива годинама истражује М. Милинковић, чија је значајна студија „Градина на Јелици“ објављена 2010. године.³¹ У овој публикацији могу се наћи сви расположиви подаци релевантни за увид у топографску слику претпостављеног утврђеног касноантичког града. Аутор пружа детаљне

---

²⁷ Rakocija 2007.

²⁸ Гушић 1987.

²⁹ Gušić 1995.

³⁰ Паровић-Пешикан 1983.

³¹ Милинковић 2010.

податке и о архитектури пет хришћанских сакралних грађевина до 2010. године откривених на локалитету Градина, као и уопштenu топографску слику овог насеља.

Локалитет Царичин град, претпостављена Прва Јустинијана (*Iustiniana Prima*), има уз Сирмијум можда и најбогатију историју истраживања. Ископавања која су започела 1912. године, а са мањим прекидима се спроводе до данас, пружила су обиље материјала за неколико озбиљних студија. Једна од првих детаљних студија о археолошким налазима са локалитета заправо је каталог „Царичин Град“ аутора В. Кондића и В. Поповића, објављен 1977. године у издању Српске Академије наука и уметности.³² Након што је 1978. године започела француско-српска сарадња појавиле су се три публикације, „Царичин Град I“, „Царичин Град II“ и „Царичин Град III“ у којима се детаљно обрађују поједини сегменти локалитета. За тему овог рада од посебног су значаја први и трећи том ове серије, пре свега текстови Н. Дивала, В. Поповића и М. Јеремића о архитектури хришћанских храмова.³³ Комплетну топографску слику града, допуњену новијим истраживањима, пружају и два каталога Б. Бавана и В. Иванишевића објављена 2003. и 2006. године.³⁴

Расположива литература, на коју је пружен осврт у овом кратком историјату истраживања, нема синтетички карактер, већ је најчешће служила само као основа за даља истраживања чији ће резултати бити изложени у овом раду. О сакралној топографији осталих већих урбаних центара на територији централног Балкана нема довољно података у литератури нити на терену, што подразумева да се и улога градова попут

---

³² Кондић, Поповић 1977.

³³ Duval, Jeremić 1984; Duval, Popović, Jeremić 2010a; Duval, Popović, Jeremić 2010b.

³⁴ Баван, Иванишевић 2006; Bavant, Ivanišević 2003.

Сингидунума, Маргума, Хореум Маргија или Аква у првим вековима похришћаненог Царства не може за сада сагледати у потпуности.

3. САКРАЛНИ ПРОСТОР

Простор у/на коме се одигравају религијски ритуали и у коме кореспондирају верници и свештенство већ деценијама привлачи пажњу научне јавности, ма о којој религији да је реч. Истраживачи су се бавили значењем и улогом поменутог простора, означавајући га најчешће термином „сакрални“ и издвајајући га на тај начин квалитативно од његовог профаног окружења. Улоге које је имао или могао имати сакрални простор, пре свега религијска, социјална и психолошка, биле су најчешћи предмет различитих тумачења. Она су у првом делу овог поглавља изнета са циљем да се, пружањем кратког историјата развоја и прегледа једног броја значајнијих тумачења, пружи уједно и могућност да се сакрални простор сагледа из различитих углова, те да се уочи његов стварни значај у тренутку у коме је настао и у времену током кога је коришћен.

Како је тема овог рада хришћански сакрални простор, било је неопходно пружити и сведен приказ сакралних простора званичне религије Римљана, јер је управо на њиховим темељима и неким основним премисама које су они подразумевали, створена хришћанска сакрална топографија. Први хришћани стварају ране цркве избегавајући архитектонски облик паганског храма и преузимајући базиликални тип јавних објеката или централни тип маузолеја, који су у свести Римљана сами по себи подразумевали сакралност. Завршни део наредног поглавља настао је са намером да се пружи увид у најважније токове настанка и развоја првих хришћанских споменика, будући да на исти или сличан начин настају и у централнобалканским градовима у периоду од 4. до 7. века.

3.1 Сакрални простор: тумачење термина

Сваки простор на коме се одиграва неки религијски ритуал неретко се назива сакралним. Оваква дефиниција лако би могла да доведе до превише сведеног тумачења термина, одређујући сакрални простор искључиво као оквир, својеврсну „сцену“ за извођење религијских активности. Његово значење ипак је комплексније: сакрални простор јесте реални оквир за обављање религијске праксе, али има и друго, можемо слободно рећи, дубље значење. Он окупља на истом месту и у исто време припаднике једног култа или поштоваоце религијског обреда, омогућавајући њихову међусобну комуникацију. На тај начин он ствара могућност за размену идеја или емоција, што као крајњи исход може имати низ промена: промену култа, структуре његових припадника, ритуала и обреда, чак и промену самог сакралног простора. То уједно значи и да сакрални простор није статичан - једном формиран, он се мења, усавршава, надограђује... Чак и они простори који су током времена престали да „живе“ и даље имају извесну функцију: они неретко, и вековима након што су изгубили своју првобитну намену, задржавају значајан утицај на свест људи.

Бројни покушаји да се што прецизније одреди значење термина „сакрални простор“ довели су до појаве различитих ставова о томе шта може да се сматра сакралним простором, на који начин он настаје, као и каква је његова улога у животу и свести појединаца или групе.

Дефиниције М. Елиаде у књизи „Свето и профано“ деценијама представљају полазну тачку за многа каснија тумачења, која се неретко управо заснивају на проширивању или на критици елијадеовских

начела.³⁵ Елиаде истиче како је стварање светог простора заправо једна врста космогоније, понављање дела богова. По њему је модел за сакрализацију увек „Стварање Света“. Аутор одлази и корак даље тврдњом да је космогонија уједно и архетип сваке људске активности која за циљ има креацију простора, без обзира да ли је реч о светом или о профаном простору. Свето место створено на тај начин представља *Axis mundi*, тачку у којој се повезују Небо, Земља и Подземље. Уз то, постојање било које врсте светог простора по Елиади подразумева хијерофанију (изливање светог), којом се нека територија квалитативно разликује од свог окружења. На тој разлици почива светост простора, она га управо и чини светим. Као пример хијерофаније, аутор наводи библијску причу о Јаковљевим лествама.³⁶ Након буђења из сна, Јаков је на месту на коме му се у сну Бог јавио, поставио камен на коме је спавао и прелио га уљем, рекавши:

„...овдје је доиста кућа Божја, и ово су врата небеска“.

(Постање, 28: 17)

Божије јављање на месту на коме је Јаков заспао представљало би сам чин хијерофаније, а постављање камена као олтара, којим би се место јављања обележило, било је заправо чин сакрализације простора.

Елиадеовска тумачења термина сакрални простор, упркос каснијим оспоравањима, остала су актуелна и након пола века. Тако на пример, у рукопису докторске дисертације под називом „Church, society and the sacred in the early christian Greece“ В.Р. Карахер прихвата Елиадеову тезу о сакралном центру, придајући ову улогу самој цркви као архитектонском споменику. Али, он такође истиче и друге улоге поменутог простора и то друштвену и, по аутору најважнију, улогу медијатора, посредника који у

---

³⁵ Прво издање ове студије објављено је 1955. године, преведено на српски језик 1980. Упоредити: Елиаде 1980.

³⁶ Елиаде 1980, 13-21.

себи обједињује сакралну и социјалну функцију, као пандан елиадеовског светог и профаног.³⁷

Постоје мишљења супротна од поменутих, по којима неко место постаје свето искључиво људском активношћу или понашањем, или једноставно зато што га људи третирају другачије од места које не сматрају светим. Тако, на пример, теоретичар религије Ц.З. Смит у студији „To Take Place: Toward Theory in Ritual” сматра да је ритуал у било ком култу или религији заправо начин да се некоме „усмери пажња”, те је његова намена да некога или нешто начини „светим”. Са друге стране, простор, као важна компонента ритуала, служи за директно усмеравање пажње. Као пример наводи улазак у храм у коме је сваки предмет који се у њему налази „свет” већ самом чињеницом да је у храму, као и због тога што је на њега усмерена поменута пажња. Смит закључије да стога ништа није свето само по себи, већ сакралност проистиче из ситуације: на пример, свете сасуди или свети текст су свети само зато што се користе у сакралном простору.³⁸

С. Е. Алкок у књизи „*Graecia Capta: the landscape of Roman Greece*” истиче да је сакрални пејсаж простор створен бројним људским активностима (грађењем, посвећивањем, драматизацијом, процесацијама и ритуалима). Њима је поменути простор означен као „свет”, а служио је личним и колективним потребама и склоностима.³⁹

Ј. Халгрен Килде у студији „*Sacred power, sacred space: an introduction to Christian architecture and worship*” покушава да измири ова два опречна става. Она износи три врсте моћи које религијски простор може да има. Прва врста моћи огледа се у божанском присуству (Елиадеовој хијерофанији), то јест у присуству моћи која се приписује

---

³⁷ Caraher 2003, 252.

³⁸ Smith 1992, 103-106.

³⁹ Alcock 1994, 172.

неком божанству или натприродном бићу. Друга је социјална моћ. Она се огледа у постојању неког хијерархијског устројства унутар религијске заједнице, која простор користи у функцији сопственог култа/религије. Трећа је врста лична моћ појединца/поштоваоца култа/верника, која проистиче из религијских осећања које појединац има у присуству божанства.⁴⁰ Установљавајући овакав тројни принцип, ауторка је одредила сакрални простор као простор створен истовременим деловањем божанског и људског, а као његову основну функцију препознала стварање хијерархијског система заснованог на моћи појединца, било да је реч о некоме ко на било који начин управља ритуалима (у хришћанству свештеник) или о вернику, који своју моћ остварује посредним (преко свештеника у хришћанству) или непосредним контактом са божанством.

Г. Хоуз у књизи „The Art of the Sacred: an Introduction to the aesthetics of Art and Belief” истиче неколико функција архитектонског простора као сакралног.⁴¹ Најпре указује на, како је сам назива, „искуствену функцију” која подразумева све оно што неко може да искуси уласком у неки сакрални архитектонски простор. Потом му додељује и „друштвену функцију”. Овај термин описује све оно што индивидуа, била она верник или не, може да ради у неком архитектонском простору као „социјалном простору”. Посебан значај придаје и „дидактичкој функцији”, то јест ономе што неко може да научи уласком у неки сакрални простор.

А.М. Лидов сматра да термин „сакрални простор” заправо има превише општи карактер, јер се њиме може описати све што спада у сферу религиозног. У циљу бољег разумевања људске делатности која за

---

⁴⁰ Halgren Kilde 2008, 4.

⁴¹ Howes 2007.

последницу има стварање светог простора, Лидов уводи термин хијеротопија, и дефинише га двојачко: то је, са једне стране, креирање сакралних простора као посебан вид људске креативности, али и област историјског истраживања чија је улога да открива и анализира конкретне примере тог стваралаштва.⁴² Да би објаснио суштинску разлику Елиадине хијерофаније од хијеротопије, користи се такође причом о Јаковљевим лествама. Хијеротопија је заправо читав процес који започиње Јаковљевим буђењем, а завршава се постављањем олтара и преименовањем места. То је, дакле, људска активност, за разлику од хијерофаније, која је израз Божије воље.⁴³ Лидов, такође сматра, да су, поред архитектонских форми и различитих ликовних представа кроз које се манифестује сакрални простор, подједнако важне и различите ритуалне радње, попут облачења литургијских одежди или приношења сасуди, ритуалних покрета или молитава, као и ефекти које изазивају светлост и мириси.⁴⁴

Без упуштања у детаљнију анализу појединих тумачења термина сакрални простор, можемо закључити да су сви истраживачи заправо сагласни око тога да су религијске/ритуалне радње оне које на неки начин доприносе сакралности простора. Простор остаје и опстаје „сакралан“ захваљујући ритуалним радњама које се у њему обављају и са којима ће бити у нераскидивој вези док год постоји као такав. Како се у хришћанству богослужења обављају унутар архитектуром дефинисаног простора, поменуте везе са ритуалним радњама биле су те које су одредиле неке од основних карактеристика религијске архитектуре. Подразумевајући, дакле, да је сваки храм, па и хришћански, један јасно одређен и ритуалима дефинисан сакрални простор, управо ће он бити

---

⁴² Лидов 2006, 9-10; Лидов 2006а, 13.

⁴³ Лидов 2006, 11.

⁴⁴ Lidov 2006b, 15.

предмет даљег разматрања - од његових римских узора до хришћанске цркве, која је до данас задржала исте основне карактеристике.

3.2 Званична римска религија и сакрални простор

Званична римска религија почивала је на празничном календару, процесијама и ритуалима, чија је основна функција била да нагласе континуитет, чији је значај у Римском царству био изузетан.⁴⁵ Упркос променама које су нужно доносиле историјске околности, опстанак матичних идеја, ритуала или обичаја чији корени датирају из времена ране римске Републике, одржавао је пространо Царство као целину. Порекло римске религије у очима Римљана лежи у првим данима града Рима 753. године пре н.е., у легендарном тренутку када је Ромул заорао прву бразду, означивши тако *pomerium*, свете границе града.⁴⁶ Овим Ромуловим поступком уједно је и читаво насеље унутар заораних граница дефинисано као „свето“: њега је основао и у њему краљевао Ромул, и сâм деификован и након смрти поштован као божанство Квирин. Поштовање свог деификованог претка грађани Рима изражавали су тако што су себе називали Квиритима.

Настанак неких од најважнијих религијских институција Римљани су смештали у доба владавине митских краљева. Тада су, сматрали су становници Рима, настали свештенички колегији фламина, понтифекса, салија и весталки. У исто време је, према легендама које су опстале до самог краја Римског царства, настала и већина ритуала. Тако се, на пример, веровало да је легендарни други римски краљ, Нума Помпилије (715-673 пре н.е.), организовао први календар религијских ритуала, на коме се заснивала религијска активност и сам живот града, саградио храм бога рата Јануса и први пут затворио његова врата.⁴⁷ Све до тренутка када је римски политеизам замењен монотеизмом хришћана, религија је

---

⁴⁵ Davies 1999, 141.

⁴⁶ О развоју *pomerium*-а града Рима упоредити: Lipka 2009, 15.

⁴⁷ Beard, North, Price 1998, 1.

почивала на традицији и континуитету, покушавајући да новитете што лакше инкорпорира у своје старе оквире.

Религија је у царском Риму⁴⁸ била подељена у две сфере: званичну и приватну. Званична државна религија је подразумевала поштовање оних богова који су обезбеђивали добробит и просперитет читавог Царства или поштовање деификованих персонификација. Приватно поштовање божанстава представљало је ствар личног избора. Објекат поштовања у званичној религији била су призната божанства пантеона и дивинизовани цар, као и поједина божанства којима је владар давао примат у одређеном тренутку. Сви јавни култови имали су јасан архитектонски израз, заснован углавном на истој архитектонској форми. Реч је о храму, чија је цела уздигнута на подијум и опасана колонадом стубова, над којом се уздицао забат (Т I, сл. 1.). Не улазећи у типологију тзв. римског храма, треба нагласити да су наведене карактеристике сакралне римске архитектуре оно што ју је одвајало од профане. Када је Јулије Цезар (100-44 пре н.е.) на фасаду своје приватне резиденције поставио забат, изазвао је протест римских грађана, који су у овом потезу наслућивали Цезареве божанске претензије, чак врећање божанстава пантеона.⁴⁹

Фасада храма у грчко-римском свету била је увек богато декорисана, јер је свакоме требало да укаже на моћ богова. Важан разлог за интензивнију обраду спољашњости храма били су и религијски ритуали, који су се највећим делом одигравали испред храма, па је и његов архитектонски концепт био одраз одговарајућих ритуалних

---

⁴⁸ Под „царским Римом”, без упуштања у научну полемику од када се римска држава може сматрати царством, за потребе овог рада подразумева се историја града од тренутка када је Октавијан Август (27. пре н.е. - 14. н. е.) преузео тријумвирску власт у своје руке и успоставио праксу наслеђивања римског престола. Држава је и даље званично била *Res publica*, а Август само *primus inter pares*, док је *Imperium Romanum* означавао власт републике и њених институција над освојеним територијама.

⁴⁹ Lipka 2009, 12.

потреба. Испред храма се налазио олтар на ком су приношене жртве божанству.⁵⁰

Храмови су у сваком римском граду представљали просторни фокус, имајући централну улогу међу свим јавним објектима (Т II).⁵¹ У римском политеизму храм је био „кућа божанства“, заправо дословно кућа у којој се чувала статуа, чије је присуство подразумевало и физичко присуство бога коме је храм посвећен. Статуа је представљала иконографски фокус култа, као најсветији објекат у храму.⁵² Римљани су веровали да је количина „моћи“ коју је поседовао сваки појединац непосредно зависила од његове физичке удаљености од поменуте статуе као отелотворења божанства. Дакле, што је неко био у могућности да ближе приђе статуи, то је и његова/њена веза са божанством била јача. У изразито хијерархијски устројеном римском друштву приступ унутрашњости храма имали су само повлашћени појединци, свештеници који су се годинама школовали за ту улогу и који су морали проћи обред иницијације.⁵³ Сви остали морали су да се задовоље чињеницом да ће свештенство попут медијатора, обављајући ритуалне радње у које спада и приношење жртава, обезбедити добробит Царства, града, провинције, па чак и личну добробит сваког појединца.

Ритуали обављани у част појединих божанстава нису увек били везани за храм. Олтари у шумама, на раскршћима путева или вртовима, посвећивани су баш као и храмови. Посвећење је представљало чин сакрализације, којим су грађевина, олтар или гај обележавани као место божанског присуства. То је, имајући на уму значај који је култ владара имао у римској религији, посебно важило за место на ком је извршена

---

⁵⁰ Beard, North, Price 1998, 87; Hurtado 2000, 23-24.

⁵¹ Подједнако значајну улогу имала је још само можда царска палата.

⁵² Lipka 2009, 14.

⁵³ Halgren Kilde 2008, 15.

дивинизација преминулог цара. Смрт цара представљала је прилику за јавни спектакл великих размера, који је служио за наглашавање континуитета и стабилности, често само привидне. О царским сахранама и чину дивинизације преминулог владара остали су углавном сачувани само подаци у виду писаних извора код Светонија, Полибија, Диона Касија или у *Historia Augusta*. Мало је остало очуваних археолошких података о овом процесу, који би потврдили наводе у изворима. Један од најбољих примера, у смислу очуваности, па самим тим и количине информација које нам пружа, представља комплекс на брду Магура, изнад *Felix Romuliana-e*, меморијалне палате цара Галерија (305-311) у Гамзиграду (Т I, сл. 2). На овом месту сачувани су остаци два маузолеја и два тумула, за које се претпоставља да су припадали Галерију и његовој мајци Ромули. Тумул је насут изнад места на коме се налазио *rogus consecratio*, вишеспратна ломача на којој је спаљено тело цара, које је за посматраче било невидљиво, а каткад га уопште није ни било (Т III, сл. 1). Изложене су биле *effigies*, фигуре начињене од воска.⁵⁴ Горњи спратови ломаче били су богато декорисани драперијама и посути етеричним уљима, а око ње је била формирана фунерарна процесција (*decursio circa rogum*) која се кретала у круг, дефинишући својом путањом границу између светог и профаног тла (Т III, сл. 2). Свето је било тло унутар замишљеног круга са телом цара на ломачи, као центром осе која би одговарала Елиадином *Axis mundi*. На врху ломаче или у њеној непосредној близини био је постављен кавез са орлом, који је отворан у тренутку када би пламен захватио читаву ломачу. Орао је био један од основних инструмената деификовања, јер је његова функција била да цара узнесе међу богове.⁵⁵

---

⁵⁴ Davies 1999, 143.

⁵⁵ Vasić Č. 1997, 447-448.

Поменути пример деификовања цара показује како је у Римском царству вршено стварање сакралних простора. „Кружни марш“ око ломаче, спаљивање тела које је ослобађало мирисе етеричних уља и, коначно, ослобађање орла представљају кораке у процесу сакрализације. Насипање тумула над местом консекарације, са циљем да се свети простор заштити како би се осигурала вечност преминулом владару, финални је чин у процесу стварања сакралног простора. Иако је култ генија римског владара постојао још од времена Јулија Цезара, у Риму нису постојали храмови посвећени цару.⁵⁶ За то, заправо, није ни било реалне потребе, јер је жив владар попут божанства обитавао у царској палати, па је она имала улогу сакралног фокуса владарског култа током царевог живота. Након смрти и апотеозе, цар је могао да добије свој храм, баш као и свако друго божанство пантеона.⁵⁷ У провинцијама, поготово источним, ситуација је била другачија: храмови и олтари посвећени цару грађени су и за царевог живота, постајући тако фокус култа живог цара и добијајући изузетно значајо место на „сакралној мапи града“.

Објекти приватне побожности била су најчешће божанства оријенталног порекла, попут Митре, Кибеле, Изиде, Сераписа, Баала... Сукоба између ове две религиозне сфере није било докле год се нису међусобно потирале и докле год су, без обзира на своју приватну побожност, римски грађани учествовали у државним ритуалима. Временом су многи од ових култова адоптирани у званични пантеон. Божанства попут Изиде или Сераписа, чак и Кастора и Полукса, добили су своје храмове и свешенство.⁵⁸

---

⁵⁶ Цезар је званично дивинизован тек након смрти, док су неки од његових потоњих наследника прихватили божанске почести и за живота. Неки од обреда, који су у време свог настанка били везани за култ личности, дакле и култ владара, касније су коришћени у култовима хришћанских светитеља. Упоредити: Rapp 2007, 549.

⁵⁷ Lipka 2009, 21.

⁵⁸ Beard, North, Price 1998, 39, 250, map 1, map 2; Lipka 2009, 118.

Приношење жртава представљало је најважнији обред, јер је од успеха жртвовања непосредно зависила „добра воља“ божанства и његова/њена спремност да интервенише у корист римског народа. Самим тим су и олтари на којима су жртве приношене били својеврсни сакрални простори, те су стога имали и значајно место у сакралној топографији прехришћанских римских градова. Како је број богова у римском пантеону варирао због сталног ушлива култова оријенталног порекла, чак је и избор бога коме ће се саградити и посветити храм, гај или олтар зависио, заправо, од моде, а не увек од тренутних потреба да се умилостиви одређено божанство. Ситуација са култовима оних богова, које држава није признала за званична божанства пантеона, била је нешто другачија. Њихови следбеници окупуљали су се у светилиштима, приватним кућама или на отвореном. Тако су се поштоваоци оријенталног култа Митре окупуљали у митрејима, а Јевреји најчешће у кућама прилагођеним потребама јудејске заједнице, са просторијама које су за окупуљене вернике имале функцију храма. Прави фокус јудејске религије био је заправо Храм у Јерусалиму. Након његовог рушења и одношења светиња 70. године, функцију Храма преузимала је свака синагога (или кућа која је служила као синагога), а прави фокус култа је физички трајно избрисан.⁵⁹

Из свега наведеног може се препознати шта је све могло да понесе назив сакрални простор у прехришћанском царству. То је најпре сâм град Рим унутар *romerium*-а. Идеја о сакралном простору чије су границе дефинисане правцем пружања утврђења или самим утврђењем није имала свој једини израз у легенди о оснивању града Рима. Наставила је да постоји и касније, заснована управо на миту о Ромулу и оснивању престонице. Оваплоћена је на извештан начин у сваком кастрому, као

---

⁵⁹ Lipka 2009, 26.

симболу римске власти и моћи. Срећемо је, на пример, у меморијалним тетрархијским палатама: Диоклецијановој палати у Сплиту или Галеријевој палати *Felix Romuliana*. Пролазак кроз капију утврђења ових меморијалних палата значио је прелазак из профаног окружења у сакрални, јер је унутрашњост комплекса већ сама по себи подразумевала светост, будући да је ту пребивао цар поштован у време тетрархије са свим почастима првобитно намењеним искључиво божанствима пантеона или већ дивинизованим владарима, што је такође пракса приспела са Оријента баш као и сви сотериолошки култови.

Време настанка поменутих меморијалних палата је уједно и време када се римска званична религија безуспешно борила за контролу и доминацију над „новим“ култовима. Упркос труду римског свештенства, уношење страних иновација у устаљену религијску праксу постало је неизбежно. Бринући о боговима, римски свештенички колегији и појединци често су заборављали да треба да брину и о римским грађанима. То је био један од разлога за бујање сотериолошких религија окупљених око лика неког спаситеља, у оквиру којих се раширило и хришћанство.

3.3 Сакрални простор у хришћанству

Архитектонски концепт хришћанског храма формиран је на основу потреба конгрегације, која се драстично увећавала током првих векова након Христове смрти. Окупљање у кућама богатијих припадника неке верске заједнице, као што је већ речено, није било хришћанска новина. Судећи по јеванђеоским текстовима, и Христос је своје проповеди држао најчешће људима окупљеним у приватним кућама. Његови ученици наставили су да шире Христово учење на исти начин, па су каснији хришћани само преузели већ познату праксу и применили је као модел за сопствена окупљања.

Куће су у римском друштву имале, уопште узев, полу-јавну намену. Њихов централни део, вестибил, атријум, перистил, а каткада и поједине просторије око атријума, имали су у потпуности јавни карактер, поготово у кућама богатијих Римљана. Сви главни послови и сусрети обављани су у поменутих деловима куће. Осим тога, постојале су просторије у свакој римској кући, чији је карактер био полу-јавни. То се, пре свега, односи на триклинијум, који је био често богато декорисан и намењен смештају већег броја људи, будући да је заједнички оброк као вид гостољубља био једна од основних форми друштвене интеракције, како у римској култури, тако и у грчкој култури нешто раније. Потпуни незнанци могли су да уђу у атријум сваке римске куће, али су само познати, и позвани, могли да уђу у триклинијум.

Већ у самом процесу формирања хришћанских обичаја лежао је велики кулмулативни утицај прехришћанских цивилизација, не само грчко-римске, већ и оријенталних (персијске, месопотамске), што је резултирало неуједначеностима како у култу, тако и у ритуалима у различитим областима под различитим утицајима. Ипак, неке основне

поставке биле су, како се чини, исте. То се, пре свега, односи на организовање окупљања, чији је карактер у основи био религијски. Грчка реч *ecclesia* је у првим вековима хришћанства коришћена управо да значи скуп оних који су, прошавши иницијацију, стекли право да учествују у обреду Евхаристије, који је заузимао централно место у читавом скупу. Тек од 4. века ова је реч почела да добија и архитектонске конотације, те да се одоци на хришћански храм као архитектонски споменик.⁶⁰ Како је заједничко обедовање (*agape*) у првим вековима хришћанства био важан део окупљања, разумљиво је смештање верника у триклинијум римске куће. Иста пракса важила је и када су у питању биле римске инсуле. О окупљању у инсулама сведоче и *Дела апостолска*:

И бијаху многе свијеће горе у соби гдје се бијасмо сабрали.

А сјећаше на прозору једно момче, по имену Евтих, надвладано од тврдога сна, и кад Павле говораше много, наже се у сну и паде доље с трећега пода, и дигоше га мртва. (Дела апостолска 20, 5-21)

Богати римљани су у првим вековима нове ере већином били поштоваоци других оријенталних култова, попут митраизма. Они су могли да приуште да сопственим новцем саграде митреје, да створе дакле архитектонску сцену за обављање култних радњи и простор за окупљање припадника свог култа. Хришћанство тек почетком 3. века почиње да залази у више слојеве. То је време када се на културној сцени јављају и први црквени оци попут Тертулијана, Оригена, Кипријана Картагинског, Хиполита, Климента Александријског и других, док се хришћанима приклањају и поједини припадници аристократије, чак и чланови царског дома.

Тај најбогатији слој хришћана често своје куће уступа или поклања заједници, како би биле коришћене као „храмови” њихове религије.

---

⁶⁰ Hoddinott 1963, 25.

Назив *tituli*, који се у литератури користи за такве куће у самом Риму, потиче заправо од камене плоче (*titulus*) која се налазила поред врата куће, а на којој је било исписано име власника.⁶¹ Судаћи по изворима, исти се термин у каснијим вековима користи за означавање цркве, вероватно као успомена на значај првобитних приватних кућа за најстарије хришћанске конгрегације. Оне су неретко доживљавале измене, којима је унутрашњи простор прилагођаван њиховој новој намени, али су познати и примери грађења потпуно нових кућа за обављање хришћанских обреда. У оба случаја је њихова спољашњост била иста као спољашњост свих околних објеката. Најчешће су биле смештене у густо насељеним деловима Рима и већих градова, али ма колика била хришћанска заједница која их је користила, њихов спољашњи визуелни утисак није одавао њихову стварну намену. Унутрашњост је, пак, имала већ неке од главних одлика каснијих хришћанских цркава. Приватне куће које у функцији храма користи конгрегација изван Рима у литератури се означавају термином *domus ecclesiae*.⁶² Најпознатија међу њима, те стога и најрепрезентативнија, свакако је она из Дура-Еуропоса, која се датује у период између 232. и 256. године (Т IV).⁶³

У унутрашњем распореду просторија у хришћанској кући у Дура-Еуропосу доминантна је пространа дворана, намењена окупљању великог броја људи, у случају ове *domus ecclesiae* хришћанских верника. Реч је у просторији правоугаоне основе на чијем се источном крају налазила благо уздигнута платформа.⁶⁴ Њено присуство свакако указује на постојање лица које руководи ритуалом. То више није домаћин куће у којој се конгрегација окупља, већ свештеник, који је по свом положају

---

⁶¹ Baldovin 1987, 108.

⁶² Р. Краутхајмер истиче како разлике у значењу термина *domus ecclesiae* и *titulus* заправо нема, већ да је термин *titulus* коришћен искључиво у Риму. Упоредити: Krautheimer 1983, 16.

⁶³ Krautheimer 1986, 24-27; Hilgren Kilde 2008, 23.

⁶⁴ Hilgren Kilde 2008, 24.

уздигнут изнад „обичних“ верника и физички али изнад њих и по свом друштвеном значају, те на тај начин постаје посредник између Бога и пастве.

Из свега наведеног, а знајући да се *domus ecclesiae* у Дура-Еуропосу датује у другу четвртину 3. века, произилази да се до средине 3. века већ дешавају значајне промене у самим темељима хришћанске религије. У првим вековима је однос верника и хришћанског Бога био много личнији и приснији: верници су се молили, певали псалме, присуствовали чудесним исцељењима и крштавали се верујући у скори поновни долазак Христов. Иако су постојале особе чији је значај на окупљањима био већи, попут домаћина, учитеља, мисионара, они нису имали улогу посредника, јер истинске потребе за посредником није било. Мале групе верника су се, међутим, умножиле и прошириле толико да је хришћанство, у почетку само један од многих култова у Царству, након нешто мање од три века постало државна религија чији је бранилац био лично цар.

У процесу експанзије религије, лични однос сваког појединца са Богом више није био могућ на онај начин који је у ритуалу практикован у првим вековима хришћанства, што је условило појаву свештенства као медијатора. Само су они могли да преносе окупљенима Божију вољу, спроводе обреде или крштењем уводе нове чланове у хришћанску заједницу. Растућа конгрегација значила је, такође, да заједничко обедовање више није било практично. Оно се у потпуности свело на обред Евхаристије, чија је улога симболична, за разлику од врло конкретног оброка, чија је првобитна намена била да се нахране сиромашни верници, који су и сачињавали највећи део ране хришћанске заједнице.

Анализу и покушај реконструкције пре-константиновске литургијске праксе, тачније обреда Евхаристије, дао је Г. Дикс. Према

његовом тумачењу окушљање је започињало поздравима између епископа, који је предводио читав скуп, и окушљених верника. Обред су отпочињали ђакони простирањем ланене тканине преко олтара. Епископ је седео на престољу окренут конгрегацији, а остало свештенство је седело око епископа у полукругу. Потом су на олтар изношени хлеб и вино, које су сами верници доносили као дарове. Епископ и свештенство би се потом окупили око олтара, поново лицем окренути према верницима, и руку подигнутих изнад хлеба и вина извршили би благосиљање, те освештење. Тада би уследио обред причешћа, који се одвијао по утврђеном хијерархијском устројству, при чему би прво били причешћени епископ и свештенство, а тек потом чланови конгрегације. Изговарањем кратке формуле „*Ita missa est*“, ђакон би након причешћа отпустио вернике.⁶⁵ Архитектура просторија у приватним кућама, које су биле намењене хришћанском ритуалу, прилагођена је овој претпостављеној раној литургији. То се у *domus ecclesiae* у Дура-Еуропосу огледа, најпре, у физичком издвајању свештеника од окушљених верника.

По свом се значају у сагледавању развоја обреда, па самим тим и развоја архитектуре раног хришћанског храма, истиче и крстионица у Дура-Еуропосу. До трећег века крштење је, како се чини, обављано у приватним термама или фонтанама. Крстионица у хришћанској кући у Дура-Еуропосу представља значајан искорак ка каснијим независним грађевинама намењеним крштавању. Њена богата зидна декорација са израженом хришћанском тематиком указују на значај обреда који се одвијао у овој просторији, како за новокрштене појединце тако и за конгрегацију уопште. У 3. веку основни хришћански обред састојао се из два дела: првом делу литургије могли су да учествују сви присутни, али су другом делу, чији је врхунац представљала Евхаристија, могли да

---

⁶⁵ Dix 2007, 103-105.

присуствују само крштени.⁶⁶ Зато је крштење и за заједницу и за појединца имало велики значај, јер се овим чином мењало и место верника у све изразитије хијерархизованој хришћанској Цркви.

И дворана за окупљања и крстионица у Дура-Еуропосу настале су прилагођавањем просторија првобитне куће за потребе хришћанских ритуала. Прилагођавање неке просторије или читаве куће новој намени један је од примера сакрализације простора. Ако се, према дефиницији Ц.З. Смита, може прихватити да је основна функција сакралног простора да фокусира ум верника на духовно или на веру,⁶⁷ онда се у истом контексту могу посматрати и слике на зидовима крстионице хришћанске *domus ecclesiae* у Дура-Еуропосу, баш као и зидне слике у катакомбама. Њихова је улога била да, приказујући сцене и личности из Старог или Новог завета или сведене симболичне представе, у верников ум „усаде“ идеју о стварном присуству светитеља и самог Христа. Идеја да представа светитеља подразумева и њено/његово лично присуство имала је своје непосредне паралеле у римским статуама божанстава или царева. За хришћанина Римљанина овакво је схватање било потпуно природно и ни мало необично, те се може рећи да је, попут многих других, и оно формирано на већ постојећим премисама.

Велику улогу у сакрализацији првобитно профаног простора је, осим архитектонског прилагођавања новој намени, имало и обављање религијских ритуала, певање псалама, изговарање молитви... Намена свих поменутих радњи била је да, између осталог, изазову снажне религиозне емоције код окупљених, чинећи просторију у којој су боравили светим местом у свести сваког појединца.

---

⁶⁶ Krautheimer 1986, 26.

⁶⁷ Smith 1992, 104.

Након Миланског едикта о толеранцији из 313. године постављају се нови захтеви пред Цркву и пред Државу. Било је неопходно осмислити адекватну архитектуру као пандан изузетном значају, који је нова религија наједном добила. Оног момента, када су цар и његов двор прихватили хришћанство, нова религија добила је нову димензију величанствености и царске помпе, која је у римском друштву неизбежно пратила све што је имало било какве везе са императором.⁶⁸ Са престанком прогона отворен је пут за стварање хришћанског храма. Он је, баш као и храмови посвећени званичним божанствима римског пантеона, представљао архитектонску манифестацију сакралности и божанског присуства.

Најстарија црква за чију је изградњу заслужан лично цар Константин I била је Латеранска базилика, данас црква св. Јована, подигнута у оквиру царског имања у Латерану.⁶⁹ Према мишљењу Р. Краутхајмера, црква је освећена 318. године, а првобитно вероватно посвећена Христу, чијом је интервенцијом, по царевом убеђењу, однета одлучујућа победа на Милвијском мосту.⁷⁰ Преузет је тип базилике, простране грађевине у коју је могао да се смести велики број верника, те је, упркос разлици у намени грађевине, архитектонски концепт већ вековима био познат. Свакако, римски традиционални храм био је неподобан, пре свега стога што је приступ његовој унутрашњости био

---

⁶⁸ Hoddinott 1963, 27.

⁶⁹ Не постоје докази за постојање цркава из преконстантиновског времена, чак ни у градовима са релативно великом хришћанском заједницом, какав је Рим. Стога су Константинов долазак на власт у Риму и изградња најраније познате цркве, у свим прегледима хришћанске уметности узети као почетна тачка. Упоредити: Cantino Wataghin 2003, 230.

⁷⁰ Krautheimer 1983, 15. О Константиновој визији пред битку на милвијском мосту упоредити: Lact. De Mort. 44, 5-6; Alföldi 1969, 18.

дозвољен само малом броју људи јер су се ритуалне радње обављале на отвореном, а можда и због тога што је изглед римског храма указивао нужно на „стара“ божанства политеистичке религије.

Хришћански су се ритуали, за разлику од паганских, обављали унутар затвореног простора и управо је то одредило изглед хришћанске базилике. Иако је првобитна намена римских базилика била профана, сама грађевина је и у свести не-хришћана имплицирала присуство „светости“. У једној од њених апсида, најчешће наспрам улаза, налазила се статуа царског генија.⁷¹ Пред њим су се доносили закони и обављали свакодневни послови, јер је статуа божанства, дакле и цара, у римском свету подразумевала његово божанско присуство. На непосредну повезаност базилике са култом владара, а самим тим и на сакралност овог типа грађевине, утицала је и чињеница да је иста архитектонска форма примењивана и у престоним дворанама, у којима се цар као бог појављивао пред својим поданицима.⁷² Већ и само порекло назива овог типа указује на термин *basileus*, те се и на тај начин имплицира царско духовно присуство.

Нови хришћански храмови драстично су се разликовали од скромних старијих грађевина намењених окупљању верника, што посебно важи у случајевима када су цар или чланови царске породице били њихови поручиоци. Истицање царске моћи кроз импозантне хришћанске култне објекте изменило је не само хришћанску архитектуру, већ и хришћанство уопште. Формализам и хијерархијско устројство видљиви у *domus ecclesiae* у Дура-Еуропосу долазе још снажније до изражаја, већ од првих константинијанских цркава. У архитектури цркве и у мобилијару којим је опремљена то је можда најјасније наглашено, али

---

⁷¹ Krautheimer 1967, 123.

⁷² Krautheimer 1986, 42.

је изражено и у литургијској пракси. Основни архитектонски делови цркве, олтарски простор, наос, нартекс и атријум, добијају своје дефинисане функције које су суштински остале сачуване до данас.

Маса верника, предвођених црквеним и световним великодостојницима, у случају престонице царем и патријархом, окупљала се у атријуму или нартексу, а потом по строго установљеном принципу улазила у цркву: прво патријарх и цар, потом ђакон са Јеванђељем, клер, царска гарда, царица са својом пратњом и на крају остали верници. Приступ олтарском простору имало је само свештенство, при чему је и цару било дозвољено да се веома кратко задржи крај олтара, како би на њега положио своје дарове Цркви. Цар би се потом повукао у своју ложу, док је свештенство остајало у олтару. Како је олтарски простор, а понајвише сам олтар, представљао централно место у хришћанском храму, то је и могућност појединца да том простору приђе ближе указивала и на степен божанске инвеституре, његов лични однос са Богом. На различита средства која су служила за сакрализацију олтарског простора указује и Ц. Халгрен Килде. То су искључивање верника из овог дела цркве, ограничавање чак и царевог присуства, као и давање централне улоге олтару у Евхаристији, која већ и сама по себи представља инвокацију светог присуства Христовог.⁷³

***

Нису само *tituli* или *domus ecclesiae* били место окупљања верника у првим вековима хришћанства. Слични обреди, који су укључивали заједнички оброк и молитве, одвијали су се на гробљима, крај гробова преминулих чланова конгрегације, али и у хришћанским катакомбама.

---

⁷³ Halgren Kilde 2008, 50.

Шта више, не само да су приватне куће поклањане конгрегацији, већ и читава гробља. Натпис из античке Цезареје помиње извесног Северијануса, који је градској цркви покљонио земљиште намењено да буде гробље и саградио на истом месту објекат означен натписом као *cella*, што се односило на гробницу или, вероватније, на објекат намењен посмртним ритуалима, какви су се обављали крај гробова преминулих у читавом римском свету.⁷⁴

Као последица првих масовних прогона, забележених у време владавине Деција Трајана (249-251), верници су почели да се опкупују крај гробова страдалих за веру. Култови светитеља првобитно су се развијали изван градског језгра, тј. на некрополама.⁷⁵ Не само да су некрополе биле место на коме су посмртни остаци страдалника сахрањивани, већ је у римском свету постојала строга граница између света живих и света мртвих, па су и сви обреди посвећени преминулима били обављани искључиво *in cimiterio*. Преминули нису смели да буду сахрањивани унутар *pomerium* -а, који се, на пример, према сачуваним списима из града Рима, поклапао са старијим Сервијанским зидом. Свако одступање од овог правила било је права реткост.⁷⁶ На месту погребаности канонизованих мученика, већ од средине 3. века, подизани су мартријуми, у почетку лонгитудиналне грађевине, а касније објекти малих размера и, најчешће, централног плана. Од оног момента када је створена могућност да гробна места хришћана/мученика буду истакнута специфичним архитектонским споменицима, мења се, како то називају У.М. Фазола и В. Фјоки Николај, „урбанизам“ некропола, то јест по први

---

⁷⁴ CIL VIII, 9585 према: Rebillard 2003, 72.

⁷⁵ Cantino Wataghin 2003, 243; Ross Holloway 2004, 11.

⁷⁶ Познато је да је Јулије Цезар (100-44 год. п.н.е.), по одлуци Сената донетој 44. године пре н.е, добио дозволу да подигне своју гробницу унутар овог светог постора. Након њега још је једино пепео императора Трајана (98-117) похрањен у бази стуба подигнутог на Трајановом форуму, премда се и сам стуб налазио изван оквира старих сервијанских зидина.

пут се хришћанске некрополе које се формирају око мартријума и визуелно разликују од паганских.⁷⁷

Узор за све мартријуме и меморије централног плана представљали су ранији антички маузолеји.⁷⁸ Породични маузолеји, какви су нам сачувани у примерима Цецилије Метеле или Гаја Цестијуса, били су намењени сахрањивању већег броја људи, од *pater familias* до робова и ослобођеника. Они су, дакле, у потпуности одражавали исту социјалну структуру каква је владала у свакој римској аристократској породици.⁷⁹ Грбови су, уопште узев, у античком/паганском Риму били део тзв. приватне сфере, место на коме су пошту одавали само најближи рођаци и пријатељи преминулог или *collegia funeraticia*, одржавајући посмртне банкете у славу и сећање на покојника.⁸⁰ Ова се пракса суштински задржава и када је реч о месту сахране чланова хришћанске конгрегације. Црква се, како се чини, није мешала у то где ће који члан хришћанске заједнице бити сахрањен, те је одабир места погребња био препуштен породици.⁸¹ Са појавом култа мученика долази до делимичног брисања баријере између приватног и јавног, па места на којима су мартрији сахрањени или на којима су се налазиле меморије подигнуте у знак сећања на њихово страдање, постају место окупљања читаве хришћанске заједнице. Њени су чланови редовно бележили датуме смрти својих мученика, али и епископа, остављајући тако обавезу будућим генерацијама хришћана да се сећају хероја-страдалника и првих вођа религије у експанзији.⁸²

---

⁷⁷ Fasola, Flocchi Nicolai 1989, 1175.

⁷⁸ Krautheimer 1986, 36.

⁷⁹ Yasin 2005, 436.

⁸⁰ Spera 2003, 24; Rapp 2007, 550.

⁸¹ Rebillard 2003, 71.

⁸² Brown 1981, 31.

У сврху промовисања места на коме је светитељ сахрањен коришћена су различита средства: архитектура, уметност, церемоније... Изнад гроба или у његовој непосредној близини у почетку су подизане велике базиликалне структуре, које су имале улогу покривеног гробља и сале за фунерарне банкете (*refrigeria*).⁸³ Ови фунерарни банкети се у почетку нису битно разликовали од устаљене римске праксе да чланови породице крај гробова преминулих обављају заједнички обед, приликом ког је вршена либациона жртва, а храна стављана на сакрофаг или покрај локула у који је било положено тело преминулог у катакомбама.⁸⁴ Разлике је, међутим, ипак било.

У античком Риму смрт је представљала тренутак у коме је преминули напуштао своје тренутно пребивалиште, али се тиме нису завршавале његове „обавезе” према породици и наследницима, као носиоцима континуитета, тако битног у римском друштву. Римљани су били више заокупљени живима и позитивним утицајем преминулих предака на живе, него судбином умрлог у загробном животу.⁸⁵ Хришћански мученици такође су имали, у свести похришћанених Римљана, извесне „обавезе” према својим поштоваоцима, као према члановима хришћанске породице и наследницима њихове вере, за коју су и сами страдали. Ипак, не треба погрешно разумети да су хришћански фунерарни ритуали вршени крај гроба мученика били само начин да се окупују повежу са преминулим мучеником како би од њега „имали неку корист”. Хришћани су искрено веровали да је поштовање

---

⁸³ Велике базилике, најчешће са амбулаторијумом, подизане су изнад старијих катакомби у којима су били сахрањени најранији хришћани, међу њима бројни канонизовани црквени оци. Око ових великих грађевина као нуклеуса грађени су маузолеји богатих хришћанских породица. Упоредити: Spera 2003, 32, 36-37. Као примери могу послужити репрезентативне базилике саграђене изнад гроба св. Петра или поред гроба св. Лаврентија у Риму (*San Lorenzo fuori le Mura*). Упоредити: Krautheimer 1983, 23.

⁸⁴ Ross Holloway 2004, 84; Halgren Kilde 2008, 17.

⁸⁵ Посмртне маске предака ношене су у погребним поворкама, са намером да укажу на поменути континуитет.

страдалника уједно и поштовање њиховог Бога, који ће им обезбедити вечити (и бољи/лакши) живот након живота. Мученици нису били само пасивни страдалници, већ активни борци за Христову веру, а свака повреда на њиховом телу била је одраз демона који су руководили онима који су их мучили и онима у чије су име мучени.⁸⁶

Архитектонски споменици саграђени изнад или покрај гробова мученика требало је да, између осталог, обезбеде непомућени мир моштима светитеља. Ипак, то се у збиљи није остварило. Убрзо након што су хришћани добили могућност да слободно исповедају своју религију, крајем 4. и почетком 5. века, мошти су ископаване, узимани делови, уношене унутар градских зидина или преношене у друге градове, постајући неретко фокус градског религиозног живота. Коначно, догађа се да у градским црквама гроб светитељев постаје непосредно везан са олтаром у исту целину. Тиме падају неке раније баријере: *intra muros* и *in cimiterio* постају изједначени, чиме се брише једна од главних премиса паганске римске религије и обичаја.

Познати су и случајеви да су богатији представници римског друштва били у могућности да пострададе мученике сахране у својим приватним гробницама. Такав је случај извесне Помпејане, која је 295. године успела да од магистрата добије тело младог мученика Максимилијана и да га пренесе у Картагину. Сахранила га је у близини гроба св. Кипријана, а како је након тринаест дана и сама умрла, и она је била сахрањена на истом месту. У Салони је богата матрона Асклепија

---

⁸⁶ Gaddis 2005, 24. Говорећи о Домицијану, Лактанције каже: „Postquam vero ad persequendum iustum populum instinctu daemonum incitatus est, tunc traditus in manus inimicorum luit roenas.” (Али након што је на наговор демона почео спроводити прогон праведног народа, пао је у руке својих непријатеља и допала га је казна). Упоредити: Lact. De Mort. 3, 2.

саградила меморију изнад гроба мученика Анастасија 304. године, која је уједно била намењена и за сахрањивање ње и њене породице.⁸⁷

Сви наведени примери указују да је у јасно хијерархијски устројеном римском свету, за богате постојала могућност да „присвоје“ мученика и да га издвоје у потпуно приватну сферу, упркос тенденцији хришћана да бришу границе између јавног и приватног када су мартрири у питању. Близина светитељевог тела омогућавала је поменути изузетцима да креирају нову социјалну моћ унутар заједнице.⁸⁸ За оне који су своју социјалну моћ већ остварили, попут светог Амброзија, миланског епископа у периоду од 374. до смрти 397. године, сахрањивање чланова њихове породице у близини светитељевог гроба такође није било реткост. И у свом књижевном раду, свети Амброзије се бавио праксом сахрањивања *ad sanctos*. Као потврду исправности ове праксе, милански епископ је тело свог преминулог брата Сатира сахранио уз тело светог Виктора у меморијалној капели San Vittore in Ciel d'Oro у Милану.⁸⁹ Ирски путник Дунгалус, пролазећи кроз Милано 828. године записао је текст епитафа који се налазио у San Vittore in Ciel d'Oro, а који до данас није сачуван:

*Uranio Satyro supremem frater honorem
martyris ad laevam derulit Ambrosius
haec meriti merces ut sacri sanguinis humor
finitimas penetrans adbluat exuvias.*⁹⁰

(Брату Уранијусу Сатиру је највећу почаст подарио
Амброзије да буде уз мученикову леву руку,
као награду за заслугу,

---

⁸⁷ Brown 1981, 33.

⁸⁸ Brown 1981, 33-34; MacCormack 1990, 7.

⁸⁹ MacKie 1995, 91.

⁹⁰ MacKie 1995, 98, 101.

тако да течност свете крви
продирући опере суседне остатке).

До краја 6. века гробови светаца сахрањених на градским некрополама постали су за град, чак и за читаву област, фокус црквеног и религијског живота уопште. Близина светитељевог тела подразумевала је снажно деловање натприродних сила. Хришћани су веровали да је светитељ духом „присутан“ на месту на коме је сахрањено његово тело, заправо да свечеве мошти јесу светитељ, те да у себи обједињују све религијске и, суштински, магијске функције које се за светитеља везују.⁹¹ Тако, на пример, на гробу светог Мартина у Туру пише:

*Hic conditus est sanctae memoriae Martinus
episcopus*

*Cuius anima in manu Dei est, sed hic totus est
praesens manifestus omni gratia virtutum.*⁹²

(Овде је сахрањен епископ Мартин, свете успомене,
чија је душа у Божијој руци, али је у потпуности овде
присутан очигледно по свим чудима).

Разумљиво је, стога, што су верници желели да и сами буду сахрањени у близини гроба светитеља. Веровали су да његово/њено непосредно присуство обезбеђује бољу божанску интервенцију.⁹³ Епитаф из капеле светог Виктора указује експлицитно на начин на који су рани хришћани веровали да се остварује однос између светитеља и особе која је уз њега/њу сахрањена. Својом проливиеном крвљу, својим страдањем, мученик „пере“ грехе верника, обезбеђује непосредну близину Божије промисли остварене кроз дела, али и кроз страдање мучениково. Паулин из Ноле је 421. године дозволио да хришћанин Кинегејус на молбу његове

---

⁹¹ MacCormack 1990, 7.

⁹² Brown 1981, 3-4.

⁹³ Rapp 2007, 560.

мајке Флоре буде сахрањен у непосредној близини гроба св. Феликса у Ноли, што ће временом прерасти у уобичајену праксу *depositio ad sanctos*. То је, како се чини, упркос ранијим примерима, ипак било неуобичајено за поменуто време, на шта указује чињеница да је мајка морала да тражи дозволу за сахрањивање свог сина у близини свеца. Популарност ове праксе, као и дубоку веру да непосредна близина светитељевог тела обезбеђује његово снажније посредовање, показује и чињеница да је епископ Паулин свог рано преминулог сина сахранио у близини моштију мученика у Алкали, док је и он сам сахрањен поред моштију св. Феликса, у ширењу чијег култа је имао одлучујућу улогу.⁹⁴

Хришћани су након проглашења Едикта о толеранцији углавном преузимали архитектонски облик грађевина централног плана за мартријуме/меморије и крстионице. Као и у случају архитектонског типа базилике, ни ове структуре нису представљале новину, већ се само променила њихова функција.

За овај кратак преглед формирања првих хришћанских сакралних простора довољно је поменути као пример само маузолеје централног плана карактеристичне за римску архитектуру све до краја периода тетрархије (293-324). Маузолеји су чували земне остатке владара, чији се дух чином апотеозе успео међу божанства римског пантеона постајући *divus*, аналогно мартријумима који су чували тело светитеља страдалог за Христову веру, чији је дух након смрти отишао хришћанском Богу. Дајући врло сличну функцију меморији, као светом месту па самим тим и својеврсном сакралном простору, симболика и значење грађевине централног плана била је потпуно јасна и прихватљива. Засигурно најпознатији примери раног градитељства биле су меморијалне грађевине које је саградио Константин I у Светој Земљи: црква Рођења

---

⁹⁴ Brown 1981, 27; Rapp 2007, 554.

Христовог у Витлејему и црква Светог гроба у Јерусалиму.⁹⁵ Оне су у себи обједињавале грађевине централног плана и базиликалну структуру, чија је улога била, пре свега, да прихвати велики број верника-ходочасника, који су се окупљали у овим храмовима, али су ове цркве коришћене и за служење литургија у време великих хришћанских празника.⁹⁶

***

Крстионице представљају специфичност хришћанске религијске архитектуре: иако је централни план оваквих грађевина био већ познат, архитектонски споменици сличне намене у римском свету нису постојали. Главни разлог је тај што иницијација у званичној римској религији није постојала, а култови у којима је примењивана били су често тајни и отворени само за ограничен број оних који су у мистерије уведени чином иницијације.⁹⁷ Стога изградња објеката искључиво у сврху иницијације није практикована. Крштење је, насупротив томе, представљало и представља, једну од окосница хришћанске религије. Овим, у раним вековима наглашено јавним чином обезбеђивано је ширење хришћанске заједнице, па је као и у случају осталих типова хришћанских архитектонских споменика, било неопходно створити одговарајућу архитектонску сцену за обављање ове Свете тајне, нужног чина у процесу християнизације. У четвртм веку, у Риму, крштење је

---

⁹⁵ Baldovin 1987, 46-50. Ротонда саграђена изнад Христовог гроба обједињавала је у себи функцију и мартријума и меморије. Р. Остерхаут истиче да термин мартријум, употребљен да означи свето место, први пут може да се сретне код Еузебија. Пишући *Vita Constantini* 337-339. године, Еузебије Христов гроб у Јерусалиму означава термином *martyrion*. До тада је термин у литератури коришћен у значењу сведочанство/сведок, а касније се редовно користи како би се означило светилиште посвећено мартриу/мученику. Аутор сматра да Еузебије користи овај термин са намером да укаже да је место Христовог гроба сведочанство његовог Ускрснућа. Упоредити: Ousterhout 1990, 51.

⁹⁶ Baldovin 1987, 55-82.

⁹⁷ Hurtado 2000, 25-26.

био обред који се вршио једном годишње, на Ускрс. Катехумени су најчешће годинама припремани, а сам чин крштења представљао је кулминацију читавог процеса.⁹⁸ Крштењем се, према речима апостола Павла, верник чистио од грехова и тако постајао спреман да буде примљен у Цркву, учествујући симболично овим чином у Христовом сахрањивању и васкрсењу:

„Или не знате да сви који се крстисмо у Исуса Христа, у смрт његову крстисмо се?”

Тако се с њим погребосмо крштењем у смрт да као што уста Христос из мртвијех славом очиним, тако и ми у новом животу да ходимо.” (Посланица Римљанима 6, 3-4)

У првим вековима хришћанства строгу контролу над чином крштења, па самим тим и над пријемом нових чланова у хришћанску заједницу имао је епископ, па тек потом презвитери и ђакони, и то само по епископовом наређењу и под његовом контролом.⁹⁹ Упркос томе што је у суштини крштење приватни чин сваког појединца, њему је неретко присуствовао не мали број чланова конгрегације, због есенцијалног значаја увођења нових чланова за ширење хришћанства. Након Едикта о толеранцији, новостворена могућност да се подижу јавни објекти намењени хришћанским ритуалима, омогућила је и изградњу најчешће богато декорисаних крстионица, у које је могао да се смести велики број људи. Први баптистеријуми, попут оног у Дура Еуропосу, били су квадратне основе, али је већ око средине 4. века почео да преовлађује централни план.¹⁰⁰ Архитектонска сцена за обављање ове Свете тајне утемељена је, због симболичног повезивања крштења, смрти и васкрсења,

---

⁹⁸ Ross Holloway 2004, 73.

⁹⁹ Wharton 1992, 320.

¹⁰⁰ Krautheimer 1942, 21.

на архитектури царских маузолеја.¹⁰¹ Они су поседовали управо тражену дозу величанствености: монументални и упечаљиви, имали су већ подразумевану „сакралност“, будући да је римски владар сматран божанством на земљи, који се након смрти успиње међу божанства римског пантеона. Повезујући, чак поистовећујући, успињање цареве душе на небо са Христовим Васкрсењем и Вазнесењем, а крштавање са поновним рађањем/васкрсењем људске душе очишћене од грехова, веза између чина кршења и архитектонске форме царских маузолеја постаје јасна и разумљива.¹⁰²

---

¹⁰¹ Постоје и тумачења по којима је централни план крстионица преузет заправо из плана засведених просторија у римским термама. Упоредити: Krautheimer 1942, 21.

¹⁰² О тумачењу ове везе код раних светих отаца: Krautheimer 1942, 27.

4. УЛОГА ГРАДОВА У ХРИСТИЈАНИЗАЦИЈИ РИМСКОГ ЦАРСТВА

Римско царство је у првим вековима н.е. заузимало пространу територију, обухватајући велики број припадника различитих народа, који су 212. године добили статус римских грађана.¹⁰³ У циљу укључивања новоосвојених провинција у већ постојеће државно уређење, романизовани су стари и оснивани нови градови, који су постајали административна средишта појединих области. У свим градовима Царства уочавају се архитектонске форме, карактеристичне за град Рим и све остале римске урбане просторе. Имали су ортогоналну схему са две главне градске комуникације (*cardo* и *decumanus*), широке улице са портицима, храмове, форуме и терме, а у зависности од улоге појединих од њих могле су се наћи и базилике, курије, позоришта, хиподроми, итд. Урбана насеља била су, дакле, не само носиоци политичког, већ и културног, трговачког и религијског живота веће области или читаве провинције Царства. Као што је римска религија почивала на празничном календару, тако је и сваки град имао календар градских церемонија. Градски ритуали у антици омогућавали су да се уједине житељи града и житељи његове руралне околине, која је била непосредно везана за најближи урбани центар.¹⁰⁴

Римски градови били су најчешће препуни храмова у којима су поштовани прихваћени богови и полубогови пантеона: римски, персијски, египатски, али и деификовани цареви. Често је у једном великом граду могло бити и више десетина храмова, које су неретко

---

¹⁰³ Антонинским уставом (*Constitutio Antoniniana*) донетим за време владавине Каракале (211-217), сви слободни грађани Царства добијају римско грађанско право.

¹⁰⁴ Liebeschuetz 2001, 1-2.

опслуживали исти свештеници.¹⁰⁵ Појединци су, поред тога што су поштовали више богова истовремено, у својим домовима имали и олтаре посвећене кућним ларима и породичним прецима. У свеприсутном синкретизму, карактеристичном за последње векове постојања Римског царства у његовом изворном облику, у домену религије сачувало се веома мало некадашњег устројства.

С обзиром на њихову већ поменућу улогу носилаца културног, политичког и трговачког развоја, разумљиво је да се у доба првих апостола и хришћанство усмерава на урбане центре, веома брзо поставши непосредно везано за градове и за судбину римске управе у њима.¹⁰⁶ Сви рани мисионарски покрети били су усмерени на средине у којима је за кратко време могао да буде преобраћен велики број људи. То је, разумљиво, једино било могуће у градовима.

Ни једна религија, па ни хришћанска, није статична. За њен је опстанак неопходно да се шири међу припадницима циљане популације, што нужно подразумева људску интеракцију. Реч је о најосновнијем облику контакта међу појединцима: особа која је упозната са неком информацијом исту преноси другој особи. У случају ширења религије неопходан је био непосредан контакт између „верника“ и „неверника“ како би се обезбедило њено даље ширење. Градови су у том смислу представљали најпожељније тло за пропагирање нових учења, идеја или веровања, самим тим што су интеракције међу људима биле неупоредиво чешће него у руралним срединама. Уједно, од величине града непосредно је зависио и број људи који је могао за кратко време да буде преобраћен.¹⁰⁷ Први апостоли су се, стога, упутили у неке од највећих градова Царства, као циљаним местима своје активности. Захваљујући

---

¹⁰⁵ Stark 2006, 32-33.

¹⁰⁶ Herrin 1987, 72.

¹⁰⁷ Humphries 1999, 5.

њиховом великом залагању у пропагирању хришћанског учења, спречили су да хришћанство остане безначајна група јеретика унутар Јудаизма, а својим мисионарским радом посадили су семе хришћанства као светске религије.¹⁰⁸

Градови Царства у време првих апостола били су, са само делимичним изузетком Рима, мали, прљави и уских уличица. Људи су неретко живели на граници беде, догађале су се масовне епидемије, па је и велики морталитет био неизбежан.¹⁰⁹ Стога није необично што се људи у првим вековима н.е. окрећу култовима који нуде избављење, а који су по правилу водили порекло из источних провинција Царства. На истој подлози раширило се и хришћанство. Оно, попут осталих оријенталних религија, није постало актуелно искључиво стога што је праведнима обећавало бољи живот након живота, као надокнаду за претрпљене патње. Један од главних разлога великог успеха хришћанства лежао је, заправо, у чињеници да је вера чинила овај живот мање тешким. Хришћани су утеху налазили не само у окупљању ради обављања ритуалних радњи, већ и са циљем да помогну сиромашним припадницима конгрегације. Рани су се хришћани бавили неком врстом „социјалног рада“: бринули су о болеснима, старима, удовицама, деци, те су на тај начин непосредно олакшавали живот немалом броју људи, што је један од разлога да њихова религија постане за кратко време изузетно популарна и подложна ширењу.¹¹⁰ У почетку су се преобраћали припадници римског пролетеријата и понеки редак припадник средњег staleжа (ветерани, ослобођеници...). Та прва преобраћања догађала су се у градовима, из већ наведених разлога. Ипак, већ до 100 године н.е.

---

¹⁰⁸ Р. Краутхајмер у том смислу посебно истиче улогу апостола Павла. Упоредити: Krautheimer 1986, 23.

¹⁰⁹ Mamford 2001, 229-235.

¹¹⁰ Herrin 1987, 57; Ross Holloway 2004, 8-9; Stark 2006, 30.

хришћанство се проширило ван утврђених градова на руралне области Царства. Релативно брзо створена је црквена организација, која је повезивала град и његово рурално окружење, а о којој су бринули епископи и ђакони.¹¹¹

Било би погрешно претпоставити како је број хришћана био пресудан за успех читаве религије. Заправо, у односу на укупан број становника Царства у 1., чак и у 2. веку, хришћани су били релативно малобројни. Њихов реални утицај на функционисање Царства није био много већи ни средином 3. века, када се процењује да их је у граду Риму било преко 200.000.¹¹² Управо чињеница да су први хришћани живели у градовима, у којима је циркулација људи била велика, представља прави разлог за брзо ширење хришћанства и коначно преузимање доминације над осталим античким култовима, те на постепено повећавање утицаја који је хришћанска заједница имала у Царству. Хришћани у градовима почели су да остварују значајан политички утицај, паралелно са ширењем нове религије међу свим слојевима римског друштва. Иако је у самом језгру хришћанства, баш као и у случају неких других оријенталних религија, лежао и антагонизам према друштвеним и политичким разликама које су вековима владале унутар римског друштва, идеје о једнакости пред Богом у пракси нису у потпуности заживеле. То показују и раније изнети примери о могућностима које су богатији хришћани имали када је у питању *depositio ad sanctos*.

Прве хришћанске заједнице настале су, како се чини, у великим лучким градовима. Постоји неколико разлога за то. Први је њихов положај на мору, као најважнијој саобраћајници Царства, док је други разлог већ поменута циркулација људи. Тако, на пример, Р. Старк износи

---

¹¹¹ Krautheimer 1986, 23.

¹¹² Baldovin 1987, 108.

хипотезу да је хришћанство брже ухватило корена управо у неким од највећих урбаних центара Царства, што се свакако односи на луке, где су у великом броју људи лакше прихватане и „необичности“.¹¹³ Као додатак овој тврдњи могу се искористити и наводи М. Хамфриса да луке и пијаце нису служиле само за размену добара, већ су биле места на којима су нове идеје и култови, дакле и хришћанство, остављали своја прва обележја.¹¹⁴

Удаљеност од великих лука и од Јерусалима као колевке хришћанства, један је од разлога што се у градовима попут Сирмијума, Сингидунума или Виминацијума, који су били у непосредној близини северне границе Римског царства, хришћанство раширило вероватно тек у 3. веку. Наравно, ове области су у састав Римског царства и ушле тек у 1. веку, када и започиње процес њихове урбанизације. Ипак, већ у време Диоклецијанових прогона почетком 4. века ови градови имају значајну хришћанску заједницу и организовану Цркву. Брзом успостављању црквене хијерархије и повећању броја верника допринела је, свакако, успостављена мрежа путева и величина ових градова, наравно посматрано у односу на неке друге градове Царства. У случају Сирмијума сигурно је од пресудног значаја била и чињеница да је био *sedes imperii*, те да је због честих боравака царева и повећаног значаја града у 3. и 4. веку убрзано растао и укупан број становника.

***

Упркос напред наведеним примерима најранијег ширења хришћанства у градовима, прелазак са старих политеистичких веровања

---

¹¹³ Stark 2006, 80.

¹¹⁴ Humphries 1999, 5.

на ново монотеистичко није био ни брз ни лак. То показују примери два велика хришћанска центра, Константинопоља и Александрије.

Иако је хришћанска заједница већ 313. Миланским едиктом добила право да слободно проповеда своју веру, а Константин I био први цар који је отворено изражавао своје симпатије према хришћанима, нова престоница на Босфору у време своје инаугурације 330. године никако није била у потпуности хришћански град. Историчар Зосим, који је и сам био паганин, наводи како је Константин у граду подигао и два нова паганска храма.¹¹⁵ Реч је о храму посвећеном градској Тихи/Фортуни, и храму посвећеној Реи/Кибели, оба у самом срцу града.¹¹⁶ У доба живог синкретизма, који је у време изградње ових храмова вероватно био доминантнији од сваке појединачне религије, њихово подизање и њихова посвета нису биле зачуђујуће, нити су на било који начин врећале поштоваоце других религија или култова. Тихе Константинопоља била је пандан богињи Роми, а Кибела је била једно од најзначајнијих божанстава паганског Рима. Свети камен црне боје, који је представљао оваплоћење ове богиње, донет је након велике победе римске војске 204. године пре н.е. из Песинунта у Рим, где јој је убрзо саграђен храм.¹¹⁷ Иако првобитно није била римско божанство, веома је брзо прихваћена и поштована као *Magna Mater*, а поменути камен је постао један од симбола града Рима и његове религије. Будући да је била чувар града Рима, те римских градова уопште, може се претпоставити да је поштовање Кибеле, као и Тихе, у новој престоници требало да обезбеди Константиновом граду, и читавом Царству, дуго очекивани мир и просперитет.

---

¹¹⁵ Zosimus, *New History* II.31, према: Cameron 2001, 12.

¹¹⁶ Bassett 2004, 24. У храму се налазила статуа Тихе, за коју се веровало да је донета из Рима. Упоредити: Ando 2001, 399-400.

¹¹⁷ Lipka 2009, 121-125.

Царева жеља да направи град на истоку који би био пандан Риму на западу можда се још сликовитије може препознати у присуству статуе римске вучице, која доји Ромула и Рема. Ово типично римско иконографско решење смештено је на константинопољском хиподрому. Истовремено са изградњом паганских храмова, а са идентичним циљем, на претпостављеном месту некадашње *domus ecclesiae* саграђена је црква св. Ирине. Иако је престоница на Босфору израсла у хришћански град, у тренутку свог настанка она је, у складу са синкретистичким веровањима њеног оснивача, била типичан римски град у коме је сваком становнику било омогућено неометано поштовање било ког званичног култа.

Спој паганског и хришћанског обележио је и неке друге Константинове градитељске подухвате у новој престоници. Извори наводе да се у подножју Константиновог порфирног стуба на Форуму налазило светилиште у коме су се чувале истовремено и паганске и хришћанске реликвије. Из Рима је пренет *Palladium (Palladion)*, тројанска статуа Атине Паладе, коју је према легенди у Рим донео Енеја. Чувана је у Вестином храму, а потом је по Константиновом наређењу доспела у Константинопољ.¹¹⁸ Енеју су Римљани сматрали својим праоцем, утемељивачем моћи и славе града. Генс Јулијеваца наглашавао је своје порекло непосредно од Енеје. За *Palladium* се веровало да је поседовао апотропејске моћи. Не само да је штитио град и његове становнике, већ је уједно био и симбол његове божанске прошлости, повезујући непосредно Рим, као и потом Константинопољ, са разрушеном Тројом.

Од хришћанских реликвија традиција за поменуто светилиште везује камен из кога је потекла вода којом је Мојсије напојио народ у пустињи, дршка тесле којом је Ноје направио Арку, плетене кошаре из

---

¹¹⁸ Mango 1972, 7; Bassett 2004, 68-69, 205-206, cat. no. 114, (plate 22). Више о паладијуму у: Ando 2001, 398-399.

којих су апостоли нахранили пет хиљада људи хлебом и рибом, као и део Часног крста, за који се верује да је био смештен унутар Константинове статуе на врху стуба.¹¹⁹ Чуване на истом месту, у подножју стуба у самом срцу новоформиране престонице, ове реликвије су симболично показивале Константинову тенденцију да град на Босфору промовише као Нову Троју, Нови Јерусалим и Нови/Други Рим.¹²⁰ Константинопољ је постао хришћански пандан старој престоници на Тибру. Новоизграђени град наместо некадашњег Бизантиона, опремљен свиме што један велики град треба да поседује како би својим становницима понудио лагодан живот, био је примамљив за насељавање. Пружање могућности да се у граду неометано поштује хришћански Бог, далеко од очију Сената и паганских свештеника, начинило је Константинопољ новом/другом колевком хришћанства. То се, како се чини, догодило у време владавине Констанција II (337–361), једног од наследника оснивача нове престонице. Поједини истраживачи претпостављају да су неки хришћански храмови, приписани Константиновој градитељској делатности заправо дело његовог сина, као и да је црква Св. Апостола једина и започета и завршена током Константинове владавине.¹²¹

Јулијанова паганска реакција 361–363. године јасно указује да је број не-хришћана и на двору у Константинопољу морао да буде прилично велики и пола века након Миланског едикта. Једино је уз довољно подршке двора оваква царева замисао уопште могла да буде остварива, чак и на кратко. Иако је доласком Теодосија I на власт поново успостављена моћ коју су, у политичком и у културном смислу, на двору

---

¹¹⁹ Kelly 2001, 170-171.

¹²⁰ Smith 1992, 75. О значењу реликвија смештених у Константиновом стубу упоредити: Ердељан 2008, 71-72, 78-79.

¹²¹ Krautheimer 1983, 56. А. Камерон износи мишљења појединих истраживача како чак ни поменута црква није завршена пре краја Константиновог живота. Упоредити: Cameron 2001, 13.

имали хришћани, паганска веровања нису потпуно искорењена. Тако је на пример у Александрији, граду који је у историји остао добро познат као поприште многих бурних и крвавих градских обрачуна, дошло 391. године до сукоба између пагана и хришћана. Повод је био покушај тадашњег патријарха Теофила (385-412) да угаси још увек веома жив култ Сераписа, који је био непосредно везан са култом оснивача града, Александром Македонским. Сукоб је резултирао тријумфом хришћана и рушењем Серапеума, што је писцима савременицима послужило као литерарни доказ да је Бог александријског патријарха снажнији од старог египатског божанства.¹²² Недуго потом у Константинопољу, ступивши 397. године на епископски престо, Јован Хризостом започиње низ проповеди усмерених на указивање опасности која прети од још увек снажног паганизма.¹²³

У Александрији је 415. године забележен још један крвав догађај, вероватно под утицајем Теофиловог наследника, моћног александријског патријарха Кирила (412-444). Група хришћана убила је неоплатонистичког филозофа и учитеља Хипатију на изузетно свиреп начин, а њено тело потом спалила.¹²⁴ Поменути случај вероватно није био усамљен, иако сличних дешавања у 5. веку није могло бити много. Он указује на то да је укоренивање хришћанства било дуготрајан и вишеслојан процес, који је за собом оставио не само хришћанске већ и паганске страдалнике за веру. И коначно, на самом крају 5. века, 495. године, римски папа Геласије I (492-496) упутио је писмо свим хришћанима у граду, који су 15. фебруара још увек прослављали празник Луперкалија. Папа је сматрао да је задржавање овог обичаја неприхватљиво за хришћанску Цркву, док су примаоци писма правдали

---

¹²² Haas 1997, 186.

¹²³ Cameron 2001, 13.

¹²⁴ Haas 1997, 235-237; Cameron 2001, 20.

обележавање овог празника виталним за добробит града.¹²⁵ Чак и читав век након што је Хришћанство постало једина званична религија Царства, његови су становници и даље у свести имали да су заправо стари богови ти који су вековима обезбеђивали граду мир и просперитет.

Сви забележени случајеви указују на кључну улогу градова и њихових епископа у дуготрајном и постепеном процесу христијанизације Царства. Са продубљивањем кризе током позне антике дошло је и до промена појединих аспеката градског живота: смањио се број фестивала, игара и новоподигнутих монументалних јавних објеката.¹²⁶ Упоредо са опадањем финансијских могућности градских власти да репрезентују своје градове, моћ епископа је расла. Многи су градови, пркосећи још увек постојећем политеизму, попримили током 4. века нов хришћански идентитет, често заснован на култовима мученика, чије је присуство пружало духовну и надземаљску заштиту онима који су се молили у њиховим храмовима. Будући да су биле место ходочашћа, светитељске мошти доносиле су славу граду, али и градској Цркви и епископу. То је доба најинтензивније христијанизације великих градова Царства, па и урбаних центара на централном Балкану. Касније, током 5. века, градови су наставили да обављају своју функцију центара цивилне и/или црквене администрације. Они урбани центри, који су били на удару током честих оружаних сукоба, почели су да попримају улогу повремених рефугијума, те су постепено губили свој урбани карактер.¹²⁷ Ипак, градови, чак и након пада у руке „варвара“, задржавају најчешће свој значај у ширењу хришћанства: они постају центри из којих се хришћанство шири међу новоприселимим народима и племенама.

---

¹²⁵ Beard, North, Price 1998, IX.

¹²⁶ Liebeschuetz 2001, 9-14.

¹²⁷ Liebeschuetz 2001, 17.

5. ИСТОРИЈСКЕ ПРИЛИКЕ НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ ОД РИМСКИХ ОСВАЈАЊА ДО ПОЧЕТКА 7. ВЕКА

Да би се сагледале околности које су довеле до стварања топографије урбаних простора централног Балкана, неопходан је кратак преглед историјских дешавања у периоду од успостављања римске доминације до почетка 7. века. Формирање римске управе на поменутом простору започиње у време када апостоли, као први хришћански мисионари, већ шире реч Христову широм медитеранског басена, те се с правом може рећи да су римске провинције на централном делу Балканског полуострва и романизоване и христијанизоване са извесним закашњењем у односу на већ постојеће провинције Царства. У контексту изучаване теме, ова је појава важна, јер романизација римских провинција подразумева изградњу мреже путева и формирање градова. Како су први мисионарски покрети били везани за градове, то уједно значи и да се хришћанство није ширило делатношћу раних апостолских мисионара, јер су у време њихове активности током прва два века након Христовог страдања римске провинције на централном Балкану биле забачене и, још увек, недовољно урбанизоване. Стога се најчешће претпоставља да је нова религија на наше просторе дошла посредством војних легија или насељавањем ветерана, који су хришћанство примили у местима у којима су служили, и то вероватно тек у 3. веку.

Римска војска је, почев од похода Марка Лицинија Креса двадесетих година 1. века пре н.е, постепено продирао у централни део Балканског полуострва, у намери да реку Дунав претвори у природну границу Царства, те да римске територије у Македонији одбрани од упада варварских племена.¹²⁸ Утврдивши нешто касније границу на Дунаву, Римљани су започели дуготрајан процес романизације строседелачког становништва. Новоосвојене области централног Балкана се први пут помињу под заједничким називом Илирик у Августовом делу *Res Gestae Divi Augusti*.¹²⁹ Говорећи 15. године о истој територији, Тацит је означава као део провинције Мезије, што значи да је нова провинција Царства формирана вероватно исте године или годину дана раније.¹³⁰ На мезијском делу дунавског лимеса смештене су две легије *IV Scythica* и *V Macedonica*,¹³¹ а већ у седмој или осмој деценији 1. века из Далмације је у Виминацијум била пребачена и легија *VII Claudia*. У време владавине цара Домицијана (81-96) у Мезију су смештене четири легије: *I Italica*, *IV Scythica*, *IV Flavia* и *VII Claudia*. Последње две ће се задржати на територији централног Балкана све до краја Антике, са главним легијским логорима у Сингидунуму (*IV Flavia*) и Виминацијуму (*VII Claudia*).¹³² Ради лакшег управљања овим делом Царства 86. године је извршена и подела Мезије на две провинције, Горњу (*Moesia Superior*) и Доњу (*Moesia Inferior*).¹³³

Од великог значаја за читав римски свет, па и за провинције на територији централног Балкана, био је Антонински устав (*Constitutio*

---

¹²⁸ Mirković 1968, 21.

¹²⁹ Ово је и прво помињање термина Илирик у царском Риму. *Res Gestae*, V, 30, 46.

¹³⁰ Mirković 1968, 22.

¹³¹ О томе сведочи натпис датован у 33-34. годину, сачуван на стени на локалитету Госпођин вир у Ђердапу. Mirković 1968, 24; Мирковић 1994а, 75.

¹³² Mirković 1968, 27, 31.

¹³³ Mirković 1968, 22; Мирковић 1994а, 75; Popović M. 1997, 1.

Antoniniana) који је 212. године прогласио Каракала (211-217). Њиме је римско грађанско право дато свим слободним становницима Царства. Ефекти овог документа били су велики, пре свега, за државну благајну, јер је број оних који су морали да плаћају порез многоструко увећан. Антонински устав је уједно представљао и важан корак у процесу децентрализације Царства, који ће резултирати повећањем значаја појединих провинцијских градова и, коначно, формирањем нове престонице на Босфору. У том контексту треба поменути револуционарни политички потез цара Максимиана (235-238), првог у низу такозваних војничких царева, који је одбио да прими царске почести у Риму, што указује на веома интензивне и брзе промене у јединственој централној контроли престонице над провинцијама, као и на значајне промене у самим темељима римске царске власти и у њеној везаности за град Рим као центар Царства.¹³⁴ Историјске околности и турбулентна времена су значај Рима као *urbs aeterna*, *caput imperii* и *caput mundi* постепено сводиле на минимум, а то можда и најбоље илуструју Херодијанове речи изречене с почетка 3. века: „Рим је тамо где је цар”.¹³⁵ Поменута децентрализација омогућила је стварање *sedes imperii*, међу којима је Сирмијум имао еминентан положај.

Унутршњи сукоби у Царству током 3. и 4. века, дали су посебан значај легијама које су биле смештене на дунавском лимесу. Њихова подршка је неретко била пресудна приликом честих избора нових царева.¹³⁶ Одлучујућу улогу у значају подунавских провинција у позној историји Римског царства имали су њихов положај у пограничним областима, неретко присуство царева и утицајне легије. Ово је уједно и

---

¹³⁴ Curran 2000, 3; Lo Cascio 2007, 156.

¹³⁵ Herod. I 6, 3-5, према: Mayer 2002, 1.

¹³⁶ Мирковић 1994в, 91.

период релативног мира и просперитета централно-балканских провинција, који је постепено уступио место општој несигурности.

Све већа криза у овом делу Царства наступа након напуштања провинције Дакије 272. године, за време владавине цара Аурелијана (270-275). Крајем 3. века почиње и постепено гашење релативно аутономних управа у градовима, али се број становника у њима и даље повећава. Разлог за велико интересовање за живот у градовима лежи вероватно и у чињеници да су њихови брањени бедеми једини пружали заштиту у немирним временима, која су за Римско царство тек наступала.

Овај турбулентни период прекида се на кратко 284. године, доласком на престо цара Диоклецијана (284–305). Дошавши на власт након што га је војска у Битинији акламацијом прогласила за цара, Диоклецијан је убрзо схватио да је једном човеку тешко да влада пространим империјом, па је већ 285. године за свог савладара-августа поставио Максимијана.¹³⁷ Проглашењем два цезара, Галерија и Констанција Хлора 293. године, створена је тетрархија. Место историје централног Балкана у историји читавог Римског царства у овом периоду изузетно је значајно, с обзиром да су неки од тетрарха (Галерије, Констанције Хлор, Константин, Максимин Даја) били пореклом из ових области. Будући да су централнобалканске провинције представљале граничне области са територијама, које су насељавали народи који ће одредити историју централног Балкана и читавог Царства у предстојећим вековима, значај ових територија је почев од времена прве тетрархије интензивно растао.

У време поделе Царства између синова и наследника Константина I након његове смрти 337. године, централни Балкан се нашао на граници источних и западних области, што је умногоме одредило његову даљу

---

¹³⁷ Bowman 2007, 68-69.

судбину. Ово ће још више доћи до изражаја након одлуке цара Теодосија I да се пространо Царство након његове смрти 395. године подели између двојице синова, Аркадија и Хонорија. Од тог момента Царство ће остати подељено, те се ова година може сматрати и једном од важнијих прекретница у коначној подели између „истока“ и „запада“.¹³⁸

Након ове поделе, територија античког Илирика, која се, према новијим истраживањима, као префектура помиње још током друге половине 4. века, такође је подељена на две целине са неједнаким административним статусом.¹³⁹ Једну целину представљала је префектура Илирик са дијацезама Дакијом и Македонијом, која је након поделе 395. године припала источном делу, а друга је дијацеза Илирик, која је као саставни део префектуре Италије остала под јачим утицајем западног дела Римског царства. Префектура Илирик обухватала је простор од Дунава као северне границе, преко сливова Мораве и Вардара, територија данашњих Албаније и Грчке, укључујући на југу и острво Крит. На западу је граница била на рекама Сави и Дрини, а ка југу се пружала до Бокоторског залива. На истоку се граница протезала до ушћа реке Вит у Дунав и до ушћа Месте у Егејско море. Централни део Балканског полуострва је, дакле припао у целости овој префектури.¹⁴⁰

Током друге половине 4. века упади варварских племена у северне провинције Царства се интензивирају и постају константни. Номадски народ, Хуни, појавили су се на римској историјској сцени око 375. године. Њихово надирање са северо-истока континента натерало је Готе (Визиготе) да пређу Дунав, затраживши од цара Валенса (364-378) да се мирним путем населе на територију Царства. Како су војници били

---

¹³⁸ Наглашавањем 395. године као прекретнице у даљој историји не само Византијског царства већ и читаве Европе, Аврил Камерон започиње своје дело *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*. Упоредити: Cameron 2001, 1.

¹³⁹ Зечевић 2002, 165-166.

¹⁴⁰ Острогорски 1996, 55; Максимовић 1980, 17, 19.

неопходни империји, која је истовремено водила ратове на више фронтова, молба Гота је прихваћена, уз услов да се придржавају римских закона и да прихвате хришћанство. Локална царска администрација се, међутим, оглушила о услове које је цар поставио, продајући изгладнелим Готима псе за исхрану и продајући их у робље. Овако понашање царских службеника и војних заповедника резултирало је незадовољством, сукобима и, коначно, одлучујућом битком, која се 378. године одиграла код Адријанопоља (Једрене). Цар Валенс је у том сукобу убијен, а римска војска потучена.¹⁴¹

Овај пораз био је шокантан за читаву државу. Показао је слабост моћног Царства пред најездом варвара, али је био и нека врста „позива“ другим племенима да неометано пређу лимес, који од тада и губи свој прави значај.¹⁴² Грацијан (375-383) и Теодосије I прибегли су преговорима и дозволили 380. године Остроготима да се населе у Панонију, а Визиготима да се населе северно од планине Балкан као римски федерати. Реч је о политичком потезу предузетом са циљем да се ефикасније брани граница на Дунаву. Овај уговор је, међутим, донео само краткорочни мир. Остроготски вођа Аларик побунио се већ 395. године и са својом војском све до 401. године пустошио Балканско полуострво и Пелопонез. У намери да спречи даље пустошење, цар Аркадије (395-408) је доделио Аларику титулу војног заповедника за Илирик и многе друге почести.¹⁴³ Аларик убрзо наставља пут ка Италији, а 410. године, након двогодишње опсаде, заузео је и опљачкао Рим.¹⁴⁴ Друга последица овог споразума са Готима била је дугорочнија од прве, то јест од пада Рима: од

---

¹⁴¹ Amm. Marc. XXXI, III, 8 и XIII, 12-17; Милинковић 1998, 17-18.

¹⁴² И пре средине 4. века, тачније од рата Марка Аурелија против Маркомана крајем 2. века, варварска племена се јављају на територији Царства, али су њихове најезде сузбијане најчешће дипломатским путем, а ребе и силом. Упоредити: Cameron 2001, 36.

¹⁴³ Милинковић 1998, 18.

¹⁴⁴ Cameron 2001, 17-18, 37.

краја 4. века варварске трупе трајно су сачињавале велики део римске војске.

Посебно велике потресе на простору централног Балкана изазвао је упад Хуна, који су под вођством Атиле 441. године заузели велике градове Сирмијум, Маргум, Сингидунум, Виминацијум и Наисус. Хунско посланство се још 434. године године сусрело у Маргуму са царским посланством из Константинопоља. Том је приликом договорено да ће Константинопољ плаћати Хунима годишњи данак као и да неће ступати у војни савез са народима против којих Хуни ратују.¹⁴⁵ Овај договор прекршен је 441. године, када Хуни започињу освајање ромејских територија. Као непосредан повод за нападе Хуни наводе понашање маргумског епископа. О томе сведочи и Приск наводећи да је:

„...епископ града Маргума прешао на њихово земљиште (хунско), пронашао краљеву ризницу и покрао благо.“¹⁴⁶

Двор у Константинопољу потписао је 447. године са Хунима примирје, које је као један од главних услова имало исељавање становништва са лимеса, при чему је граница померена до Наисуса, а простор од Дунава ка граници морао је бити ненасељен у дужини од пет дана хода.¹⁴⁷ Хуни су, убрзо након Атилине смрти 453. године, престали да представљају озбиљну претњу, јер се савез хунских племена распао. Опасност од упада варвара се, пак, није смањила. Главна претња Царству постају Остроготи, који су се уз дозволу Маркијана (450-457) населили у Панонију како би бранили границе Царства и како би уништили остатке

---

¹⁴⁵ Prisci Frg. 1, p. 276,32-277,5.

¹⁴⁶ Prisci Frg. 2, p. 280,11-14.

¹⁴⁷ Мирковић 1994в, 97; Милинковић 1998, 168. Заправо, Приск наводи да према условима примирја „Ромеји престану да обрађују земљиште које је копљем освојено (од Хуна), и то по дужини од Паноније па током Дунава до трачког града *Novae*, а у ширину пет дана хода...“ Приск у истом тексту даље наводи да „погранично сајмиште“ и граница између скитске (хунске) и ромејске земље треба да буде смештено у Наисусу. Упоредити: Prisci Frg. 7, p. 286,31-287,7.

Хуна, који су се задржали у овим областима.¹⁴⁸ Почетком осме деценије 5. века Остроготи на челу са Теодорихом напуштају Панонију и један њихов део прелази на ромејску територију.¹⁴⁹ Том приликом освојен је Сингидунум. На значај овог подухвта указује податак да је датум освајања овог горњомезијског града 470. године Теодорих уједно сматрао и датумом почетка своје владавине. Настављајући продор у унутрашњост ромејских територија, Готи се привремено насељавају у Наисусу, одакле предводе нападе приликом којих пада и Улпијана.¹⁵⁰

Цар Зенон (474–491) је населио Остроготе на територију Балкана, дајући им Доњу Мезију и Приобалну Дакију, а 484. године прогласио је Теодориха за конзула. Теодорих се, ипак, убрзо повукао са Балкана и 488. године кренуо ка Италији у поход против Одоакра, који је 476. године са престола збацио последњег римског цара Ромула Аугустула. Поход се завршио остроготском победом и успешним стварањем готског краљевства са седиштем у Равени.¹⁵¹ Мир са Готима склопљен је коначно 510. године, без војних интервенција, пошто су се царске трупе налазиле на истоку, заузете борбом против Персијанаца. Готима је тада Анастасије I уговором препустио готово целу Панонију, осим малог дела око Басијане, док су Мезија и Дарданија остале номинално у оквиру Царства.¹⁵²

На самом почетку владавине цара Јустинијана I (527–565), претпоставља се у периоду између 1. августа 527. и јесени 528. године, настало је Хијероклово дело Синекдемус. Реч је о географском тексту, чији је задатак био пре свега да укаже на административну поделу

---

¹⁴⁸ Мирковић 1994в, 102.

¹⁴⁹ Мирковић 1994 в, 103; Милинковић 1998, 20.

¹⁵⁰ Максимовић 1980, 20; Милинковић 1998, 21, 169. С. Манго као датум продора Острогота наводи 479. годину, премда је познато да је поменуте године већ страдао Стоби. Упоредити: Mango 1998, 65.

¹⁵¹ Wickham 2005, 30. Теодориха је заправо цар Зенон послао у Италију, како би је освојио и њом владао у царско име. Упоредити: Cameron 2001, 31.

¹⁵² Милинковић 1998, 172; Поповић М. 2006, 42.

Царства. У поменутом делу наведени су градови по провинцијама, те оно стога представља незаменљив извор информација о статусу појединих централнобалканских насеља у трећој деценији 6. века. Тако су у Средоземној Дакији набројани Наисус и Ремесијана, у Приобалној Дакији Акве, у Дарданији Улпијана, у Мезији Виминацијум, Сунгидунум, Трикорнијум и Хореум Марги, а у Панонији Сирмијум и Басијана.¹⁵³ То, дакле, значи да је на самом почетку Јустинијанове владавине постојао релативно мали број насеља, која су, бар судећи према Хијероклу, задржала свој урбани карактер.

Обновом бедема на већ постојећим и изградњом нових утврђења, Јустинијан је успео да за извесно време очува дунавски лимес и централнобалканске провинције Царства.¹⁵⁴ Ипак, већ крајем 6. и првих година 7. века, напади Авара и Словена постали су све чешћи. Сирмијум, некада један од најзначајнијих градова царства, освајају Авари 582. године. Становници су били принуђени да се одселе, а град нестаје у пожару годину дана касније.¹⁵⁵ Настављајући походе на Илирик и Тракију, Авари 584. године заузимају Сингидунум и Виминацијум, а 586. године и Акве.¹⁵⁶

Подунавски лимес сломљен је почетком 7. века. Ромејске трупе, које су у јесен 602. године прешле Дунав како би се бориле против Словена, добиле су наређење да презиме на непријатељској територији. То је изазвало побуну међу војницима, који су за цара прогласили центуриона Фоку и упутили се у Цариград. Лимес је остао небрањен, чиме је отворен пут за интензивно напредовање и коначно насељавање словенских племена. У спису о чудима св. Димитрија (*Miracula sancti Demetrii II*)

---

¹⁵³ Hier. Syn. XIV-XIX.

¹⁵⁴ Јустинијан је у Илирику обновио или изградио око 460 утврђења. Упоредити: Dagron 1984, 6.

¹⁵⁵ Mirković 2008, 11.

¹⁵⁶ Милинковић 1998, 24.

забележено је да су Словени стигли чак до Хеладе, са Солуном као главним циљем напада, као и да су под зидинама града доживели пораз.¹⁵⁷ У исто време, средином друге деценије 7. века, Авари и Словени освајају и остале велике централнобалканске градове, што означава крај античке цивилизације у северном делу централног Балкана.¹⁵⁸

---

¹⁵⁷ Mir. II 1, 1325, No.158; Ковачевић 1994, 123.

¹⁵⁸ Popović M. 1997, 1.

6. УРБАНИЗАМ И ХРИШЋАНСКА ЦРКВА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ ОД 4. ДО ПОЧЕТКА 7. ВЕКА

Урбанизација, која је на простору централног Балкана започела у 1. веку, била је дуготрајан процес. Већина насеља добила је градски статус тек током 2. века. Након процвата централнобалканских градова од 2. до 4. века, уследио је веома буран период. Раздобље од 4. до 7. века обиловало је сукобима са народима, који су у потрази за земљом коју би населили неретко остављали пустош на централном делу Балканског полуострва. За градска насеља је поменути период представљао и доба трансформације. На почетку 4. века градови су још увек имали распознатљиву римску урбану структуру, док се на крају изучаваног периода већина њих може назвати градовима само у најширем смислу те речи.

За изучавање топографије централнобалканских урбаних простора веома је важно да се сагледа урбана слика поменуте територије (карта 1). Стога је предочен сведени преглед процеса урбанизације у римским провинцијама формираним на централном делу Балканског полуострва. Осим тога, део поглавља посвећен је првим мученицима и раној хришћанској Цркви, будући да су урбанизација и успостављање уређене црквене организације од суштинског значаја за процес христијанизације, а самим тим и за настанак и развој хришћанске сакралне топографије.

6.1 Урбана слика централног Балкана у касној антици

Процес романизације у новоформираним римским провинцијама подразумевао је нужно и процес урбанизације. Изградњом путева, који су их повезивали са другим провинцијама, новоосвојене територије су укључиване у административни, политички, трговачки и културни живот Царства. Истовремено са изградњом саобраћајница одвијао се и процес оснивања урбаних центара и успостављања римске управе у њима.

Стационирање војних трупа и грађење легијских логора представљали су један од иницијалних корака у дуготрајном процесу претварања неримских територија у равноправне провинције. Повезивање утврђења и насеља новим путевима био је први задатак који су имале римске легије. Ове комуникације служиле су првенствено за кретање војске, али су врло брзо добиле изузетан трговачки значај. Највише градова настало је управо на раскрсницама великих путних праваца или у њиховој близини. Они су се развијали утолико брже уколико се развијала мрежа путева. Такође, градови су настајали и у близини војних логора, већ постојећих старијих утврђења или у близини рудника. Каткада су се формирали и на месту некадашњих *civitates peregrinae*, то јест на месту насеља перегриних/домородачких заједница, у којима је управљање било препуштено локалној аристократији.¹⁵⁹

Градови су имали улогу административних, религијских, трговачких и културних средишта појединих области. Иако су Римљани каткада оснивали и потпуно нове градове, чија је основна намена углавном била да се у њима населе ветерани, статус градова најчешће су

---

¹⁵⁹ Мирковић 1994б, 78.

добила већ постојећа велика насеља или она насеља која су настала спонтаним насељавањем.

Прво насеље са градским статусом на нашим просторима био је Сирмијум, формиран на месту некадашње перегрине заједнице Сирмијенза и Амантина.¹⁶⁰ Статус колоније добио је у време династије Флавијеваца, тако да његов пун назив гласи *Colonia Flavia Sirmium*. До наглог пораста броја становника у насељу дошло је вероватно након насељавања ветерана за време владавине цара Домицијана. Историја овог града је доста добро позната, пре свега због значаја који је као повремени резиденција царева добио у 3. и посебно 4. веку. Управо тада Сирмијум постаје један од најзначајнијих градова Царства.¹⁶¹

Осим Сирмијума, градски статус су релативно рано добили још и Сингидунум и Улпиана у време Трајана, Виминацијум у време Хадријана, а Маргум и Наисус под влашћу Марка Аурелија. Хореум Марги, Муниципијум ДД, Ремесијана, Акве и Ауреус Монс такође су били градови, премда се не зна да ли су имали статус муниципијума или колоније, нити тачно време када им је додељен.¹⁶² Нема података ни за градско насеље непознатог имена које истраживачи убицирају или у близини Ивањице или у близини Чачка.¹⁶³ Заправо, након Антонинског устава из 212. године, додељивање градског статуса насељима и нема више прави значај за Царство као целину, будући да су њиме сви становници Царства званично добили грађанско право.¹⁶⁴

---

¹⁶⁰ Mirković 2008, 19-20.

¹⁶¹ Mirković 2008, 32, 85. О значају Сирмијума сведочи и Амијан Марцелин пишући о Јулијану у својој Историји: „Обрадован овим догађајем и предзнаком, и учвршћен у нади на будућност - да ће, као у овој многољудној и славној метрополи бити примљен и у другим градовима као спасоносна звезда - приредио је следећег дана трке колима, на велико задовољство народа.“ *Amm. Marc. XXII, X, 2.*

¹⁶² Мирковић 1994б, 80-81.

¹⁶³ Сачуван је само део имена овог насеља *Municipium Cel()*, које неки истраживачи разрешавају као *Municipium Cel(egorum)*. Упоредити: Ferjančić 1995, 176, нап. 3.

¹⁶⁴ Поповић В, 1968, 41.

За нека урбана насеља централног Балкана може се са релативном сигурношћу утврдити начин на који су се формирала. Тако се, на пример, град Маргум, настао на ушћу Велике Мораве у Дунав, формирао пре свега захваљујући чињеници да је служио као значајан војни и трговачки центар. За Сингидунум се сматра да је прерастао у град насељавањем ислужених војника у непосредној близини војног логора, саграђеног на једној од стратешки најзначајнијих тачака у време када је Дунав био северна граница Царства.¹⁶⁵ Статус колоније Сингидунум је добио у четвртој деценији 3. века. На исти или сличан начин и Виминацијум прераста у један од највећих балканских градова и престоницу Горње Мезије. Уз Сингидунум, Виминацијум је још једини град у провинцији Горња Мезија, за који се са сигурношћу зна да је добио статус колоније и то 238. године. Наредне године почиње са радом и виминацијумска ковница новца, у којој су коване монете са почетном годином колонијалне ере.¹⁶⁶ Настанак Улпијане и Муниципијума ДД везује се за експлоатацију руде у време римске доминације и за насељавање рудара.¹⁶⁷

Централнобалкански градови се, у време свог највећег просперитета од 2. до 4. века, по свом изгледу нису разликовали од других градова Римског царства. Административне грађевине, терме, житнице, виле, стамбене и занатске четврти биле су повезане широким улицама омеђеним колонадама. Храмови су били богато декорисани, док су статуе украшавале тргове, јавне грађевине и приватне виле. Осим тога, Сирмијум је као *sedes imperii* имао и царску резиденцију, ковницу и хиподром, док је Виминацијум, престоница провинције, према најновијим истраживањима имао и амфитеатар.¹⁶⁸

---

¹⁶⁵ Поповић М. 2006, 33-35.

¹⁶⁶ Мирковић 1994б, 81; Спасић-Ђурић 2002, 47.

¹⁶⁷ Мирковић 1994б, 80.

¹⁶⁸ Korać, Pavlović, Mrđić 2006, 24.

Историјске прилике су довеле до дубоких промена и постепеног замирања живота у неким централнобалканским градовима, али и до оснивања потпуно нових насеља. Прво велико угрожавање урбаног живота на овим просторима догодило се у периоду након пораза Валенса код Једрена 378. године, након чега су се Готи населили на територију централног Балкана. Ипак, у периоду од 441. до 447. године, када су Хуни представљали изузетну претњу за сигурност читавог Царства, започиње велика, како је В. Поповић назива, дезинтеграција градова и њихова постепена рурализација. Термином „дезинтеграција“ В. Поповић означава процес током кога урбано насеље губи своју првобитну улогу привредног, административног и културног центра неке области, и поприма другачију структуру, али и другачији физички изглед.¹⁶⁹ Из градова се исељавају углавном богатији грађани, који су имали средства да побегну на сигурнија места. Сиромашније градско становништво и житељи непосредног градског руралног окружења повлаче се унутар релативне сигурности коју су пружали бедеми, напуштајући делове града изван утврђења и препуштајући обрадиво земљиште Хунима. На тај су начин утврђена градска језгра добијала улогу повремених рефугијума.

Након што се хунски савез распао, а угрожене територије враћене под окриље Константинопоља, живот се у градовима наставља, премда се наставља и њихова постепена рурализација. Унутар утврђеног дела града многе грађевине нису обнављане, већ се над заравњеним слојем паљевине и шута граде нови стамбени објекти, углавном од секундарно употребљеног материјала.¹⁷⁰ До тада готово незамислива пракса сахрањивања унутар градских бедема постаје свакодневна појава. Не само да се некрополе стварају у непосредној близини градских цркава, већ се и

---

¹⁶⁹ Поповић В. 2003в, 239.

¹⁷⁰ Поповић В. 2003в, 239-243.

посмртни остаци преминулих, сахрањених на градским некрополама *extra muros*, поново сахрањују унутар утврђеног дела града.

Последице разарања градова у периоду од 441. до 447. године делимично су уклоњене у другој половини 5. века, када се наставља и живот у већини урбаних насеља на централном Балкану, премда је рурализација све израженија. Градитељски подухвати предузимани у 6. веку, са циљем да се обнављањем утврђења, градова и епископских центара обнови и ромејска власт у овом делу царства, не подразумевају нужно да су сва насеља задржала свој градски статус и значај. Многа од њих обновљена су само као утврђења или као утврђена села, чији се број становника драстично смањило у односу на време пре хунских налета. Истовремено, грађени су и потпуно нови градови, попут Јустинијане Приме која, иако на кратко, преузима улогу великог урбаног центра, трговачког, административног и архиепископског седишта, те стога заузима веома значајно место у овом раду.

У немирним временима, која су обухватала готово читав 5. и 6. век, градски су бедеми служили све чешће као рефугијум становништву из читавог градског ареала, а све мање као средишта урбаног живота, каква су раније била. Једна опаска Теофилакта Симокате, забележена у време аварских напада на Сингидунум 584. године, веома сликовито описује рурализацију урбаних насеља:

„Већину градског становништва затече (аварски каган) на њивама, јер је вршидба захтевала да се тако ради. Било је, наиме, летње доба, и људи су прикупљали залихе хране за живот.”¹⁷¹

Наведени одломак сведочи да је у време аварског напада становништво Сингидунума обрађивало земљу која се налазила изван брањеног дела града. У ранијим вековима становници града, који су

---

¹⁷¹ Theoph. Sim. Hist. I 3-4, p. 46.

обитавали унутар бедема, бавили су се трговином, занатима или су били државни службеници. Део становништва који се бавио пољопривредом живео је *extra muros*. Ово је само један, премда типичан пример пропадања градских насеља и њиховог нестанка у оном облику у коме су постојали до упада Хуна 441. године: праве физичке разлике између урбаног и руралног више није било. Рурално становништво повлачи се све чешће у релативну сигурност бедема, који како сведочи Симоката више и нису имали одговарајућу одбрану.¹⁷² Обрадива замља остављена је на милост непријатељима: њихово задржавање на плодним њивама, значило је уједно и гладовање за становнике опкољеног града. Коначно, они се неретко исељавају у друге делове Царства о чему сведоче извори и епиграфски налази.

---

¹⁷² Theoph. Sim. Hist. I 3-4, p. 46-47.

6.2 ASTRA FOVENT ANIMAM CORPUS NATURA RECEPIT¹⁷³: мученици централнобалканских области

У фебруару 303. године Диоклецијан је издао едикт којим се наређује да хришћански храмови буду уништени, списи спаљени, а да хришћани буду протерани са било каквих државних функција, чак и да изгубе своје грађанско право. Њиме је почео последњи и најсуровији талас прогона хришћана, који је добро документован изворима. Овако суров и одлучан напад на монотеистичко хришћанство и његове вернике једна је од последица турбулентног 3. века. Издавање *Constitutio Antoniniana* већ на самом почетку века, којим се римско грађанско право додељује свим слободним становницима Царства, значило је уједно и да су богови Рима постали богови које треба и мора да поштује сваки „Римљанин“.

Будући да су Римљани веровали да добробит државе зависи непосредно од колективног изражавања побожности свих њених грађана, цар Деције (249-251) је 250. године захтевао универзалну пан-римску жртву званичним боговима империје. Одбијање хришћана да ову жртву изврше постало је позив за прве масовне прогоне.¹⁷⁴ У склопу програма који је пола века касније спровео Диоклецијан са циљем да се омогући повратак јединства у уздрмано Царство, уништавање сваког облика непослушности, па и религијске, постало је из његове перспективе разумљиво, чак оправдано. Његови су прогони хришћана управо из поменутих разлога били изузетно сурови. Пишући о касноантичкој Александрији К. Хаас истиче да је датум доласка Диоклецијана на чело

---

¹⁷³ „Душу прихватају звезде, природа узима назад тело“. За наслов овог поглавља искоришћен је текст урезан на гробу епископа града Лиона почетком 6. века. Према: Brown 1981, 3.

¹⁷⁴ Gaddis 2005, 29-33.

државе и данас значајан датум у коптском календару, а његову владавину означава као „Еру мученика”.¹⁷⁵ Управо током прогона спроведених у периоду од 303. до 305. године страдао је највећи број познатих мученика централнобалканских области.

Сирмијум је, чини се, имао већу хришћанску заједницу него други градови у окружењу. О томе, пре свега, сведоче многобројне жртве Диоклецијанових прогона извршених на самом крају његове владавине 304. и 305. године. Један од разлога за то је сигурно била величина града, његова улога повременог пребивалишта царева, као и уопште његов значај трговачког и економског центра. У граду се, судећи по пасијама, налазио суд на чијем је челу био преторијски префект, што објашњава чињеницу да су неки мученици из околних градова такође осуђени и страдали у Сирмијуму.¹⁷⁶

За 5. или 6. април 304. године везује се страдање првог познатог сирмијумског епископа Иринеја, а за 9. април исте године и страдање његовог ђакона Димитрија.¹⁷⁷ Пасија, која је, према Ж. Зејеу, настала недуго након овог догађаја, вероватно у другој половини 4. века, наводи како је епископ ухапшен и изведен пред Проба, тадашњег претора префектуре Илирик (*agens praefecturam praeses Probus*), који се помиње као судија и у другим страдањима из истог периода. Иринеј није хтео да принесе жртву римским боговима и да се тако одрекне своје вере, због чега је мучен, осуђен на смрт и одведен на мост *pons Basantis* на Сави. После краће молитве, целат му је одрубио главу, а тело је бачено у реку.¹⁷⁸ О ђакону Димитрију мало се зна, осим да се његово погубљење догодило

---

¹⁷⁵ Haas 1997, 9.

¹⁷⁶ Mirković 2008, 115.

¹⁷⁷ Delehaie 1912, 293; Поповић В. 2003г, 280 са изворима.

¹⁷⁸ Zeiller 1967, 79-81; Поповић Р. 1995, 42; Пасија св. Иринеја 2004, 186-187; Mirković 2008, 116.

Судећи по Лактанцију „смакнуће мачем” представљало је повластицу малог броја људи, „ако су им старе заслуге прибавиле право на благу смрт”. Упоредити: Lact. De Mort. 22, 3.

три дана након Иринејевог. Легенда о страдању сирмијумског ђакона временом је повезана са страдањем св. Димитрија Солунског, што је било последица или преношења култа или повезивања култова двојице истоимених светитеља. Треба имати на уму и то да је судећи према тексту Јустинијанове XI Новеле, Сирмијум постао седиште префектуре Илирик 424. године, а да је изгубио ову функцију у време хунских најезда 441. године.¹⁷⁹ Пренос административног седишта у Солун можда је утицао и на поменуто мешање две легенде и/или два светитеља.¹⁸⁰

Martyrologium Hieronymianum за исти дан када је погубљен ђакон Димитрије бележи и страдање пет или, како исти текст касније наводи, седам девица. Оне нису биле монахиње, већ побожне жене, које су водиле аскетски живот. У мартириорологу пише: *In Sirmia Natalis V Virginum, quarum nomina Deus scit*, а нешто касније: *Et alibi Demetri, Hilari, Concessi, Mari, Sirmionis (или Firmionis), Fortunati et septem virginem cannonicarum*.¹⁸¹ Неједнак број страдалих девица не може се разјаснити, поготово стога што у изворима нису сачувана њихова лична имена, већ су поштоване истовремено.

Неки страдалници за Христову веру познати су само по имену, на пример свештеник Ромул, ђакон Силван, Донат, Полион, Секунд, Базила и други.¹⁸² Значај већине њих био је локалног карактера, попут на пример светог Синерота, док су неки постали слављени широм византијског света, као на пример света Анастасија или *Quattuor Coronati*.

Свети мученик Синерот (*Sireno, Sinerio, Sinerotus*) био је баштован грчког порекла који је, због тога што је увредио супругу официра из

---

¹⁷⁹ Iust. Nov. XI.

¹⁸⁰ Zeiller 1967, 81-83; Поповић Р. 1995, 43-44; Mirković 2008, 116. О различитим фазама пасија св. Димитрија, улози пресељења седишта префектуре у Солун и мешању легенди о сирмијумском и солунском светитељу више: Vickers 1974, 339-343; Поповић В. 2003г, 283.

¹⁸¹ Према: Zeiller 1967, 84.

¹⁸² Delehayе 1912, 293.

непосредног окружења цара Галерија, ухапшен и изведен пред суд. Из његовог сведочења откривено је да је хришћанин, због чега је осуђен и погубљен.¹⁸³ На месту на коме је сахрањен подигнута је црква, око које се касније формирала хришћанска некропола.¹⁸⁴

Света Анастасија страдала је крајем 304. године и сахрањена је у врту матроне Аполоније у Сирмијуму,¹⁸⁵ али су њене мошти средином 5. века пренете у Константинопољ.¹⁸⁶ У *Martyrologium Hieronymianum* за осми дан јануарских календи наведено је име *Anastasiae virginis*.¹⁸⁷ Њен се култ раширио и на западу, па се тако у неким текстовима среће да је мученица заправо пореклом из Рима, али да је страдала у Сирмијуму, далеко од свог родног града. Разлог за приписивање свете Анастасије листи римских мученика можда је био тај што је у поменутом периоду у престоници постојала хришћанска заједница окупљена око *titulus Anastasiae*.¹⁸⁸ Овај назив вероватно указује на име неке римске матроне која је основала титулус, поклонивши своју кућу хришћанској заједници, а не на име сирмијумске мученице. Како је касније поменута добротворка хришћанка заборављена, а култ светитељке раширен по читавом Царству, њихова су имена повезана у једну хагиографску целину. Судећи по Константину VII Порфирогениту (913-959) светитељкине су мошти често преношене. Он наводи да у његово време оне више нису биле у

---

¹⁸³ Пасија мученика Синерота 2004, 187-189.

¹⁸⁴ Zeiller 1967, 87-88; Mirković 2008, 116.

¹⁸⁵ Р. Поповић наводи да је касније, када је хришћанство постало „дозвољена вера“ на истом месту подигнут храм посвећен светитељки, доnoseћи и податак да је А. Хитрек сматрао да се једна од две сакралне грађевине на некрополи св. Синерота може идентификовати са храмом св. Анастасије. Упоредити: Поповић Р. 1995, 45. Из Пасија светог Димитрија зна се да је префект Леонтије саградио храм посвећен светитељу у Сирмијуму у близини цркве свете Анастасије, те се претпоставља да су се оба храма налазила унутар бедема. Упоредити: Vickers 1974, 343.

¹⁸⁶ Николајевић 2004, 124-125.

¹⁸⁷ An. Boll. II, 11.

¹⁸⁸ Delehaye 1912, 294; Николајевић 2004, 125. Овај је титулус вероватно средином 4. века замењен црквом. Датовање се врши на основу натписа који сведочи да је црква први пут украшена у време папе Дамаса (366-384). Упоредити: Krautheimer 1937, 62.

Константинопољу, већ у граду Диадори, данашњем Задру.¹⁸⁹ У задарској катедралној цркви пронађен је један натпис који гласи:

+ *In nomine s(an)c(t)e Trinitatis hic recuiscit corpus beate s(an)c(t)e Anastasie +De donis D(e)i et s(an)c(t)e Anastasie Donatus peccatur episcopus fecit D(e)o gratias.*¹⁹⁰

Помињањем епископа Доната се натпис, исклесан заправо на поклопцу саркофага, датује у 9. век.¹⁹¹ Мошти светитељке поклоњене су овом граду у знак опроста што су се 805. године поклонили Карлу Великом. Нешто касније, 819. године, мошти светитељке, или један њихов део помиње се и у Фулди.¹⁹²

Из околине Сирмијума потичу и петорица панонских скулптора, при чему је један временом нестао из легенде. Означавају се заједничким именом *Quattuor Coronati*. Позната су нам и њихова имена: Клаудије, Никострат, Симпроније, Касторије и Симплиције, чије се име касније изгубило.¹⁹³ Хагиографија наводи да су изведени пред суд због одбијања да за цара Диоклецијана исклепу статуу Асклепија.¹⁹⁴ Осуђени су, живи затворени у ковчеге од олова и бачени у реку. Неки хришћанин Нестор је ковчеге извукао из реке шест недеља касније и однео их кући.¹⁹⁵ Њихове су мошти пренете у Рим сигурно пре или најкасније у време аварског освајања града 582. године, јер се на сабору одржаном 595. године један свештеник потписује као *titulus sanctorum IV coronatorum*.¹⁹⁶ И у неким се

---

¹⁸⁹ Константин Порфириогенит наводи неку иначе непознату легенду да је реч о ћерки извесног Еустатија, који је у време њене смрти био на престољу. У одломку посвећеном овој светитељки Порфириогенит описује и базилику која јој је посвећена. Упоредити: Const. Porph. 29.

¹⁹⁰ Николајевић 2004, 128.

¹⁹¹ Zeiller 1967, 85-86.

¹⁹² Николајевић 2004, 127-131.

¹⁹³ An. Boll. II, 31; Delehayе 1912, 295.

¹⁹⁴ Мијовић 2004, 114.

¹⁹⁵ Zeiller 1967, 88-103; Поповић Р. 1995, 50.

¹⁹⁶ Zeiller 1967, 100; Поповић Р. 1995, 49.

мартироолозима помињу као римски мученици. Тако, на пример, у *Martirologium Trevirense* за шести дан новембарских ида пише: *Roma natal[is] sanctorum Quattuor Coronatorum. Claudii. Nicostrati. Simphroniani. Castori. Simplici martyris.*¹⁹⁷

У време Диоклецијанових прогона, у Сирмијуму је страдао и Монтан, свештеник пореклом из Сингидунума, као и његова жена Максима:

*In Sirmio Munati presbyteri de Singidonas. Cum Sirmium fugisset comprehensus est et missus est in fluvium ; nono lapide inventum est corpus eius et Maxima uxoris eius.*¹⁹⁸

Осудио их је, као и Иринеја, Димитрија и пет девица, преторијски префект Проб, наредивши да обоје буду бачени у Саву. *Martyrologium Hieronymianum* наводи и како је још 40 хришћана осуђено у исто време када и Максима и Монтан.¹⁹⁹

Из Сингидунума или његове околине потичу и мученици Хермил и Стратоник, који су страдали у време Лицинија између 307. и 311. године. Хермил је био ћакон, а Стратоник његов тамничар, кога је Хермил преобратио у своју веру. Двојица хришћана су бачена у Дунав,²⁰⁰ а њихова тела су нађена три дана касније и, како извори извештавају, сахрањена на осамнаест стадија од Сингидунума. Неки извори само наводе да су сахрањени на 18 миља од *castrum*-а,²⁰¹ не помињући име града, што не

---

¹⁹⁷ An. Boll. II, 31. Под заједничким именом *Quattuor Coronati* наведена су имена петорице мученика.

¹⁹⁸ Delehaye 1912, 294. У препису је дошло до извесне измене имена сингидунумског свештеника.

¹⁹⁹ Према: Zeiller 1967, 105-106.

²⁰⁰ О томе да су хришћани утапани са млинским каменом окаченим око врата, упоредити: Lact. De Mort. 15, 4.

²⁰¹ Delehaye 1912, 283; Zeiller 1967, 106-107.

искључује могућност да је реч о Сингидунуму, јер у позноримско доба термин *castrum* подразумева свако утврђено насеље.²⁰²

Из касноантичке Улпијане потичу два брата близанца, скулптори Флор и Лавр, за чије се мошти веровало да имају исцелитељске моћи. Они су, како наводи пасија оптерећена многим легендарним појединостима, учествовали по наређењу Лицинија у изградњи паганског храма за неког обласног господара. Након завршетка радова поставили су на источној страни храма крст, претварајући на тај начин пагански храм у хришћанску цркву. Целу своју награду за обављени посао поделили су сиромасима, а потом заједно са њима поломили идоле у оближњој згради. Господар је сиромаше живе спалио, а браћу је везане одвео Лицинију, који је наредио да буду бачени у бунар, те да након тога бунар буде затрпан.²⁰³

Свети Виктриције у свом делу *De laude sanctorum* наводи Ниш међу главне градове у којима су реликвије светаца чиниле чуда, али нема сигурних података у хагиографијама о којим би то светитељима била реч:

*An aliter in Oriente Constantinopoli, Antiochiae, Thessalonicae, Naiso, Romae in Italia miseris porrigunt medicinam.*²⁰⁴

Сви претходно поменути светитељи/мученици, чија су имена или хагиографије до данас остали сачувани, сведоче о постојању најраније хришћанске заједнице на централном Балкану, као и о масовности прогона с почетка 4. века. Мартириолошку традицију неговала је Црква након престанка прогона, заснивајући на њој чак и своје порекло, као на пример у случају Сирмијума.

---

²⁰² Мирковић 1979, 22.

²⁰³ Zeiller 1967, 103.

²⁰⁴ Vict. 453; Delehaye 1912, 283; Zeiller 1967, 108.

6.3 Епископске столице централнобалканских области

Познавање црквене организације централнобалканских провинција заснива се на текстовима мартиролога, списима и актима црквених сабора неретко одржаваних у 4. веку, као и на писаним историјским изворима, који нам можда пружају и највише информација о личностима појединих епископа и њиховој улози у христолошким расправама или у време ратова.

Током два века након Миланског едикта, епископи постепено постају не само црквени ауторитети, већ њихов јавни ауторитет као неке врсте световног патрона града све више добија на значају. У периоду убрзане трансформације хришћанства у читавом Царству, епископима су се природно наметале неке дужности које нису могли имати у време пре потписивања Едикта од толеранције. Истовремено, неке раније дужности постепено су губиле на значају или доживљавале корените промене, паралелно са новом улогом хришћанства и хришћана. Један век након Миланског едикта савременици називају Александријског епископа, тачније патријарха, „новим фараоном“, експлицитно наглашавајући изузетну моћ коју је он у својим рукама поседовао.²⁰⁵

Ова је појава последица неколико фактора. Један од важних је нагло повећање степена християнизације у свим деловима Царства, те је за вернике епископ *de facto* постао заштитник и представник, поготову у оним деловима Царства који су били удаљени од престонице и где је за становништво цар представљао најчешће само идеју оваплоћену у представама на новцу. Треба, такође, напоменути да је то и време када границе између духовног и профаног нема у оном смислу у ком нам је позната данас. Стога је улога епископа у очима верника, чији је број

---

²⁰⁵ Haas 1997, 10.

растао из дана у дан, била знатно већа него што је то био случај у неким каснијим епохама. Други важан фактор је тај што су епископи неретко бирани из виших друштвених слојева, те су природно имали већ значајан утицај као припадници аристократије. Они су у себи обједињавали државне аристократске функције и углед са једне, и духовне функције и значај Божијег представника на земљи са друге стране. Као потврда њихове профане улоге могу послужити и поједини Јустинијанови закони, поготову они из 530. и 545. године, који одређују епископе као део „градске комисије“ чији су задаци били финансијске природе, везани за прикупљање пореза, као и за надзор над градском благајном и над новцем који се из државне касе сливао у град или пристизао у виду донација богатих грађана.²⁰⁶ Дакле, од времена Константина I до времена владавине Јустинијана I два века касније, значај епископске функције порастао је толико да је епископ постао између осталог и једна од најзначајнијих политичких личности у граду. Чини се да његове профане обавезе постепено постају доминантније, што ће Јустинијан сматрати толико важним да улогу епископа у профаном животу града дефинише поменутиим законима.

Временом је еволуирала и основна улога епископа као духовног вође, а не само световног. Основна компонента, која је од времена настанка епископске функције, одређивала његов ауторитет остала је иста. Он је рукоположен као посредник у односима између верника и Бога, те је стога део Светог Духа био усађен већ у саму суштину епископског духовног ауторитета.²⁰⁷ Епископ је био узор верницима и, будући медијатор у односу човека и Бога, уједно и њихова гаранција за спасење.

---

²⁰⁶ Rapp 2005, 288-289.

²⁰⁷ Rapp 2005, 16.

Захваљујући изворима, пре свега актима сабора и личним препискама, познати су називи централнобалканских градова који су били седишта епископија, али и имена појединих епископа (карта 1). Најбоље је позната историја епископског седишта у Сирмијуму, а разлог за то је већ поменути значај овог града, посебно улога великог ходочасничког и црквеног центра у 4. и почетком 5. века. Први познати, у изворима потврђени епископ је поменути мартир, св. Иринеј, страдао за веру 304. године. На његовом мучеништву легитимитет заснива читав низ каснијих епископа, чија су имена готово без прекида сачувана све до почетка 5. века.²⁰⁸ Страдање светог Иринеја било је, између осталог, последица растућег значаја епископа у животу хришћанске градске популације крајем 3. и на самом почетку 4. века. Поједини рани епископи, баш као и свети Иринеј, већ су током 3. или 4. века били препознати као вође своје заједнице и стога опасни по стабилност града и Царства у целини. Црквена историја им је веома брзо доделила улогу мученика.

На простору централног Балкана нема података о страдањима епископа након Иринеја, нити осим њега. Наследио га је Домније или Домнус, учесник сабора у Никеји 325. године. На Актима овог сабора Домније се потписује као панонски епископ (у различитим изворима: Δόμνος Παννονίας, Domnus Pannoniae, Domnus Pannoniensis). Њега наслеђује епископ Еутерије, чије је присуство забележено на сабору у Сердици 343-344. године. Потом следи Фотин, изабран 344. године, зачетник веома раширене фотинијанске јереси. Након његовог свргавања 351. године, наслеђује га Германије, који на епископском престолу остаје до 376. или 377. године. Познато је да је његов наследник Анимије,

---

²⁰⁸ М. Мирковић истиче да низ сирмијумских епископа није био непрекидан у периоду од почетка 4. до почетка 5. века, указујући да постоји празнина између св. Иринеја и следећег епископа Домнија, чији епископат датује у период између (око) 325. и 335. године. Упоредити: Мирковић 1979, 26.

заступник никејске догме, ступио на дужност након смрти цара Валентинијана 375, а пре сабора који је одржан у Сирмијуму 378. године. Рукоположен је захваљујући интервенцији миланског епископа Амброзија. Анемије је био присутан и на сабору у Аквилеји 381. године, као и на сабору који је папа Дамас сазвао у Риму 382. године. Следи епископ Корнелије, познат из једног писма папе Инокентија I упућеног 409. године епископу Марцијану из Наисуса. Из писма се чини да је Корнелије био на челу сирмијумске цркве од 392. до 409. године.²⁰⁹

За 5. век подаци о сирмијумским епископима изузетно су штурни. Говорећи о опсади града под Хунима 441. године, историчар Приск помиње епископа, али не и његово име:

*„У време када је од Скита (Хуна) био опседан панонски град Сирмијум, он (Констанције) је од сирмиског епископа примио свете сасуди да би се њима епископ откупио у случају да остане жив кад падне град, или ако погине, да се откупе у заробљеништво одведени грађани. Констанције је, међутим, по заузимању града погазио погодбу и неким послом отишао у Рим.“*²¹⁰

Постоје још неки документи, који у различитим редакцијама доносе различита имена и различите називе градова, па се не могу узети као сигурни извори података за сирмијумску цркву у 5. веку или касније, до коначног пада у руке Авара 582. године.²¹¹ Са извесном се сигурношћу, упркос нетачном називу града, прихвата писмо папе Инокентија I упућено 409. године епископу Лаврентију (*Laurentio episcopo Seniensi*), којим га обавештава о још увек постојећој опасности од фотинијанске јереси у његовом граду, иако оснивач овог учења тада више није био жив.²¹² Сматра се да је Лаврентије био на сирмијумском епископском престолу од

---

²⁰⁹ Zeiller 1967, 143-145.

²¹⁰ Prisci Frg. 8, p. 302,14-21.

²¹¹ Zeiller 1967, 144-145.

²¹² Zeiller 1967, 146.

401. до 417. године, иако је познато да се Корнелије задржао на месту епископа до 404. или чак до 409. године,²¹³ те се стога ови датуми у недостатку поузданијих информација морају прихватити са извесном резервом.

Будући да је Сирмијум био и седиште префектуре, познато нам је име једног префекта Апремија, који у време хунске инвазије бежи у Солун, где наставља да обавља своје дужности префекта, али и епископа.²¹⁴ Тек средином 6. века помиње се епископ Сирмијума Трасарик,²¹⁵ пореклом Гепид, а након њега на самом крају 6. века епископ Себастијан, означен у писмима папе Гргура (590-594) као *Sebastiano episcopo Resimiensi (Sirmiensi?)*.²¹⁶ Упркос могућности да је реч о епископу града Рисинијума (Рисна), В. Поповић наводи аргументе, углавном из расположивих писаних извора, да је ипак у питању сирмијумски епископ, који столује у епископији обновљеној вероватно 567. године када је град поново дошао у посед Ромеја. Он је, након пада града у руке Авара 582. године отишао у Рим, одакле га папа Пелагије шаље на важну мисију у Константинопољ, где ће остати сигурно до 595. године.²¹⁷

Знатно је мање позната историја цркве на простору јужно од Дунава. На челу групе познатих епископа Сингидунума стоји Урсације, аријански саборац Валенса из Мурсе, веома познате и утицајне личности на двору цара Констанција II (337-361). Наследио га је Секундијан, који је осуђен за аријанизам на сабору у Аквилеји 381. године.²¹⁸ Података о епископској столици Сингидунума нема све до Јустинијанове СXXXI

---

²¹³ Поповић Р. 1995, 52.

²¹⁴ *Iust. Nov.* XI; Mirković 1995, 207.

²¹⁵ Милинковић 1998, 277.

²¹⁶ Zeiller 1967, 146-147; Поповић Р. 1995, 52; Поповић В. 2003б, 265.

²¹⁷ Поповић В. 2003б, 277-278.

²¹⁸ Секундијан се у изворима спомиње и у време Урсацијевог епископата, као особа која је однела поверљиво писмо Германију из Сирмијума 366. године, које су му упутили епископи Урсације из Сингидунума, Валенс из Мурсе и извесни Павле и Гај. Упоредити: Zeiller 1967, 150.

Новеле из 545. године, где се Горња Мезија помиње међу провинцијама подређеним архиепископији Јустинијани Прими.²¹⁹ Помен провинције не представља непосредан доказ за постојање епископије у Сингидунуму, али готово истовремено Прокопијево сведочење да је Јустинијан обновио Сингидунум као епископско седиште, свакако доказује постојање епископије и крајем прве половине 6. века.²²⁰ Нешто касније, византијски историчар Менандар наводи да су 580. године од аварског кагана Бајана становници Сингидунума добили потврду да их неће нападати. Том приликом, каган се најпре заклео по варварском, а потом и по хришћанском обичају, над Светим Писмом у присуству архијереја (αρχιεροῦντή), тј. епископа, да не креће у напад на РOMEЈЕ већ у борбу против Словена, те да стога гради мост преко Саве.²²¹

Виминацијум је, као престоница провинције Горње Мезије, био велики и значајан урбани центар, те је попут Сирмијума и он морао имати релативно рано формирану хришћанску заједницу. Први помен хришћанске цркве у Виминацијуму среће се код Хијерокла, који помиње епископа Амангија, чији је потпис сачуван у списима сабора у Сердици из 343. или 344. године. Сабору није присуствовао лично већ га је представљао свештеник Максим из Виминацијума.²²² Свети Атанасије у свом делу *Epistola contra arianos* написаном око 356. године, помиње другог познатог епископа овог града, Киријака, као једног од епископа у главним градовима римских провинција. Он се помиње као *Cyriacus Mysiae*, без одређења о којој се Мезији ради. Како се на поменутом списку епископа изричито помиње име епископа Марцијанополиса, главног града Доње Мезије, извесно је да се ради о епископу Горње Мезије, то јест

---

²¹⁹ Iust. Nov. CXXXI.

²²⁰ Procop. De Aedif. IV, 5.

²²¹ Men. Excerpta, II 30, p. 471,25-474,8.

²²² Зотовић 1994, 59 са изворима.

провинцијске престонице Виминацијума. Ипак, не може се са сигурношћу рећи да ли је његов епископат претходио или следио епископату поменутог Амантина.²²³ Ови штурни подаци које историјски извори доносе о епископској столици Виминацијума једини су релевантни за 4. век, док за 5. век постоји само један помен епископа у писму папе Целестина (422-432) упућеном деветорици епископа источног Илирикума. Сматра се да је један од њих извесно био и епископ Виминацијума, који се, међутим, не може идентификовати поуздано између три имена *Paulus*, *Aeternalis* и *Sabatius*. Чини се да је у другој половини 5. века, вероватно након хунских освајања 441/442. године, епископска столица у Виминацијуму замрла, а судећи према наводима Прокопија обновљена је у време Јустинијана, кад и епископија у Сингидунуму.²²⁴

И римски град Маргум био је епископско седиште, што се види на основу Прискових навода. Као изговор за напад на територију Илирика, Хуни су тражили да им становници Маргума предају свог епископа, тврдећи да је он скрнавио хунске гробнице. Плашећи се да ће заиста бити испоручен, епископ је ступио у преговоре са Хунима и пустио их да уђу у град.²²⁵

На већ поменутом сабору одржаном 343-344. године у Сердици потписују се још и епископ Зосим из Хореум Маргија, Виталис из Аква, Киријак и Гаудентије из Наисуса, те Македоније из Улпијане.²²⁶

Наисуски епископ Гаудентије помиње се на сабору у Сердици као један од представника тзв. западњака, заступника никејске догме. Документа сабора помињу и име његовог аријанског претходника

---

²²³ Ep. c. arian., 8, према: Zeiller 1967, 149. Упоредити и: Zotović 1995, 339.

²²⁴ Procop. De Aedif. IV, 5; Zotović 1994, 60; Спасић-Ђурић 2002, 27-29.

²²⁵ Prisci Frg. 2, p. 280,20-281,6.

²²⁶ Zeiller 1967, 234. Из Наисуса се помињу два епископа, Киријак и Гаудентије, зато што се смена на епископској столици догодила управо као последица сабора у Сердици.

Киријака. Гаудентија на епископском престољу Наисуса наслеђује Бонос, који се прославио својим учењем, познатим као поменута боносијанска јерес. Његова јеретичка учења била су заснована на учењима више пута осуђиваног Фотина из Сирмијума. Потом следи Марцијан, познат као прималац писма папе Инокентија I из 409. године.²²⁷ По имену су нам познати још неки наисуски епископи. Тако се, на пример знају имена епископа Далматија, заступника антимонофизитске струје,²²⁸ као и Гајана, који се почетком 6. века нашао у Константинопољу међу епископима које је заробио цар Анастасије. Током свог боравка у престоници, Гајан је и умро.²²⁹ Нешто касније, 553. године, извори наводе да је у Константинопољ позван епископ Пројект, како би учествовао у Расправи о Три поглавља, али се он тамо није појавио.²³⁰

Поред улпијанског епископа Македонија, који се појављује као учесник сабора у Сердици, до данас је сачувано још само име епископа Павла из истог града. Он је присуствовао Петом Васељенском сабору у Константинопољу 553. године. Иако је Улпијани тада већ промењено име у Јустинијана Секунда, Павле се још увек потписивао као *episcopus ecclesiae Ulpianensis*.²³¹

Међу најстарија епископска седишта централног Балкана спада и Ремесијана. Историја је до данас сачувала име ремесијанског епископа Никете, који је на епископском престољу био током друге половине 4. и почетком 5. века, када је умро. Његов пријатељ, Паулин из Ноле, у својој XVII поеми *Ad Nicetam redeuntem in Daciam* говори о мисионарској делатности ремесијанског епископа.²³² Познато је и име епископа

---

²²⁷ Zeiller 1967, 159.

²²⁸ Zeiller 1967, 261.

²²⁹ Zeiller 1967, 382.

²³⁰ Zeiller 1967, 159.

²³¹ Милинковић 2003, 144.

²³² Paolini Nolani Carm. XVII, 244-252: www.thelatinlibrary.com/paulinus.poemata.

Диогенијана, учесника тзв. Разбојничког сабора одржаног у Ефесу 449. године.²³³

Епископија Акве, чији се епископ Виталис помиње на сабору у Сердици, замрла је како се чини након хунских освајања. Њеном територијом управља епископ Меридијума до 535. године, када је обновљена Јустинијановом XI Новелом. Поменути документом Јустинијан I је вратио епископији Акве њену самосталност, са циљем да се искорени раширени боносијанизам.²³⁴

Истом новелом од 14. априла 535. године цар Јустинијан је наредио да се у новооснованом граду Јустинијани Прими смести резиденција архиепископа, надлежног над Дакијом Рипензис, Дакијом Медитеранеом, Првом или Горњом Мезијом, Дарданијом, Превалитаном, Македонијом Секундом или Салутарис, и делом Паноније Секунде око града Басијане, који је и даље био под рOMEјском влашћу.²³⁵ Познато нам је име првог архиепископа Кателијана, коме је и упућена поменута Новела, као и име архиепископа Бенената, који се помиње у време одржавања сабора у Константинопољу 553. године. Сабору није лично присуствовао, већ преко представника, епископа Фоке из Стобија.²³⁶ У писмима римског папе Гргура I помиње се име и трећег познатог архиепископа Јована. Папа прекорева Феликса, епископа Сердике, због непослушности према Јовану, *Primaе Iustinianaе episcopo*.²³⁷

Мало позната најранија историја централнобалканских епископија не пружа, на жалост, довољно података за детаљно сагледавање историје ране хришћанске цркве у овом делу Царства. Преглед епископских

---

²³³ Zeiller 1967, 159; Petrović 1979, 52. О улози епископа Диогенијана на сабору у Ефесу упоредити: Zeiller 1967, 360-362.

²³⁴ Zeiller 1967, 155.

²³⁵ Zeiller 1967, 385-386; Mirković 1995, 207.

²³⁶ Zeiller 1967, 391.

²³⁷ Кондић, Поповић 1977, 166; Поповић В. 1990, 79.

седишта и познатих епископа ипак омогућава бар делимичан поглед на улогу епископа у христолошким расправама и у раду бројних сабора, као и на значај црквених отаца у животу градова уопште. То се, на првом месту, односи на даље ширење и повећавање угледа градске хришћанске заједнице, који се огледа и у изградњи хришћанских храмова у којој су, барем посредно, епископи имали значајну улогу.

7. ХРИШЋАНСКА САКРАЛНА АРХИТЕКТУРА У ГРАДОВИМА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА ОД 4. ДО 7. ВЕКА

У периоду од почетка 4. до почетка 7. века на територији централног Балкана саграђен је, бар судећи по писаним изворима, значајан број хришћанских храмова. На жалост, само је изванредан број до данас откривен, а још мањи истражен у његовом првобитном контексту или публикован. Цркве подигнуте у градовима или ширем градском ареалу, које су предмет овог рада, представљају значајно сведочанство о порасту хришћанске заједнице током три века.

Реч је углавном о новосаграђеним градским и катедралним црквама или мартирејумима и меморијама на некрополама. Примери претварања првобитно профаних објеката у цркве у 4. и 5. веку ретки су на простору централног Балкана. Неједначност у количини података, које поседујемо за појединачне локалитете или грађевине, последица су њиховог неједнаког степена истражености, будући да се највећи број касноантичких градова налази испод данашњих насеља. Стога су у извесним случајевима вршена само сондажна или заштитна ископавања, а велики број храмова откривених крајем 19. или у првој половини 20. века данас више није очуван.

Полазну тачку истраживања представља Сирмијум, који има веома развијену сакралну топографију већ у 4. веку. За њим следи читав низ епископских седишта и насеља, која упркос томе што нису имала градски статус ипак показују све карактеристике урбанизације. Посебно место у овом раду заузимају локалитети Градина на Јелици и Царичин град, датовани у 6. век, који су захваљујући чињеници да се над њима нису

развила модерна насеља, сачувани у свом изворном облику. Они представљају репрезентативне примере потпуно развијене хришћанске сакралне топографије. То се посебно односи на Царичин град, претпостављену Јустинијану Приму, чији су хришћански храмови грађени по узору на престоницу, те стога заслужују изузетно значајно место.

7.1 *Sirmium* - Сремска Митровица

Антички Сирмијум се развијао у првим вековима нове ере на месту данашње Сремске Митровице (карта 1). У изворима се први пут помиње у 1. веку, у време када римске легије избијају на Дунав у покушају да успоставе на његовим обалама северну границу Царства. Насеље је постепено настајало насељавањем становништва на обали Саве, а званични статус града *Colonia Flavia Sirmium* добило је у време владавине династије Флавијеваца, вероватно Домицијана (81-96). Могуће је да се то догодило после окончања рата, који је у периоду од 89. до 92. године вођен на панонској граници, након чега су ветерани насељени у Сирмијуму.²³⁸

Током прва два века свог постојања, Сирмијум је имао пре свега улогу трговачког центра, док у 3. и 4. веку његов значај у Царству постепено расте. Налазио се у близини лимеса, али ипак довољно удаљен да би био сигуран од напада са севера. Предности повољног географског положаја препознали су и цареви, који су се неретко краће или дуже задржавали у Сирмијуму. Коначно, долазак на власт Диоклецијана 284. године знатно је изменио његову улогу. Од тог тренутка град доживљава свој нагли успон као *sedes imperii*, који је праћен великим градитељским подухватима. За кратко време Сирмијум постаје један од највећих, а сигурно и један од најзначајнијих градова у Царству (Т V, сл. 1).²³⁹

Царске посете или дужи боравци свакако су били од изузетног значаја за културни развој појединих области Царства. Иако само повремене, оне су давале снажан подстицај и градитељској делатности: град у коме је макар и привремено био смештен двор требало је опремити

---

²³⁸ Mirković 2008, 13, 32.

²³⁹ Амијан Марцелин каже да је Сирмијум славан град, са великим бројем становника. Упоредити: *Amm.Marc.* XVII 13, 34; XXX 5, 16; XXI 10,2.

свим јавним објектима који би омогућили пријатан боравак престоничкој аристократији. У време када хришћанство преузима примат над паганском римском религијом, међу новоизграђене објекте свакако су могле спадати и неке цркве. Како, на жалост, поседујемо недовољно података о прецизним датумима изградње појединих хришћанских храмова у Сирмијуму, ову је појаву тешко пратити. Ипак, присуство хришћанских царева у Сирмијуму утицало је на то да се подижу цркве богатије опремљене од истовремених храмова у неким другим градовима централног Балкана. Током боравка царева, растао је и углед сирмијумских епископа у хришћанској Цркви уопште.

Захваљујући активној улози градских епископа у христолошким расправама 4. века, Сирмијум се често помиње у изворима, па о њему и његовој хришћанској заједници знамо више него о било ком касноантичком урбаном насељу на нашим просторима. Тако, на пример, у *Vita Ambrosii* Паулина из Милана, наилазимо на прво изричито помињање катедралне цркве у граду.²⁴⁰ Говорећи о хиротонији правоверног сирмијумског епископа Анемија, коју је обавио милански епископ, Паулин помиње цркву, која је у време рукополагања Анемија већ била у употреби. Реч је о периоду између 376. и 378. године, па су стога подаци из житија сигуран показатељ да је у другој половини 4. века хришћанска заједница свакако имала градску саборну, тачније епископску цркву.²⁴¹

Крајем 4. века прекинут је успон Сирмијума, јер је све већи притисак на подунавски лимес приморао цара Теодосија I (378-395) да дозволи Готима да се као римски федерати населе у Панонију. Од тог

---

²⁴⁰ Поједини аутори сматрају да је реч о Паулину, епископу Ноле. Упоредити: Милин 2001, 256. Заправо, реч је о миланском ђакону, који је написао биографију св. Амрозија на молбу св. Августина. Упоредити: *Vita Ambrosii*, а 1.

²⁴¹ Милин 2001, 256.

тренутка неримски народи и племена су готово стално присутни у Сирмијуму и његовој околини. Коначно, некадашње седиште префектуре сели се у Солун у време хунских напада 441/442. године, па се и значај Сирмијума постепено смањује.

Након Атлине смрти 453. године и пропасти хунског савеза, превласт над читавом Панонијом, па и Сирмијумом, прелази у руке племена која су се ослободила хунске доминације. Тако надмоћ прво стичу Гепиди, али их убрзо смењују Остроготи, који од цара добијају дозволу да се населе у Панонији.²⁴² Након преласка Гота на територију Царства 70-их година 5. века, Гепиди поново постају доминантно племе у Панонији, те претварају Сирмијум у седиште својих владара. Међутим, већ после једне деценије град долази у посед Острогота, на челу са Теодорихом, који се ту задржава све до одласка у Италију 488. године. Тада на сцену поново ступају Гепиди, али их 504. године Теодорихова војска још једном истерује из Сирмијума, сматрајући Панонију својом облашћу. Ипак, ни Ромеји нису одустали лако од Сирмијума. Успева им да га поврате 535. године, али већ наредне године град долази у руке Гепида, који су од Сирмијума још једном направили своју престоницу.²⁴³

Сукоби око Сирмијума настављају се и у наредном периоду. Гепиди 567. године, након пораза од аварско-лангобардског савеза, предају град Ромејима.²⁴⁴ Сукоб између Царства и Авара око Сирмијума наставља се све до тренутка када су га су коначно освојили Авари 582. године, након више неуспешних преговора са Ромејима.²⁴⁵ Епилог ових сукоба био је погубан за некада славни град. Само годину дана касније

---

²⁴² Mirković 2008, 101.

²⁴³ Mirković 2008, 103.

²⁴⁴ Повратак Сирмијума под управу Константинопоља сматран је изузетно значајним у престоници. Тадашњи цар Јустин II (565-578) у част овог догађаја додао је свом имену епитет *Gepidicus*. Упоредити: Ковачевић 1994, 115.

²⁴⁵ Упоредити: Мен. Ехсерпта, р. 475,10-24; 476,4-10; 477, 1-7.

Сирмијум је изгорео у пожару, а становништво, које је већ почело да се исељава у време аварског освајања, напустило је уништени град.²⁴⁶ Раселили су се у разне делове простране империје, носећи са собом највредније што поседују. Присуство сирмијумског становништва са сигурношћу је потврђено, на пример, у Салони, где је на ранохришћанској некрополи на локалитету Манастирине откривен саркофаг опатице Јоване (Johanna). На једној страни саркофага налази се натпис са кога се могу ишчитати подаци да је опатица још као дете избегла из Сирмијума 584. године, а да се у манастиру у близини Салоне замонашила и преминула у својој четрдесетој години 12. маја 612 (Т V, сл. 2).²⁴⁷

Археолошко истраживање античких остатака у Сремској Митровици започео је А. Хитрек 1882. године на локалитету Мајурска бара, северној градској некрополи, у циљу откривања мартирijума св. Синерота. Повод за ова ископавања били су преписи два натписа нађена на поменутом месту.²⁴⁸ Истраживање у Сирмијуму настављено је до данас, па се нови подаци о историји последњих векова овог некада значајног града могу очекивати и наредних година.

На основу до сада расположивих информација, ареал античког града обухватао је више мањих насеља, између осталих Мачванску Митровицу на десној обали Саве. Досадашњим истраживањима града, чији остаци леже углавном испод савременог насеља, констатовани су делови градских бедема, положај тзв. царске палате са хиподромом у југозападном делу града, хореум и терме уз јужни бедем, делови стамбених четврти, тзв. *villa urbana* која се, према неким од најновијих истраживања налазила заправо изван источног бедема, „Лицинијеве”

---

²⁴⁶ Mirković 2008, 11.

²⁴⁷ Јеремић М. 2004, 69, нап. 63.

²⁴⁸ Нутрек 2004, 199.

терме, положај неких од градских саобраћајница, као и положај некропола изван утврђеног дела града. Два прехришћанска култна објекта откривена су *extra muros* и то храм унутар бенефицијарне станице и такозвани тетрапилон, чија је улога вероватно била култна, а који се архитектонски углавном везивао за комплекс тзв. царске палате. Могуће је да је и *villa urbana* имала такође култну, а не стамбену намену.

Упркос недостатку поуздане идентификације појединих објеката пре-хришћанског Сирмијума, постоје индиције о постојању неколико култних грађевина унутар бедема. У централној зони античког града откривени су спаљени остаци храма дрвене конструкције, можда посвећеног Минерви. За објекат F такође се сматра да је реч о храму са пронаосом над којим је можда подигнут хришћански храм, а за суседни објекат E такође постоје претпоставке о култној намени. Ранохришћанска базилика, тзв. градска црква, подигнута је на темељима грађевине G, за коју М. Јеремић сматра да је представљала гало-римски храм датован у 2-3. век (Т VI, сл. 1).²⁴⁹

У периоду од Миланског едикта 313. године до пада Сирмијума 582. године у градском језгру и на некрополама у његовој непосредној близини саграђено је више хришћанских сакралних грађевина, од којих је до данас откривено и са сигурношћу потврђено шест. Једна црква откривена је унутар градских бедема, а чак пет цркава пронађено је на некрополама (Т VI, сл. 2).

7.1.1 Градска црква

Током досадашњих истраживања Сирмијума откривена је само једна црква унутар утврђеног дела града (Т VII, сл. 1). Реч је о грађевини

---

²⁴⁹ Jeremić M. 2008, 167-200.

констатованој током заштитних археолошких ископавања 1978. и 1981. године на тзв. локалитету 59 у најужем центру данашње Сремске Митровице. Хришћански храм је саграђен у непосредној близини градског форума из 4. века. Судаћи по налазима гробова око цркве, у време њене градње форум више није имао свој првобитни значај. Својом западном страном храм се ослања на данашњу улицу Краља Петра I Ослободиоца, која се приближно поклапа са правцем античког *cardo maximus*.²⁵⁰ Подигнут је на нивелисаним остацима старијих објеката, уз минималне интервенције. Једини у целости новоподигнути темељи констатовани су на олтарској апсиди и делу јужног крила трансепта.²⁵¹

Реч је о тробродној базилици са трансептом, унутрашњих димензија 15,30 м дужине и 11,25 м ширине (Т VII, сл. 2, Т X, сл. 2/f). Апсида има основу у виду благо деформисаног полукруга, чија ширина износи 6,25 м, а дубина 3,75 м. Остаци колонада у наосу нису забележени, али је, према аналогијама закључено да су могле имати по три или четири стуба са интерколумнијама од 3 до 4 м.²⁵² Димензије нартекса нису познате, јер се данас над њим налазе савремене грађевине, док су крила трансепта неправилног плана и неједнаких димензија, што је последица уклапања плана цркве у већ постојећу субструктуру. Црква је грађена опекама постављеним у кречни малтер, при чему су секундарно коришћене римске опеке прикупљене са лица места или са околних грађевина.²⁵³ У унутрашњости апсиде пронађени су остаци синтронона, чији је средишњи део са епископским троном уништен, али је утврђено да је морао имати најмање три реда седишта. Синтронон је такође изведен од фрагмената римских опека постављених у кречни малтер. Под

---

²⁵⁰ Јеремић М. 2003, 44-45.

²⁵¹ Јеремић М. 2004, 67. Апсида је уједно и најбоље очувани део цркве. Упоредити: Јеремић 2003, 49.

²⁵² Јеремић М. 2003, 46.

²⁵³ Јеремић М. 2003, 49, нап. 13.

апсиде, па и читавог олтарског простора, био је поплочан секундарно употребљеним мермерним плочама.²⁵⁴ Читав олтарски простор одигнут је од наоса, при чему је на основу откривених остатака ивичњака претпостављено да се олтарски простор лучно завршавао ка западу. Од самог олтара сачуван је једино квадратни постамент, за који је закључено да је на њему почивао циборијум квадратне основе (Т VII, сл. 3).²⁵⁵ Под наоса такође је био поплочан секундарно употребљеним правоугаоним мермерним плочама.²⁵⁶

Око цркве се потом формирала некропола од које је истражено 26 гробова.²⁵⁷ Један од гробова имао је димензије попут дечијег, али су у њему похрањени остаци одрасле особе. Тај податак могао би да представља доказ да се, у немирним временима, становништво повлачило унутар градских бедема, носећи са собом чак и кости својих умрлих, сахрањујући их поново у мање гробне конструкције.²⁵⁸

Црква је подигнута вероватно у првој половини 5. века. Време њене изградње М. Јеремић ограничава у период између 427. године, када је Панонија припала источном делу Царства, и 441/442. године, када Хуни пустоше Сирмијум.²⁵⁹ Истраживачи се, међутим, не слажу увек око поменутих датума. Различита мишљења износи В. Поповић: по једном је Панонија присаједињена Источном римском царству 424. или 425. године, а по другом тек 437. године, приликом венчања Валентинијана III (425-455) са Лицинијом Евдоксијом, ћерком Теодосија II. Сам аутор приклања

---

²⁵⁴ Јеремић М. 2004, 68.

²⁵⁵ Јеремић М. 2004, 65.

²⁵⁶ Јеремић М. 2003, 51.

²⁵⁷ Сахрањивање унутар утврђеног дела града са једне стране је последица ратова или опсада, а са друге постепеног нестанка строгог разграничења између света живих, који у античком Риму подразумевао простор *intra muros*, и света умрлих, који је био *extra muros*. О формирању некропола унутар градова већ од краја 4. века у: Fasola, Flocchi Nicolai 1989, 1164-1167.

²⁵⁸ Јеремић М. 2003, 46.

²⁵⁹ Јеремић М. 2004, 65.

се првом мишљењу, те изградњу градске цркве смешта у период између 425/426. и 441. године.²⁶⁰

Иако је у недостатку епиграфских налаза немогуће потврдити посвету ове базилике, истраживачи се данас углавном слажу са хипотезом, коју је први пут изнео В. Поповић, да је црква посвећена св. Димитрију. Аутор се позива на најраније хагиографске текстове посвећене страдању св. Димитрија Солунског, старији *Passio Sancti Demetrii Thessalonicensis* (*Passio prima*) и млађи *Passio altera* (*Passio secunda*), при чему је за истраживање посвете сирмијумске цркве од посебног значаја млађи текст.²⁶¹ Он углавном преноси највећи део сведене старије хагиографије, али доноси и додатке у виду нових личности и догађаја. Тако у тексту *Passio altera* стоји да је префект Илирика Леонтије саградио цркву посвећену св. Димитрију у Солуну, у знак захвалности јер су га чудотворне свечеве мошти исцелиле од болести, коју је добио за време свог боравка у Дакији.²⁶² Након изградње ове цркве, префект се упућује у Илирик, са жељом да и тамо сагради цркву посвећену истом светитељу, у коју би сместио део мученикових моштију.²⁶³ Међутим, како се светац, јавивши се Леонтију у једној ноћној визији, лично успротивио скрнављењу његових моштију, префект креће у Илирик са окрвављеном мучениковом хламидом и делом орарија, затвореним у сребрну липсанотеку. Другу цркву посвећену св. Димитрију саградио је у Сирмијуму у близини већ постојећег храма мученице Анастасије, након што је уз свечеву помоћ прешао реку Дунав.²⁶⁴

---

²⁶⁰ Поповић В. 2003а, 202.

²⁶¹ Поповић В. 2003г, 280.

²⁶² У неким мартирологијима се среће податак да је поводом свог чудесног оздрављења Леонтије сазидао две цркве, једну у Солуну, а другу у Сирмијуму. Упоредити: Delehaue 1912, 263.

²⁶³ М. Викерс наводи изводе различитих Пасија св. Димитрија по којима је префект Леонтије желео да „врати“ светитељеве мошти у Сирмијум. Упоредити: Vickers 1974, 343.

²⁶⁴ Vickers 1974, 342-343; Поповић В. 2003а, 202.

Не зна се када је Сирмијум добио епископску цркву. Постоји отворена могућност да је већ у време епископа Домнија, савременика цара Константина I и учесника сабора у Никеји, град могао да има сакралну грађевину која би имала намену градске саборне цркве. Први сигурни подаци о епископској цркви потичу из друге половине 4. века. У делу текста биографије св. Амброзија, у коме се описује рукополагање епископа Анемија, аутор наводи да је аријанска струја у граду, предвођена царицом Јустином, другом женом цара Валентинијана (364-375) и регентом Валентинијана II (375-392), која је у то време боравила у Сирмијуму, покушала да уместо Анемија рукоположи свог аријанског епископа „у истој цркви“.²⁶⁵ Ово су изузетно важни одломци, будући да је Паулинов текст прва сигурна потврда постојања саборне цркве у граду. Један ранији текст, који описује расправу семиаријанског епископа Германија са присталицом никејског учења Хераклијаном, пружа податак да се она водила тако што је епископ седео *in cathedra*.²⁶⁶ Овај термин односи се вероватно на епископску катедру (трон) у, како се чини, тада већ постојећој епископској цркви, можда истој цркви у којој је рукоположен Германијев правоверни наследник. Уједно, Паулинова формулација „у истој цркви“ имплицира и постојање других цркава у граду, што значи унутар градских бедема. Археолошки налази у зони утврђеног дела античког града указују на вероватно постојање неколико хришћанских сакралних објеката, који до данас нису откривени или пак њихова намена није потврђена.

---

²⁶⁵ Vita Ambrosii 11; Милин 2001, 256.

²⁶⁶ Реч је о расправи сачуваној под насловом *Altercatio Heracliani laici cum Germinio episcopo sirmiensi*. Упоредити: Милин 2001, 254.

Тако је претпостављено да је црква Св. Стефана саграђена у 17. веку на остацима старијег култног места из 4. века. Подигнута је готово на самој обали Саве, на месту које носи назив „Артемидин (Дијанин) мост”, а где су археолошким истраживањима заиста откривени остаци моста са античким сполијама. Овај се мост неретко спомиње у пасијама као место страдања хришћанских мученика током прогона 304/305. године. Недалеко од цркве, према П. Милошевићу, откривене су „римске гробнице са ранохришћанском традицијом сахрањивања”.²⁶⁷ Чињеница је да су испод пода цркве откривени остаци зидова из 4. века, али је реч вероватно о зидовима терми. Такође остаје отворена и могућност да су терме претворене у хришћански сакрални објекат, али то досадашњим археолошким истраживањима у случају Сирмијума није потврђено.²⁶⁸

Друга могућа локација цркве унутар сирмијумских бедема је тзв. локалитет бр. 30, на коме су откривени остаци апсидалног зида и обод мермерне мензе, можда олтарске, са уклесаном представом приче о Јони (Т VIII, сл. 1).²⁶⁹ М. Јеремић указује и на могућност да је менза фунерарног карактера, јер је једна аналогна менза тзв. сигма типа откривена на некрополи у Салони.²⁷⁰

7.1.2 Мартиријум св. Синерота

Археолошка истраживања Сирмијума започела су ископавањима А. Хитрека 1882. и 1883. године управо у покушају да се открије мартиријум св. Синерота на северној некрополи, о чијем су постојању сведочила два епиграфска налаза из 4. века (Т VIII, сл. 2; Т X, сл. 2/а).

---

²⁶⁷ Милошевић П. 2004, 38-39.

²⁶⁸ Јеремић М. 2004, 70-71.

²⁶⁹ Милин 2001, 256; Јеремић М. 2004, 71.

²⁷⁰ Упоредити: Јеремић М. 2004, 72, нап. 72.

А (христограм) Ω *Ego Artemidora feci viva memoriam ad Dominum Synerotem inter antem ad dexteram inter Fortunatanem et Desiderium* А (христограм) Ω²⁷¹

[А (христограм)] Ω [*Ego Aur]elia Aminia po[sui ti]tulum viro meo [Fl(avio)] Sancto ex n(umero) Jov(ianorum) pr(o)tec(tor) benemeritus qui, vixit ann(os) pl(us) m(inus) L, qui est defunctus civit(ate) Aquileia. Titulum posuit ad beatu[m] Synerot[em] marture[m] et infan[t]em filiam suam nomine Vrsicina qu[ae] vixit annis n(umero) III*]²⁷²

У Хитрековом извештају наводи се да је реч о једнобродној базилици са апсидом на западу, димензија 19,30 x 30,30 м и распонем апсиде од око 11 м.²⁷³ Његова су запажања каснијим истраживањима у великој мери оповргнута или измењена. Тако се, на пример, показало да зидови означени словима J-K и L-M не представљају део неке старије грађевине пољопривредног карактера, како је то сматрао Хитрек срушене приликом изградње мартиријума, већ да су они део трема који је окруживао базилику. Ископавањима вршеним 1969/1970. године утврђено је да зид J-K заправо представља низ слободностојећих стубаца димензија око 1 x 1 м, што се сматра потврдом хипотезе да су поменути зидови били заправо део трема мартиријума. Посебно је указано и на могућу грешку А. Хитрека која се тиче лоцирања апсиде на западу, што М. Јеремић сматра необичним, те да је апсида вероватно била на истоку, а да је на западу био улаз испред кога се налазио поменути трем (Т VIII, сл. 3).²⁷⁴ У том смислу посебну пажњу оба истраживача поклањају првом од два наведена натписа, тачније делу текста у коме се каже да је Артемидора сахрањена „...*inter antem*...” (између стубова). Њен гроб А.

---

²⁷¹ Нутрек 2004, 199.

²⁷² Нутрек 2004, 199.

²⁷³ Нутрек 2004, 203; Јеремић М. 2004, 50.

²⁷⁴ Јеремић М. 2004, 51-54; Јеремић М. 2006, 121, fig. 9b.

Хитрек је везао за источни део цркве, који је и био боље очуван. Насупрот томе, М. Јеремић је мишљења да је старија претпоставка вероватно погрешна и да се Артемидорин гроб, баш као и гробови Фортунатана и Дезидерија међу којима је она сахрањена, налазе на западној страни, где је, како смо већ рекли, потенцијално лоцирао и главни улаз у мартријум. Стање архитектонских остатака било је веома лоше већ у време Хитрекове активности, па је на питање тачне реконструкције основе цркве заиста тешко дати одговор.

7.1.3 Базилика св. Иринеја

У централној зони данашње Сремске Митровице, на једној од градских некропола, откривен је мартријум посвећен св. Иринеју. Његова дедикација са сигурношћу је потврђена епиграфским налазом надгробне плоче, на којој се налази текст (Т IX, сл. 1):

*In basilica Domini n/ostri Ereneias mem/oriam posuit Maced/onius una cum m/atronam suam A/ammete revenati.*²⁷⁵

Реч је о једнобродној грађевини чија је дужина 31 м, а ширина 13,50 м, док је распон апсиде 7 м (Т IX, сл. 2; Т X, сл. 2/с). Зидана је од ломљеног камена, са слојевима опеке постављених по систему „рибља кост”. Унутар базилике и око ње констатовано је нешто више од сто гробова, а судећи према епиграфским налазима и монетама коришћена је током друге половине 4. века. Базилика је, како се чини, подигнута на некрополи која је већ била у употреби. То је закључено на основу чињенице да су на поменутој некрополи откривени не само хришћански већ и пагански гробови.²⁷⁶

---

²⁷⁵ www.ubi-erat-lupa.org ID 5709; Popović I. 2007, 21, Abb. 3.

²⁷⁶ Јеремић М. 2004, 59-61.

7.1.4 Триконхални мартријум

Попут базилике св. Синерота, и триконхални мартријум је откривен током археолошких истраживања А. Хитрека 1883. године (Т IX, сл. 3/I; Т X, сл. 2/b). Реч је о грађевини димензија 17 x 19 м, које су познате захваљујући Ј. Бруншмиду.²⁷⁷ Он је 1894. године на источној некрополи спровео ревизиона ископавања. У том је тренутку, међутим, највећи део зидова већ био уништен, а материјал је коришћен као подлога за новоизграђени пут, који је водио ка Руми. Централни део триконхоса имао је облик квадрата са страницама 10,50 м, а распон све три конхе је био исти и износио је 6 м. На западној страни налазио се вестибил ширине 2,50 м.²⁷⁸

7.1.5 Једнобродна базилика

Непосредно поред триконхоса на источној некрополи откривена је мала једнобродна грађевина, чије се димензије могу разазнати једино из Хитрековог плана, на коме размерник, како се чини, није тачан, па није могуће ни проверити димензије дате на поменутом плану. Реч је о објекту чије претпостављене димензије износе 13 x 8 м, са вестибиллом на западу ширине 2,50 м (Т IX, сл. 3/II; Т X, сл. 2/d).²⁷⁹

---

²⁷⁷ Brunšmid 2004, 207.

²⁷⁸ Јеремић М. 2004, 55-56.

²⁷⁹ Јеремић М. 2004, 57.

7.1.6 Мартиријум на локалитету „Ширинград“ у Мачванској Митровици

Највећи део мартиријума, истраживаног од 1967. до 1969. године, остао је испод остатака зидова чак три средњовековне цркве, саграђене једна изнад друге у периоду од 10. до 13. века (Т Х, сл. 1). Око њега је формирана ранохришћанска некропола из 4. века, која је остала у употреби сигурно до средине 6. века. Током досадашњих истраживања откривени су само део апсиде и њеног јужног „рамена“. Утврђено је да је апсида имала распон 6 м.²⁸⁰

Како је познат изглед само малог дела храма, веома је тешко утврдити његов првоботни изглед, те су стога истраживачи износили различите хипотезе. Упркос претпоставци да је реч о типу тзв. *basilica discoperta*, код које је кровним покривачем покривена само апсида, док су остали делови грађевине били без покривача, касније је углавном прихваћено мишљење да се радило о једнобродној базилици. Једна од најновијих хипотеза је она коју је изнео М. Јеремић који, на основу споја апсиде са зидом њеног јужног „рамена“, сматра да је мартиријум имао централни план. Заправо, посматрањем односа ова два зида установио је да се зид „рамена“ ломи и скреће ка западу, то јест да се ова два зида не секу под правим углом. То би, по његовом мишљењу, могло да указује на план триконхалне грађевине, премда је могла да има и више од три конхе (Т Х, сл. 2/е).²⁸¹

***

Уз једну од источних капија Сирмијума, на локалитету бр. 4, откривен је објекат назван *villa urbana*, који је имао неколико грађевинских

---

²⁸⁰ Јеремић М. 2004, 62-63.

²⁸¹ Јеремић М. 2004, 63-64.

фаза. Последња фаза припада другој половини 4. века и из ње потичу фрагменти мермерног фриза са мотивима птица, винове лозе, грозђа и слично. Упркос томе што је реч о универзалним античким мотивима, постоји могућност да је у последњој фази грађевина адаптирана за потребе хришћанске заједнице. На то указује постојање некрополе из ранијег периода, касноантички гробови и део некрополе датован у 11. и 12. век. Континуитет сахрањивања сведочи можда у прилог поменутој хипотези, премда се ни ова могућност у случају Сирмијума не може за сада потврдити.²⁸²

На локалитету бр. 60, који се налазио изван бедема, а непосредно уз североисточни угао утврђења, откривен је крајем 19. века објект малих димензија за који се претпоставља да је такође могао бити мартинијум око кога се у 4. веку формирала некропола (Т Х, сл. 3).²⁸³ На основу плана не може се са сигурношћу говорити о оријентацији ове грађевине, а на жалост ни о њеној намени.

---

²⁸² Јеремић М. 2004, 73.

²⁸³ Miladinović-Radmilović 2011, 310.

7.2 *Viminacium* - Стари Костолац

Виминацијум је настао у близини ушћа реке Млаве у Дунав (карта 1). Изградња војног логора у Виминацијуму започиње од средине 1. века, након доласка легије *VII Claudia* из Далмације. Непосредно уз логор убрзо се формирало насеље (Т XI, сл. 1).²⁸⁴ Цар Хадријан (117-138) је на самом почетку своје владавине, 117. године, Виминацијуму доделио статус муниципијума. Статус колоније додељен му је у време владавине Гордијана III (238-244), када Виминацијум добија и право ковања бакарног новца. Од тог тренутка почиње и рачунање колонијалне ере у Виминацијуму, што је потврђено и на емисијама новца кованог током рада виминацијумске ковнице у периоду од 239. до 256. године.²⁸⁵ Град је имао не мали значај и у време након проглашења хришћанства за званичну државну религију. Будући једно од важних епископских средишта са, за то време, снажном војном посадом, али и са великом популацијом, Виминацијум је све до хунске најезде 441-447. био важно урбано средиште читавог централног Балкана. Након хунских напада, током којих је град разорен и опљачкан, а становништво заробљено или расељено,²⁸⁶ започиње период опоравка. Утврђење је обновљено за време Јустинијана I, а Прокопије доноси кратак извештај о обнављању града:

*„Изградивши га потпуно изнова - био је, наиме, потпуно порушен до самих темеља много раније (441. године) - цар створи нови град.”*²⁸⁷

У исто време поново се успоставља и епископија са седиштем у Виминацијуму, која је била под непосредном јурисдикцијом Јустинијане

---

²⁸⁴ Mirković 1968, 58; Mirković 1986, 35; Спасић-Ђурић 2002, 21.

²⁸⁵ Mirković 1968, 65; Mirković 1986, 48-54.

²⁸⁶ О судбини становника разореног Виминацијума средином 5. века сведочи Приск, који је у дому угледног хуна Онегесија срео човека грчког порекла, заробљеног у Виминацијуму. Упоредити: Prisci Frg. 8, p.305,33-206,7.

²⁸⁷ Procop. De Aedif. IV 4.

Приме.²⁸⁸ Хијероклов Синекдемус такође помиње Виминацијум као први на листи великих градова Мезије.²⁸⁹ Након пада Сирмијума 582. године, Авари прелазе Дунав и заузимају град 584. године,²⁹⁰ али се као ромејска војна база помиње поново већ око 600. године. Након сталних сукоба Ромеја и Авара за доминацију над овим простором крајем 6. века, град коначно престаје да постоји под налетима Словена почетком 7. века.²⁹¹

Досадашњи степен истражености локалитета не дозвољава прецизније одређивање његове хришћанске сакралне топографије, али судећи по значају који је овај град имао у касној антици, будући један од епископских центара, може се претпоставити постојање већег броја сакралних грађевина. Поред тога што историјски извори доносе веома штуре податке о Виминацијуму, ни откривени споменици не могу се, упркос покушајима појединих истраживача, дефинитивно одредити као хришћански. Навешћемо овде архитектонске споменике које је Љубица Зотовић деведесетих година прошлог века поуздано сматрала хришћанским. Сви они потичу са некрополе на локалитету „Пећине“, која је коришћена за сахрањивање становника Виминацијума у периоду од друге половине 3. до средине 5. века.²⁹²

7.2.1 Триконхална меморија I

На локалитету „Пећине“ констатовани су остаци две триконхалне меморије, означене у литератури римским бројевима I и II. Од старијег триконхалног објекта, изграђеног над полуоблично засведеном гробницом, откривени су негативи поваћених зидова (Т XI, сл. 2). На

---

²⁸⁸ Iust. Nov. XI, p. 94, 1-41; Милинковић 1998, 215.

²⁸⁹ Hier. Syn. XVIII, 657,2.

²⁹⁰ Mirković 1986, 26.

²⁹¹ Mirković 1968, 73; Спасић-Ђурић 2002, 27-29.

²⁹² Зотовић 1994, 60; Zotović 1995, 340.

истоку се налазила просторија правоугаоне основе, димензија 5,20 x 3,20 м, која је вероватно имала функцију вестибила. Централни део триконхалне просторије на западу био је вероватно засведен, а имао је квадратну основу са страницама квадрата дужине приближно 5,30 м.²⁹³ У његовом северозападном углу откривена је зидана гробница, чији су несачувани зидови реконструисани на основу трагова поднице. На спољној страни јужне конхе откривен је новац Констанција II кован у време када је он био цезар (317-337).²⁹⁴ Такође, треба указати и на то да се доста касније, у 12. и 13. веку, на рушевинама меморије формирало средњовековно гробље.²⁹⁵ Ипак, због временског размака од осам векова, хипотеза о постојању икаквог континуитета култног места била би исувише слободна.

7.2.2 Триконхална меморија II

Друга триконхална грађевина, откривена у непосредној близини триконхалне меморије I, оријентисана је у правцу И-З, са тремом и вестибилем на источној страни (Т XI, сл. 3). Западни део грађевине уништен је приликом изградње пута. Централни део триконхоса имао је димензије 5,75 x 6 м, док је вестибил имао ширину 5,90 м, а дужину 3,80 м. Од некадашњег трема су сачувана два пиластра уз источни зид вестибила, као и северни део његовог пода.²⁹⁶ Објекат је, као и остаци других гробних грађевина на локалитету „Пећине“, означен као меморија. То се може сматрати тачним, ако се под појмом *memoria* подразумева монументална

---

²⁹³ Milošević G. 2005, 178.

²⁹⁴ Поменута меморија, раније означавана римским бројем II, према аналогијама са другом триконхалном меморијом, датована је у другу половину 4. века. Упоредити: Зотовић, 1994 62; Zotović 1995, 341. На основу налаза поменуте монете утврђено је да је ипак реч о старијем објекту, те је и у овом раду означена римским бројем I. Упоредити: Milošević G. 2005, 178.

²⁹⁵ Zotović 1995, 341.

²⁹⁶ Milošević G. 2005, 179.

сепулкрална грађевина, без обзира на религијску припадност сахрањених.²⁹⁷ Стога ће и у овом тексту бити задржан термин меморија, уз ограђивање да намена објекта не мора нужно бити везана за хришћанску популацију.

Грађена је каменом и опеком у алтернацији и вероватно је била засведена, док је трем био покривен дрвеним кровом са тегулама. У централном делу објекта сахрањена је одрасла женска особа у оловном саркофагу положеном у озидану гробницу оријентисану у правцу З-И, док је у јужној конхи било сахрањено дете, такође у оловном саркофагу у озиданој гробници. Гробни прилози у оба гроба указују на имућнији слој грађана Виминацијума. Жена је сахрањена у хаљини пурпурне боје и са више пари ципела крај њених стопала. Око врата је имала огрлицу од златних цилиндричних перли, а и остали покретни налази (сребрна игла, балсамаријум) указују такође на њен значајан друштвени положај. У дечијем саркофагу су пронађени остаци одеће проткане златним нитима.²⁹⁸ Најмлађи новац откривен приликом ископавања меморије кован је у време Констанција II (337-361), чиме су објекат и сахрањивања у њему датовани оквирно у другу половину 4. века.²⁹⁹

У самој меморији откривени су остаци два пода постављена један изнад другог, при чему је млађи под обнављан. Обнављање пода је истраживачима послужило као доказ да је објекат коришћен и за обављање ритуалних/култних радњи, јер је циркулација људи у њему била већа од очекиване за породичну гробницу. С обзиром на датовање у средину или другу половину 4. века, меморија је протумачена као

---

²⁹⁷ Rebillard 2003, 72.

²⁹⁸ Milošević G. 2005, 179-180.

²⁹⁹ Зотовић 1994, 61; Zotović 1995, 340.

хришћански споменик, који је био у употреби као гробљанска базилика након извршених сахрана.³⁰⁰

7.2.3 Крстообразна меморија

На некрополи на локалитету „Пећине“ откривени су и остаци грађевине крстообразне основе (Т XI, сл. 4). Краци крста у основи формирани су око централног квадратног дела засведеног крстастим сводом. Пронађени део објекта налазио се вероватно у дубини од око 3 м испод земље. У сва четири крака била су уграђени полуоблично засведени аркосолијуми, при чему су три крака имала по три гробне преграде, док је четврти имао само две гробне преграде. Разлог за то је што је југоисточни аркосолијум пресецало степениште, којим се излазило на надземни ниво грађевине.³⁰¹ Откривени фрагменти вишебојног малтера указују, према мишљењу аутора, да је надземни део грађевине био осликана. Најмлађи откривен новац датује се у време владавине Констанција II (337-361), а њена изградња, као и у претходним случајевима, у средину 4. века.³⁰² Декорација, оштећен и накнадно поправљан под, као и често употребљавано степениште навело је на помисао да је реч о објекту који није имао само функцију меморије, већ је коришћен и као гробљанска црква.³⁰³

---

³⁰⁰ Зотовић 1994, 61-62.

³⁰¹ Зотовић 1994, 62; Zotović 1995, 341.

³⁰² Зотовић 1994, 63; Zotović 1995, 341.

³⁰³ Zotović 1995, 341.

7.2.4 Надземна меморијална грађевина

Објект орјентисан у правцу север-југ, откривен у непосредној близини крстообразне меморије, такође је триконхалан. Централни надземни део грађевине правоугаоне је основе и око њега су распоређене три конхе, од којих се у северозападној налазио улаз. У североисточној конхи извршене су две, а у југоисточној три сахране. Чини се да су конхе призиране у централни део објекта у некој каснијој фази.³⁰⁴ На основу остатака фреско малтера чини се да је надземни део грађевине био осликан. У подземном делу налазила су се четири гробна места, одељена међусобно преградним зидовима. Како је северозападна конха била прислоњена уз крстообразну меморију, закључено је да је ова грађевина саграђена нешто касније од ње, вероватно у другој половини 4. или првој половини 5. века.³⁰⁵

***

Римљани су визуелно обележавали места на којима су сахрањивани: било натписом (*titulus*), који је означавао место на коме се налазило надземно гробље или улаз у катакомбе, или подизањем архитектонског објекта (*memoria*) као својеврсног надгробног споменика. За породицу преминулог, такве су меморије биле не само пука обележја, већ и места на којима су се вршиле ритуалне радње са готово култним карактером.³⁰⁶ Чланови породице преминулог окупљали су се редовно током године како би спровели поменуте ритуале, док су меморије у

---

³⁰⁴ Zotović 1995, 342.

³⁰⁵ Зотовић 1994, 63; Zotović 1995, 342.

³⁰⁶ Геније *pater familias* био је у сваком домаћинству поштован попут божанства, како за живота, тако и након смрти.

римском свету неретко служиле и за обављање заједничких обеда намењених члановима породице и домаћинства преминулог.³⁰⁷ У случају виминацијумских меморија нужно је у истом контексту додатно истаћи неке закључке везане за триконхалне меморије I и II, које је недавно изнела Г. Милошевић. Обе су саграђене на малој међусобној удаљености и у кратком временском интервалу, а како се чини настале су на приватном имању у непосредној близини пољске виле датоване у крај 3. или почетак 4. века.³⁰⁸

Премда током спроведених истраживања нису пронађени материјални остаци који би са сигурношћу сведочили о хришћанским храмовима у некадашњој престоници провинције Горња Мезија, Љ. Зотовић за четири поменуте грађевине поуздано сматра да су хришћанске меморије. Премда изнети докази свакако указују на релативно честу и дуготрајну употребу, као и на датовање у период када је хришћанство било доминантна религија, они нису довољни да би се фунерарни објекти поуздано сматрали археолошким доказом да их је хришћанска заједница у Виминацијуму користила за обављање ритуалних радњи.

Такође, присуство хришћанских сакралних грађевина на некрополама имплицирало би и потенцијално постојање мартира чији би се гроб или место страдања обележили црквом. У изворима нису пронађени подаци о виминацијумским страдалницима за веру, те стога постојање меморија фунерарног карактера на некрополама изгледа мало вероватно. Са друге стране, и не-хришћани су користили меморијалне грађевине над гробовима преминулих чланова своје породице, као места окупљања вршених ради обављања обредних радњи или ради

---

³⁰⁷ Yasin 2005, 439.

³⁰⁸ Milošević G. 2005, 180-181.

заједничких оброка. То би делимично објаснило и честу употребу
виминачијумских меморија. Ипак, како не постоје ни археолошки докази
да поменуте грађевине нису служиле хришћанској заједници, морале су
бити узете у обзир у овом раду, иако са извесном резервом.

7.3 *Felix Romuliana* - Гамзиград

Недалеко од данашњег Зајечара, у време владавине цара Галерија (293-311), саграђена је меморијална палата *Felix Romuliana* (карта 1), којом је цар обележио место свога рођења и вечног починка (Т XII, сл. 1). Њен настанак иницијално је представљао архитектонски, а у ширем смислу и уметнички израз његовог идеолошког програма. Палата је подигнута у част царево мајке Ромуле, али уједно и у част цара-бога, који се неретко идентификовао са легендарним оснивачем Ромулом, о чему сведочи и назив *Romulianum*. Саграђена је и са идејом да, након повлачења са престола после навршених деценија, пензионисани цар остатак свог живота проведе у раскоши овог комплекса.

О намени ове палате нема никакве сумње још од 1984. године, када је откривена архиволта са натписом *Felix Romuliana*. Архитектонску целину чини утврђена палата и фунерарни комплекс на оближњем брду Магура, који се састоји од два маузолеја и два тумула. Палата је подигнута на нивелисаним рушевинама дела старијег насеља, тачније непосредно на слоју који се датује у период од краја 1. до краја 3. века. Првобитна претпоставка Д. Срејовића, да је у питању *villa rustica*, побијена је најновијим истраживањима унутар утврђења и изван њега, па се данас сматра да је насеље из ранијег периода имало урбани карактер. Делови старијег насеља систематски су уништени приликом подизања палате.³⁰⁹

Сјај палате нестао је убрзо након царево смрти 311. године. У последњој четвртини 4. века у утврђењу је формирано насеље, које је током свог постојања до почетка 7. века доживело много измена. Први пут је страдало у пожару већ на самом крају 4. или почетком 5. века, али је обнављено током прве половине 5. века на нивелисаним остацима

---

³⁰⁹ Петковић 2010а, 33-42.

уништених објеката. Овај слој живота у палати, коју у том тренутку вероватно насељава околно становништво,³¹⁰ уништен је још једном, овога пута приликом упада Хуна у Приобалну Дакију 441/442-447. године. Тада је насеље у југоисточном делу утврђења уништено до темеља. Нова обнова уследила је крајем 5. века и, много интензивније, у време Јустинијанове владавине. Реч је уједно о последњој обнови бедема, који су били део одбрамбеног система у залеђу лимеса. Насеље помиње и Прокопије у области града Акве као 'Ρομολίωνα.³¹¹ Ромулијана је страдала коначно крајем 6. или вероватније почетком 7. века, у исто време када и остала урбана насеља централног Балкана, након чега долази до њене потпуне рурализације.

Монументалне остатке бедема Ромулијане забележили су бројни истраживачи у 19. веку, али су систематска археолошка ископавања започела тек 1953. године. Од 1970. године на челу пројекта нашао се Д. Срејовић. Његову претпоставку да је истраживани комплекс заправо Галеријева палата *Romulianum*, потврдио је поменути налаз архиволте са именом палате. У периоду од 1989. до 1993. године ископавања су вршена и на брду Магура, при чему су констатоване две фунерарне целине од којих се свака састојала од једног маузолеја и једног тумула крај њега. Археолошка истраживања овог локалитета изводе се и даље, те је извесно да ће неки од података изнетих у тексту будућим ископавањима бити расветљени и допуњени.

Топографија касноантичке Ромулијане добро је позната захваљујући томе што над њеним остацима нема савременог насељавања, те су могућности за спровођење археолошких истраживања велике. До сада је познат распоред грађевина унутар бедема, као и положај

---

³¹⁰ Милинковић 1998, 301.

³¹¹ Просор. De aed. IV, 4. Под термином „област“ подразумевају се утврђења, села или утврђена насеља која су егзистенцијално везана за неки град. Упоредити: Dagron 1984, 9.

фунерарног комплекса, док део насеља који се налазио *extra muros* тек треба да буде ископан.

Северни део утврђења Ромулијане заузиле су две царске резиденције са храмом између њих, док су у јужном делу откривене терме, други храм, хореум и још неколико јавних грађевина, по свему судећи профане намене. Током досадашњих ископавања на локалитету Гамзиград констатовано је пет хришћанских сакралних споменика, свих пет унутар бедема, од којих су четири настала адаптацијом просторија некадашње палате. Геофизичким снимањима простора изван бедема откривене су још три цркве, све три западно од западне капије утврђења, на приближној удаљености између 80 и 100 метара од капије (Т XII, сл. 2).³¹²

7.3.1 Базилика I у дворанама A-D палате I

Најстарија до сада позната хришћанска сакрална грађевина у Гамзиграду је тзв. Базилика I у великој свечаној дворани D палате I (Т XIII, сл. 1). План првобитне старије дворане D није много измењен у циљу стварања цркве, већ је тробродна базилика дословно уграђена у постојећи објекат. На источној страни, на удаљености 13,10 м од првобитног источног зида, уграђен је нови зид са апсидом. На тај начин је створена тробродна базилика чија дужина бочних бродова износи 24 м, а дужина главног брода са апсидом 27,40 м.³¹³ Археолошким истраживањима су откривени стилобати колонаде којом је наос био подељен на бродове, два зидана квадратна постоља стубова или стубаца, као и делови урушених лукова. Закључено је да су бочни бродови од главног били одељени

---

³¹² v. Büllow, Schüler 2009, 234. Захваљујем се проф. др Михаилу Милинковићу на пруженим необјављеним подацима са ископавања вршених 2009. године.

³¹³ Јанковић 1983а, 99.

колонадом слободних носача повезаних аркадама. На основу зиданих база за носаче и дужине наоса базилике од 72 римске стопе, М. Чанак-Медић је закључила да је колонада имала 9 интерколумнија, то јест 8 носача. Уз то је, на основу налаза дела стуба и коринтског капитела, закључено да је била реч о колонади стубова.³¹⁴

Апсида је била и са спољне и са унутрашње стране полукружна, са пречником 4,50 м. На источном зиду цркве налазио се по један пролаз и са северне и са јужне стране апсиде, оба ширине 1,40 м. Пролази су водили у одељење које се формирало између источног зида цркве и источног зида првобитне дворане D палате I.³¹⁵ Како се чини на основу расположивог материјала, истовремено са црквом су коришћене и осмоугаона дворана Е, дворана С, а можда и приступна дворана А. Неизвесно је да ли је базилика имала нартекс у крајњем западном делу дворане D или у источном делу дворане С. Ова потоња је подељена преградним зидом у северном делу, тако да је формирана просторија чија се намена не може са сигурношћу одредити. Судаћи према подацима које доноси Ђ. Јанковић, у дворани С су откривене и две фрагментоване посуде са натписима хришћанског садржаја, једна од камена, а друга од бронзе. Како уз базилику није постојала крстионица, а како је она најстарија и у том тренутку вероватно једина сакрална хришћанска грађевина у Ромулијани, присуство ових фрагмената навело је аутора да претпостави да је обред крштавања можда био обављан у просторији С, која је могла имати улогу пришрате.³¹⁶

Базилика I имала је најмање две фазе градње. У другој фази дозидан је на истоку зид у равни темена апсиде. На тај начин формиране су две бочне просторије уз апсиду са северне и јужне стране, које су са

---

³¹⁴ Чанак-Медић 1978, 127.

³¹⁵ Јанковић 1983а, 99.

³¹⁶ Јанковић 1983а, 100.

наосом цркве биле повезане поменути пролазима са обе стране апсиде. Претпостављено је се да су те две просторије вероватно имале функцију пастофорија.³¹⁷

Најстарија хришћанска базилика у Ромулијани подигнута је вероватно крајем 4. или на самом почетку 5. века, када је палата заживела као насеље. Налаз монете из времена цара Аркадија (395-408) указује да је ова базилика могла најраније бити саграђена крајем 4. или почетком 5. века.³¹⁸ Постоје индиције да је била у употреби до 6. века, највероватније до Јустинијанове обнове утврђења и градова у залеђу лимеса.

7.3.2 Једнобродна црква у дворани R палате I

Након хунске најезде обновљен је живот у Ромулијани. У то време, то јест у другој половини 5. века, формирана је једнобродна црква у тзв. згради I (Т XIII, сл. 2). Зграда I настала је у 4. веку адаптацијом некадашње просторија R палате I, за коју се претпоставља да је, због открића хипокауста и мозаичког пода, првобитно служила као спаваоница. На истоку ове просторије је, приликом промене њене намене, дозидана апсида, а бочни зидови иза пиластара су продужени према истоку за око 1,50 м, како би се добио олтарски простор. Унутар апсиде, унутрашњег пречника 4 м, откривен је зидани синтронон. Седишта синтронона су начињена од опеке, а сви новоизграђени делови цркве сазидани су од камена и кречног малтера. Осим тога, западно од ове цркве откривена је просторија са писцином. Унутрашњи део крстообразне писцине био је

---

³¹⁷ Ђ. Стричевић сматра да су се пастофорије први пут нашле уз источни део цркве у виду одвојених просторија за проскомидију и ђаконикон тек средином 6. века. Упоредити: Стричевић 1959, 59-65.

³¹⁸ Чанак-Медић 1978, 130.

правоугаон и обложен мермерним плочама.³¹⁹ Истраживачи се углавном слажу да је ова просторија вероватно имала функцију крстионице.

Сви покретни налази из цркве и просторије са писцином, иако малобројни, датовани су у 6. век. Реч је о три једноставна бронзана крста-привеска. Један већи нађен је у цркви, а два мања у крстионици.³²⁰

7.3.3 Базилика II у дворанама A-D палате I

Базилика I престала је да функционише оног момента када је започета изградња Базилике II на истом месту (Т XIV, сл. 1). Стара црква је срушена, а терен је највећим делом поново насут и изравнат. Нова базилика такође је била тробродна, али је имала знатно веће димензије. Дужина средњег брода износила 31,50 м, а ширина читавог комплекса са крстионицом 27,20 м. Апсида је била са спољне стране петострана, пречника 4,80 м и дубине 3,20 м. Испред апсиде се, као део олтарског простора, налазио простор правоугаоне основе димензија 5,70 x 3,30 м. Њен северни зид поклапао се са северним зидом дворане D палате I, док се стилобат носача који су делили главни брод од јужног наслањао се на спољну страну јужног зида дворане. Западни зид базилике налазио се унутар дворане C. Са јужне стране базилике сазидана је четворолисна крстионица, која је захватала делове дворана A, B и C.³²¹

Датовање ове грађевине не може се извршити прецизно. Новија мишљења су да је базилика II сазидана у време Јустинијанове обнове утврђења, вероватно средином 6. века.³²²

---

³¹⁹ Чанак-Медић 1978, 135; Пић 2006, 229.

³²⁰ Јанковић 1983б, 122.

³²¹ Јанковић 1983б, 120.

³²² Петковић 2010б, 189.

7.3.4 Базилика изнад тзв. Грађевине са коридором

Изнад тзв. Грађевине са коридором, у близини Галеријевих терми, саграђена је у 6. веку тробродна базилика, која је до данас само делимично истражена (Т XIV, сл. 2).³²³ На жалост, не постоје било какви детаљнији подаци објављени о овој грађевини, као ни цртежи њене основе, те је немогуће говорити о њеној структури или просторним односима, као ни о њеном месту у црквеној архитектури 6. века.

7.3.5 Једнобродна црква са писцином

Крајем 5. или почетком 6. века јужно од једнобродне цркве настале адаптацијом дворане R палате I подигнута је мала грађевина у техници сувозида (Т XIII, сл. 2). Она је обухватала крстообразну крстионицу дозидану у 5. веку уз поменуту старију једнобродну цркву.³²⁴ Као ни у претходном случају, ни ова мала једнобродна црква не може се прецизно датовати.

---

³²³ Петковић 2010б, 197.

³²⁴ Петковић 2010б, 197.

7.4 Naissus - Ниш

На месту данашњег Ниша, на раскрсници важних путних праваца који су повезивали источне и западне провинције Царства, формирало се насеље Наисус (карта 1; Т XV, сл. 1). Натпис на споменику ветерана Тита Клаудија Валерија, који се датује у седамдесете године 1. века, указује и на присуство ислужених војника у насељу у поменутом периоду.³²⁵ За формирање Наисуса није била од пресудног значаја само раскрсница саобраћајница, већ, како се чини, и близина војног логора. На основу поменутог натписа закључено је, такође, да је до краја 1. века Наисус већ имао урбано језгро уз војни логор, будући да су се ветерани по окончању војне службе углавном насељавали у већим центрима провинције у којој су обављали своје војничке дужности.

Повољан географски положај пресудно је утицао на брзи развој насеља, па га већ средином 2. века помиње Птоlemeј као један од четири највећа града у Дарданији.³²⁶ У недостатку непосредних доказа, сматра се да је насеље на обали Нишаве добило статус муниципијума у време ратова против Маркомана у другој половини 2. века, то јест вероватно у време владавине Марка Аурелија.³²⁷ Према мишљењу П. Петровића градски статус могао је да буде добијен и у време Клаудија II, током чије се владавине одиграла значајна битка против Гота 269. године у близини Наисуса. У њој је Клаудије победио готску војску, спречивши за извесно време њен даљи продор у унутрашњост Царства, а себи доделио епитет *Gothicus*.³²⁸

---

³²⁵ Dušanić, Petrović 1962, 365-386.

³²⁶ Petrović 1979, 38, са изворима.

³²⁷ Petrović 1979, 50.

³²⁸ Петровић 1976, 33-35, са изворима.

Крај 3. века донео је граду даљи успон. Административним реформама, спроведеним у време цара Диоклецијана и прве тетерархије, Наисус улази у састав провинције *Dacia Mediterranea*, постајући један од најзначајнијих градова ове области. Ипак, будући да је био место рођења Константина I, Наисус је добио додатни значај у 4. веку. О томе сведочи *Anonymus Valesianus*, један од Константинових биографа:

„Hic igitur Constantinus, natus Helena matre vilissima in oppido Naisso atque eductus quod oppidum postea magnifice ornavit”.³²⁹

Обимна градитељска делатност у граду, пре свега када је реч о луксузним јавним објектима, најчешће се приписује управо Константину, иако је у време његовог доласка на власт Наисус већ био развијен урбани центар са изграђеним објектима јавне намене. О немалој улози који је град имао у Царству у 4. веку сведоче чести боравци царева, те закони потписани у Наисусу 315, 319, 324/325. и 334. године.³³⁰ Њихово потписивање било је последица краћег или дужег задржавања царева током 4. века у граду. Забележени су подаци да су Констанс, Костанције II и Јулијан једно време резидирали у Наисусу, а након њих и Валентинијан и Валенс.³³¹

*„У предграђу по имену Медијана, које је три миље од града, поделили су (Валентинијан и Валенс) између себе војсковође, јер ће се ускоро растати.”*³³²

Прво рушење великих размера Наисус доживљава у исто време када и највећи број других градова на централном Балкану, то јест у време хунских продора 441. године. Потресан опис града након рушења пружио је Приск, који се као део посланства, које је цар Теодосије II 448. године послао Атили, задржао један дан у уништеном Наисусу:

---

³²⁹ Anon. Vales. II, 2 према: Petrović 1979, 39.

³³⁰ Петровић 1976, 39; Petrović 1979, 39.

³³¹ Петровић 1976, 41.

³³² Amm. Marc. XXVI, V, 1.

„Кад смо стигли до Ниша, нађосмо град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен од непријатеља (Хуна)... Преноћисмо на чистини, мало подаље од реке, пошто је сав обалски простор био покривен костима оних што су у борби погинули“.³³³

У време боравка Гота на Балкану 471/472. године нападнут је и Наисус. Његова обнова започета је у време Анастасија (513-518) и настављена касније током Јустинијанове владавине. Тада је обновљен војни логор, бедеми, али и сам град.³³⁴ Ипак, након повлачења војске са дунавске границе под Фоком (602-614), становници централнобалканских градова, па и Наисуса, остали су немоћни пред нападима Словена и Авара.³³⁵ Становништво се углавном расељава, па се тако житељи Наисуса срећу око 618. године и у Солуну, у време када су Авари и Словени учестали нападе на град.³³⁶

Топографија античког Наисуса, како прехришћанског тако и хришћанског, недовољно је позната. Разлог за то је постојање савременог насеља над остацима римског и рановизантијског града, што је условило и скроман обим досадашњих истраживања. Ипак, на основу дела *De laude sanctorum* које је крајем 4. века написао свети Виктриције, епископ Роана, познат нам је податак да је Ниш сврставан међу најзначајније градове у којима су реликвије светаца чиниле чуда.³³⁷ Упркос овим наводима роанског епископа, нема података у мартиролозима који би расветлили непознаницу о којим је то светитељима била реч. Ипак, значај који је град имао током 4. века, Присково сведочење о уништеним бројним храмовима, те Јустинијанова обнова града, могу да укажу на интензивну

---

³³³ Prisci Frg. 8, p. 291,9-15.

³³⁴ Петровић 1976, 43.

³³⁵ Петровић 1976, 45.

³³⁶ Mir. II 2, 1337, no. 171.

³³⁷ Vict. 453; Zeiller 1967, 108; Petrović 1979, 42.

градитељску делатност када су хришћански сакрални споменици у питању.

До сада откривени остаци хришћанских храмова потичу са градске некрополе у Јагодин Мали, најбоље истраженом делу античког града, у којој је сахрањивање вршено у периоду од 4. до 6. века.³³⁸ У најранијим истраживањима, која је 1932-1933. године вршио А. Оршић-Славетић, препознате су четири цркве и један објекат који је, приликом објављивања резултата ископавања, аутор назвао „маузолеум“. Цркве је означио бројевима 8, 20, 42 и 45, а тзв. маузолеј бројем 3,³³⁹ па је у недостатку новијих или прецизнијих података иста нумерација морала бити примењена и у даљем тексту.

7.4.1 Црква 8

Подаци о цркви означеној бројем 8 изузетно су штурни. Реч је о једнобродној грађевини, димензија 24,30 x 10,40 м, која је на истоку имала полукружну апсиду (Т XV, сл. 2). Улаз на западној страни цркве био је фланкиран са два мермерна стуба.³⁴⁰ Нема прецизнијих података о њеном датовању.

7.4.2 Црква 20

Током археолошких ископавања 1932/1933. године откривена су на локалитету Јагодин Мала и два паралелна зида дужине око 11 м, која су се пружала у правцу исток-запад, а за које се сматра да су припадали цркви, означеној у литератури бројем 20 (Т XV, сл. 3). На основу у то време

---

³³⁸ Милошевић Г. 2004, 121.

³³⁹ Оршић-Славетић 1933, 304.

³⁴⁰ Оршић-Славетић 1933, 304; Ракоција 2007, 129-131.

видљивих остатака зидова, А. Оршић-Славетић закључио је да је реч о тробродној базилици. Осим тога, том приликом је у претпостављеном јужном броду откривена крипта са две гробнице.³⁴¹ Детаљнијих података о овом објекту нема, а данас је познато једино место где су остаци ове грађевине откривени.³⁴² Због свега наведеног не може се са сигурношћу чак ни тврдити да је реч о хришћанској сакралној грађевини.

7.4.3 Црква 42

Источно од цркве 20 делимично је истражен објекат означен бројем 42 (Т XVI, сл. 1). Откривен је западни зид дужине 22 м, на који је била непосредно ослоњена полукружна апсида оријентисана ка западу.³⁴³ А. Оршић-Славетић претпоставио је да је реч о цркви и датовоао ју је у 4. век на основу пронађеног новца из времена Константина I.³⁴⁴ До данас се, као ни у случају цркве 20, не може са сигурношћу тврдити да је реч о хришћанском храму. Ако је заиста реч о цркви из 4. века, она би представљала редак, ако не и једини, хришћански храм са апсидом на западној страни на простору централног Балкана.³⁴⁵

7.4.4 Црква 45

Источно од тзв. цркве 42 откривен је северни део апсидалног лука и северни део источног зида, а на основу налаза новца из времена цара

---

³⁴¹ Оршић-Славетић 1933, 304

³⁴² Ракоција 2007, 131.

³⁴³ Оршић-Славетић 1933, 306, сл. 4.

³⁴⁴ Оршић-Славетић 1933, 304; Ракоција 2007, 131-132.

³⁴⁵ Апсидалну конструкцију на западној страни препознаје и М. Ракоција у тзв. баптистеријуму на Медијани, премда се сакрални карактер овог објекта мора узети са великом резервом. Упоредити: Ракоција 2010, 64.

Валенса, грађевина је оквирно датована у 4. век.³⁴⁶ Као и у случају претходна два примера, претпостављено је да је грађевина имала сакралну намену.

7.4.5 Базилика са мартријумом

Највећа до сада откривена хришћанска грађевина античког Наисуса свакако је велика тробродна базилика са мартријумом у Јагодин Мали. Мартријум, саграђен уз западну страну ове базилике, је заправо објекат који је А. Оршић-Славетић означио као „маузолеум“.³⁴⁷ На остатке базилике уз мартријум наишао је Ђ. Мано-Зиси приликом ископавања вршених 1952-1953. године, док је истраживање западног дела базилике и меморије настављено је 1962. године под руководством М. Грбића.³⁴⁸ Реч је о, до сада, најбоље истраженом касноантичком сакралном објекту у данашњем Нишу.

Откривена базилика била је, заједно са полукружном апсидом на истоку, дугачка 21,50 м, док је њена ширина износила 15,50 м (Т XVI, сл. 2). Главни брод је од бочних био одвојен зидовима ојачаним зиданим ступцима, док је јужни зид базилике био са спољње стране издељен пиластрима на међусобном растојању од 3 м. На западној страни налазио се нартекс димензија 12,30 x 3,50 м. Пружао се ширином главног и јужног брода цркве и састојао се од две просторије неједнаких димензија. Западно од нартекса налазила се просторија ширине око 3,50 м, у литератури означена као егзонартекс. Реч је, заправо, о просторији којом је базилика била повезана са мартријумом, а која се вероватно пружала

---

³⁴⁶ Оршић-Славетић 1933, 304; Ракоција 2007, 132.

³⁴⁷ Оршић-Славетић 1933, 304

³⁴⁸ Милошевић Г. 2004, 122.

ширином читаве базилике. Испод њеног пода констатовано је степениште којим се улазило у крипту мартинијума.³⁴⁹

На основу откривеног јонског импост капитела, базилика се данас датује у другу половину 5. века, иако ју је Ђ. Мано-Зиси првобитно определио у дужи временски период од 4. до 5. века.³⁵⁰ Сматра се да капител потиче из базилике, а не из крипте. На средини предње стране импоста налази се голуб у лету са гранчицом у кљуну, а са сваке његове стране је симетрично постављен по један христогорам са малим кругом на месту укрштања слова. На задњој страни импоста је овенчан крст чији се горњи крај завршава елипсасто.³⁵¹

У унутрашњости базилике и око ње откривено је 55 гробова, од којих су неки старији од храма и датују се у 4. век. Један од најзначајнијих налаза је ранохришћански дечији оловни саркофаг откривен у централном делу нартекса базилике, оријентисан у правцу исток-запад. Саркофаг се састоји од ковчега и поклопца. На четири стране ковчега налази се идентична декорација, коју чине крст и три бисте у високом рељефу. Изнад попречних кракова крста налази се по једна фигура. На поклопцу се такође налазе три бисте.

Налаз дечијег оловног саркофага, скуповена одећа, ципеле и свици са којима су покојници у базилици сахрањени указују на висок ранг који су имали становници Наисуса сахрањени овде у 4. веку. Не треба искључити могућност да су са свицима сахрањивани високи представници црквене хијерархије.³⁵²

Западно од базилике налази се мартинијум. Први пут га је уочио А. Оршић-Славетић приликом ископавања 1933. године, када су вршена

---

³⁴⁹ Милошевић Г.2004, 128.

³⁵⁰ Спремо-Петровић 1971, 28.

³⁵¹ Милошевић Г. 2004, 128.

³⁵² Милошевић Г. 2004, 137.

истраживања у његовом западном делу.³⁵³ Данас се зна да се мартиријум састојао из подземног и надземног дела (Т XVI, сл. 3). Подземни део представљала је крипта, зидана од опеке, правоугаоне основе и димензија 7,44 x 3,13 м. На западној страни су у зид биле узидане једна већа ниша у средини и две мале са сваке стране, а у северни и јужни зид била су узидана два велика аркосолијума са по једном мањом нишом између њих. Изнад нише на западној страни налазио се прозор, којим је унутрашњост крипте осветљавана. Приликом ископавања откривени су налази новца Константина I и Констанција II, који су послужили за датовање објекта у период након доласка Констанција II на власт 337. године. На фотографијама из ранијих ископавања у средишту просторије се уочава постамент.³⁵⁴ Надземни део мартиријума је недовољно сачуван, али се на основу расположивих података са терена могло закључити да се вероватно ради о једној просторији димензија 6,20 x 7,15 м у коју се, као и у крипту, улазило са источне стране. Могуће је и да налази архитектонске пластике, датовани у прву половину 4. века, за које се зна само да су нађени у Јагодин Мали, припадају овој грађевини. Уколико је то тачно, они су могли украшавати горње делове пиластара.³⁵⁵

Изглед крипте указује на то да је мартиријум могао служити и за сахрањивање чланова породице његовог градитеља. Близина њихових гробова моштима мученика, које су могле да буду постављене на постамент у средини просторије, одсликава тенденцију да непосредна близина светитељевог тела омогућава и снажнију божанску интервенцију. То доказује и чињеница да се, не само у унутрашњости, већ и око мартиријума и базилике формирала некропола у којој су били сахрањивани припадници богатијих слојева друштва, а можда и црквени

---

³⁵³ Оршић-Славетић 1933, 304.

³⁵⁴ Милошевић Г. 2004, 123-124.

³⁵⁵ Милошевић Г. 2004, 127.

великодостојници. С обзиром да се, на пример, оловни саркофаг датује у последње деценије 4. века, може се сматрати да је култ мученика око овог мартријума у поменутом тренутку већ био развијен. Није необично ни присуство гробова у непосредној близини мучениковог, јер је већ од краја 3. и почетка 4. века подизање мартријума, уз привилегију сахрањивања унутар њега, постало пракса за богате римске породице.³⁵⁶

Подизање базилике поред мартријума, а не над самим мучениковим гробом сведочи о релативно раном датовању овог комплекса. Крајем 4. и почетком 5. века мошти светитеља више нису биле искључиво везане за некрополу, већ се неретко уносе у град. Гроб и олтар се на тај начин сједињују, те свештенство заправо врши службу над гробом.³⁵⁷ Базилика са мартријумом у Јагодин мали показује старију праксу у којој гроб светитеља, а у овом случају и гробови оних који су сахрањени у његовој непосредној близини, припадају још увек приватној сфери, док је црква самостална целина одвојена од гроба мученика, али ипак јасном физичком везом повезана са њим.

***

Досадашњим истраживањима није са сигурношћу потврђено постојање градских хришћанских храмова унутар касноантичког Наисуса, премда их је на основу извештаја савременика свакако морало бити. Ипак, постоје неки посредни археолошки подаци који указују на постојање хришћанских сакралних објеката *intra muros*. То се, пре свега, односи на налазе изразито култне намене (фрагменти дискаса, жишци са представом христограма, енколпиони) али и на фрагменте тесера, које су

---

³⁵⁶ Матрона Асклепија је у Салони подигла мартријум посвећен мученику Анастасију, а намењен уједно и као породична гробница. Упоредити: Brown 1981, 33-34.

³⁵⁷ Brown 1981, 8.

се првобитно вероватно налазиле на неком зидном мозаику. Поменути налази откривени су у близини турске џамије, крај које је откривена и касноантичка улица, која се датује у 5. или 6. век.³⁵⁸ У под џамије секундарно је била узидана и парапетна плоча од пешчара, за коју постоје индиције да је такође из истог периода.³⁵⁹ Сви поменути налази најчешће се користе као аргумент да у непосредној близини или чак на месту саме џамије треба тражити остатке до сада још увек неоткривене ранохришћанске цркве.³⁶⁰

---

³⁵⁸ Петровић 1976, 54-55.

³⁵⁹ Ракоција 2006, 95-111; Ракоција 2007, 135.

³⁶⁰ Петровић 1976, 55.

7.5 *Mediana* - Брзи Брод

На 3 римске миље удаљености од античког Наисуса, на путу према Сердици, формирало се насеље Медијана (карта 1; Т XVII, сл. 1). Расправа о намени читавог комплекса на Медијани траје од првих открића 1933. године па све до данашњих дана. Закључак већине истраживача је да је Медијана иницијално настала као резиденцијални комплекс, који су чиниле не само виле већ и пратећи пољопривредни објекти. На основу сведочанства Амијана Марцелина према коме су се Валентинијан и Валенс задржали у Медијани,³⁶¹ као и судећи према чињеници да је пре њих и Јулијан ту боравио, чини се да је резиденцијални комплекс на овом локалитету имао немали значај. На темељима објеката, уништених у време готских упада на Балкан, вероватно 378. године, формирано је насеље. Премда Медијана, као ни Галеријева утврђена палата у Гамзиграду, не представља град у ужем смислу речи, свакако је изузетно значајан урбани простор, чији се живот обављао у непосредној близини Наисуса, те је стога са њим и нераскидиво везана. Због тога смо сматрали да би хришћански сакрални споменици подигнути у овом касноантичком насељу требало да буду укључени у рад, нарочито стога што се, судећи према подацима са локалитета, једна црква датује у крај 4. или почетак 5. века. Како из поменутог периода није очувано довољно хришћанских храмова, црква из Медијане од изузетног је значаја за изучавање ране фазе христијанизације на централном Балкану.

Опсежна градитељска делатност у античкој Медијани започета је још почетком 4. века, а интензивирана је касније током истог века, када је ово предграђе Наисуса постало повремена резиденција царева. Први антички слој, који лежи непосредно на праисторијском, датује се на

---

³⁶¹ Amm. Marc XXVI, 5,1.

основу нумизматичког материјала у време најраније око 317. године, али су тада изграђени објекти били кратког века. Разрушени су 330. године, након чега је уследила фаза најобимније изградње, током које су подигнуте вила са перистилом, велика житница и примитивне куће за становање.³⁶² Насеље није утврђено, па је било лака мета освајачима. Често рушени објекти у Медијани претрпели су стога читав низ преправки и обнова крајем 4. и током 5. века. Прва деструкција архитектонских споменика смешта се у 378. годину, у време налета Гота. Крајем 4. века на месту уништених објеката обновљено је насеље, током чијег је истраживања констатована и једна хришћанска црква.³⁶³

На основу података у писаним изворима, као и на основу оставе новца, чији је најмлађи примерак датован у 441. годину, следећа велика деструкција смешта се у време хунских налета 441-447. године.³⁶⁴ Живот се у насељу крајем 5. века поново обнавља, али као и у случају осталих централнобалканских насеља долази до рурализације. Медијана се помиње и код Прокопија, међу утврђењима које је обновио Јустинијан.³⁶⁵ Како, међутим, не постоје бедеми касноантичке Медијане, претпоставља се да је реч о обнови оближње тврђаве на узвишењу Влашко брдо.³⁶⁶ Она је настала још у 4. веку, вероватно са циљем да пружи заштиту неутврђеној Медијани. Након уништења у пожару крајем 4. века, обновљена је, како се чини, у 6. веку, те се стога углавном поистовећује са утврђењем које помиње Прокопије.³⁶⁷

Археолошка истраживања овог локалитета спроводе се са повременим прекидима још од 30-их година 20. века, када су започета под

---

³⁶² Vasić M. 2005, 168-169; Milošević, Peters, Wendling 2011, 275-276.

³⁶³ Васић М. 2004, 290-291.

³⁶⁴ Васић М. 2004, 290.

³⁶⁵ Procop. De Aedif. IV, 4.

³⁶⁶ Петровић 1976, 64.

³⁶⁷ Петровић 1994, 53-54.

руководством А. Оршића-Славетића.³⁶⁸ Током дугог периода откривено је двадесетак објеката, а међу њима најзначајнији су свакако неколико вила, два хореума, терме, нимфеум, водоторањ и ранохришћанска црква. Геофизичким снимањима терена, извршеним 2010. године на великом простору површине 16 хектара, установљено је још неколико објеката, чија ће археолошка истраживања тек уследити.³⁶⁹

7.5.1 Црква

Током археолошких ископавања, извршених 2000. године на простору западно од виле са перистилом, откривена је једнобродна црква димензија наоса 8 x 6 м (Т XVII, сл. 2). Западно од цркве је наредне године откривен нартекс, чија је дужина била већих димензија од дужине наоса цркве и износила је 7,50 м. На истоку се налази полукружна апсида, чији унутрашњи пречник износи 3,80 м, а дубина 2,30 м.³⁷⁰ У наосу цркве откривен је подни мозаик у чијем је средишту приказан христовграм. Ово поље са мозаиком вероватно означава место на коме се налазио амвон (Т XVII, сл. 3).³⁷¹

Како у близини цркве није откривена некропола, претпоставља се да је реч о мањој парохијској цркви. Подизање овог хришћанског храма датује се у крај 4. века, након готских напада 378. године. Могуће је да његов настанак може да се веже за насеље које се осамдесетих године 4. века, у време повлачења Гота током владавине Теодосија I, формира у Медијани.³⁷²

---

³⁶⁸ Оршић-Славетић 1933, 305-310.

³⁶⁹ Milošević, Peters, Wendling 2011, 277-278.

³⁷⁰ Vasić M. 2007, 106-107.

³⁷¹ Васић М. 2004, 290.

³⁷² Vasić M. 2007, 107.

7.5.2 Баптистеријум (?)

Северно од виле са перистилом откривен је објекат октогоналне основе са великом апсидом на западном крају (Т XVIII). Уочио га је Ф. Каниц,³⁷³ а 1932. године истражио А. Оршић-Славетић, који је запазио да се ради о грађевини „у виду два круга. У центру источног круга је зидана округла плоча, размера 2.40 м са олуком за воду“.³⁷⁴ Каниц је у овој грађевини препознао баптистеријум, упоређујући га са ранохришћанским баптистеријумом у Солину, док је А. Оршић-Славетић остао резервисан када је у питању тумачење намене објекта. Истраживачи се и до данас нису сагласили око тога да ли је реч о баптистеријуму као делу неког већег сакралног комплекса или о објекту који чини део неке резиденцијалне грађевине/виле.

Две повезане и истовремене просторије имају укупну дужину 14,6 м. Западна има основу облика $\frac{2}{3}$ круга, а њени су зидови са спољне стране били ојачани са четири пиластра.³⁷⁵ Источна просторија има унутрашњу кружну, а споља октогоналну основу. У њеном централном делу констатована је кружна конструкција пречника 2,5 м са удубљењем у средини и каналом за одвод воде. У каналу је откривена монета из времена цара Констанција II.³⁷⁶ Ова конструкција, коју неки истраживачи сматрају постољем за писцину, служи као главни аргумент за претпоставку о баптизмалној функцији грађевине.

Октогонална просторија је на источној страни дугачким коридором била повезана са другим објектима, чија намена није са сигурношћу потврђена, премда постоје претпоставке да су у питању консигнаторијум

---

³⁷³ Каниц 1985, 174.

³⁷⁴ Оршић Славетић 1933, 306.

³⁷⁵ Ракоција 2010, 64.

³⁷⁶ Ракоција 2010, 65.

и аудиторијум, те да је баптизмални комплекс свакако морао бити повезан и са неком још непотврђеном црквом.³⁷⁷ Треба истаћи да до данас за ову претпоставку, на жалост, не постоји довољно доказа.

Руководећи истраживањима на локалитету од 1979. до 1983. године, Љ. Зотовић је прихватила Каницову претпоставку и објекат посматрала као баптистеријум.³⁷⁸ Групу грађевина, којој припада и објекат о коме је реч, П. Петровић означава једноставно као „сакрални објекат“.³⁷⁹ Исто тумачење прихватио је М. Ракоција, датујући баптистеријум (?) у дужи временски период од 4. до 6. века и пружајући мноштво аналогича из читавог Царства, са циљем да потврди његову баптизмалну функцију.³⁸⁰ Насупрот њему, Г. Јеремић сматра да је читав комплекс представљао касноантичку вилу са унутрашњим двориштем, чији је само један део поменута октогонална просторија.³⁸¹

На жалост, степен истражености, однос са околним објектима, као ни пружене аналогиче, нису довољни да се ова грађевина може са сигурношћу сматрати крстионицом. Ипак, будући да се извештај број истраживача слаже са могућношћу да се ради о неком хришћанском сакралном објекту, углавном сви сагласни да је реч о крстионици, ова грађевина је укључена међу хришћанске сакралне објекте касноантичке Медијане.

***

Од посебног интересовања за изучавање хришћанске сакралне топографије касноантичке Медијане може бити објекат уочен

---

³⁷⁷ Ракоција 2010, 84, сл. 28.

³⁷⁸ Реч је о теренским дневницима вођеним током ископавања. О томе више у: Јеремић Г. 2006, 153; Ракоција 2010, 63.

³⁷⁹ Петровић 1994, план на стр. 24-25.

³⁸⁰ Ракоција 2010, 75-78, 93-97.

³⁸¹ Јеремић Г. 2006, 153.

геофизичким снимањима северозападно од виле са перистилом, који сачињавају две просторије, при чему десна просторија има на свом источном крају конху налик на апсиду (Т XVII, сл. 1, објекат 16). Ипак, без детаљнијих анализа и простом аналогijом са претходно описаном црквом сличних димензија и основе, овај се објекат не може позитивно идентификовати као хришћански храм.³⁸²

---

³⁸² Milošević, Peters, Wendling 2011, 282.

7.6 *Remesiana* - Бела Паланка

Источно од Наисуса, на самој граници римске провинције Горње Мезије и на путу према Сердици, налазила се Ремесијана (карта 1; Т XIX, сл. 1).³⁸³ Будући да су остаци овог касноантичког насеља констатовани испод данашње Беле Паланке, археолошка ископавања углавном су била ограничена на сондажна или врло сведена истраживања расположивог простора.

Међу научницима су вођене вишедеценијске расправе везане за неколико натписа посвећених Септимију Северу и његовој мајци Јулији Домни откривених на овом локалитету. Они су били предмет бројних полемика везаних за могућност да се у Ремесијани налазило седиште царског култа и провинцијски сабор Горње Мезије.³⁸⁴ Не улазећи у расправу о тој могућности, као ни о разлозима за подизање споменика са поменутих натписима, напоменућемо да је њихово објављивање послужило и као повод за расправу о потенцијално муниципијалном статусу Ремесијане. Будући да се на натписима помиње скраћеница ULP, сматра се да је реч о епитету *Ulpia*, који стоји уз име града указујући да је градски статус могао бити додељен у време владавине Трајана, као што је случај са многим другим градовима на Балкану.³⁸⁵

Из историјских извора и до сада откривених епиграфских налаза не може се са сигурношћу тврдити да ли је насеље имало градски статус пре 4. века. Ипак, чињеница да је у 4. веку Ремесијана била значајно епископско седиште свакако указује на немали значај који је имала. Као

---

³⁸³ Petrović 1979, 52.

³⁸⁴ CIL III 1685 = Petrović 1979, 101-102, no. 69; CIL III 1686 = Petrović 1979, 103, no. 71; Вулић 1941-1948, 3, no. 4 = Petrović 1979, 102-103, no. 70.

³⁸⁵ Мирковић 1970, 87-88. С. Гушић у једном раду посвећеном касноантичкој Ремесијани указује чак на могућност да је и ово насеље носило назив Улпијана, иако је у итинерарима, а касније и код Прокопија било навођено као Romasiana, Romassiana, Romansiana, Rumisiana, Remesiana, и тд. Упоредити: Procop. De Aedif. IV 1, p. 104,20-107,2; Gušić 1995, 129.

седиште епископа Никете, остала је забележена и код Паулина из Ноле, а један натпис сведочи о подизању хришћанског храма у граду:

†Ecclesia [- - - Pe]trus et [- - -] † SAIT [- - -].³⁸⁶

Постоји могућност да натпис може да се разреши на следећи начин: *Ecclesia[m protegant Pe]trus et P[aulus apostolic] I sant[ique omnes]*.³⁸⁷ Ако се прихвати ово потенцијално разрешење, онда би црква на коју се односио натпис била посвећена двојници апостола, премда се не може са сигурношћу тврдити да је реч о катедралном храму.

Познато је име још једног црквеног поглавара ремесијанске епископије. Реч је о епископу Диогенијану, који се помиње међу присталицама монофизитизма на сабору одржаном 449. године у Ефесу.³⁸⁸

Град, који је у једном тренутку страдао, обновљен је у време Јустинијана. Помиње га Хијерокле у провинцији Средоземној Дакији,³⁸⁹ док га Прокопије означава као метрополу једне области.³⁹⁰

Досадашња археолошка истраживања вршена 50-их и 70-их година 20. века, иако изузетно скромног обима, пружају неке основне информације о топографији насеља. Унутар утврђења неправилне правоугаоне основе откривени су остаци неколико античких грађевина, међу којима су са извесном сигурношћу препознати терме, цивилна базилика и форум унутар бедема, као и тробродна базилика и вила изван утврђења.³⁹¹ Изван насеља налазиле су се и три велике некрополе, које се на основу гробног инвентара датују у период од 4. до 6. века.³⁹²

---

³⁸⁶ CIL III 8259 = Petrović 1979, 106, no. 77.

³⁸⁷ Petrović 1979, 106

³⁸⁸ Petrović 1979, 52.

³⁸⁹ Hier. Syn. 654,7.

³⁹⁰ Procop. De Aedif. IV, 4.

³⁹¹ Гушић 1995, 129-131.

³⁹² Петровић 1976, 98.

7.5.1 *Basilica Urbana*

На основу археолошких података, претпоставља се да је цивилна базилика, откривена јужно од градског форума, прилагођена у неком тренутку функцији хришћанског храма (Т XIX, сл. 2). Срушена је апсида, која се у првој фази изградње објекта налазила на западној страни, а истовремено је, како се чини, наос базилике подељен на бродове колонадом стубова начињених од пешчара. Откриће импост капитела са крстом на једној и словом Ω на наспрамној страни потврђује свакако да је грађевина служила и хришћанској верској заједници.³⁹³

7.5.2 *Basilica Suburbana*

Изван утврђеног дела града, на око 400 м западно од градских бедема, откривена је велика тробродна базилика са крстионицом у нартексу (Т XIX, сл. 1). У извештају са ископавања вршених 50-их година 20. века објекат се датује у шири временски оквир од 4. до 6. века,³⁹⁴ док се каснији истраживачи углавном опредељују за датовање базилике у 6. век.³⁹⁵ Константоване су две грађевинске фазе, при чему је у првој фази под храма био покривен мозаицима. У другој фази су уз олтарску апсиду дозидани контрафори, а на истоку бочних бродова су такође дозидане мале апсиде. Млађи под био је поплочан опекама.³⁹⁶ Око цркве се формирала једна од три градске некрополе, констатоване у непосредној близини утврђеног дела Ремесијане.³⁹⁷

---

³⁹³ Гушић 1987, 26, 34; Gušić 1995, 131.

³⁹⁴ Мано-Зиси, Поповић 1959, 381-382.

³⁹⁵ Гушић 1987, 34.

³⁹⁶ Мано-Зиси, Поповић 1959, 381-382.

³⁹⁷ Петровић 1976, 102; Petrović 1979, 53.

Базилике са крстионицом у епископском центру, какав је Ремесијана, налазиле су се углавном *intra muros*, али није немогуће ни да се катедралне градске цркве нађу изван утврђеног дела града. Одговарајуће паралеле се могу срести у неким италијанским градовима,³⁹⁸ али степен истражености објекта као и читавог локалитета онемогућавају дефинитивно одређивање улоге поменутог храма.

***

Како нам је познато да су током 4. века у Ремесијани столовали епископи, мора се претпоставити постојање катедралне цркве са крстионицом из знатно ранијег периода него што је то 6. век, у који се датује *basilica suburbana*. Откриће капитела са представом крста на месту Библиотеке и Дома културе, датованих у период од 4. до 5. века, указују на постојање хришћанских сакралних објеката унутар бедема града у том тренутку. У Појми бр. 16 Паулина из Ноле помиње се градитељска делатност епископа Никете (330-410),³⁹⁹ али је на основу расположивих података немогуће везати ту делатност за неки конкретан хришћански сакрални објекат у граду.

---

³⁹⁸ Fasola, Flocchi Nicolai 1989, 1201.

³⁹⁹ Гушић 1987, 34.

7.7 *Ulpiana (Iustiniana Secunda)* - Грачаница

Археолошки остаци римског града Улпијане откривени су у близини села Грачаница на Косову и Метохији (карта 1), на 1 км удаљености од истоименог манастира (Т XX, сл. 1). Сам град се развио на месту старијег насеља, које су у време римских освајања насељавали Дарданци.⁴⁰⁰ Улпијана се, као један од најважнијих градова на територији провинције Дарданије, први пут помиње у изворима код географа Птолемеја средином 2. века. Већ тада је ово насеље имало статус муниципијума, стечен вероватно нешто раније у истом веку.⁴⁰¹

Његово име указује да је статус муниципијума додељен вероватно у време владавине цара Трајана. Улпијана је била рударско-топионичарски и трговачки центар, на шта је пресудно утицао њен положај у непосредној близини рудника. Развој касноримског града заустављен је продором Гота, који су после пада Наисуса око 472. године дошли са војском коју је предводио Теодорих пред зидине Улпијане, вероватно 473/474. године.⁴⁰² На самом почетку Јустинијанове владавине, Хијерокле помиње град Улпијану у провинцији Дарданији.⁴⁰³ Градски бедеми, оштећени у земљотресу 518. године, уклоњени су, према Прокопијевим речима, по наређењу Јустинијана, а на истом месту изграђено је ново утврђење:

„Порушивши скоро читав бедем тога града - био је, наиме, јако непоуздан и сасвим неупотребљив - те изградивши у њему врло много других дивних

---

⁴⁰⁰ Čerškov 1969, 38.

⁴⁰¹ Čerškov 1969, 29; Милинковић 2003, 141.

⁴⁰² Паровић-Пешикан 1982, 57; Милинковић 1998, 407; Милинковић 2003, 141

⁴⁰³ Hier. Syn. XVI, 656,2.

грађевина и подигавши га до дивног уређења какво је сада, назва га Iustiniana Secunda".⁴⁰⁴

Систематска истраживања остатака античког града започела су 1954. године,⁴⁰⁵ а после прекида 1959. године обављана су само мања истраживања и конзервација мозаика у комплексу базилике.⁴⁰⁶ Од почетка осамдесетих година 20. века истраживања су се одвијала са прекидима, а од новембра 2008. године на локалитету геофизичка снимања и ископавања врши немачки Археолошки институт.

7.7.1 Ранохришћанска базилика

Током ископавања изведених у античкој Улпијани 1956. године откривени су остаци базиликалне структуре непосредно уз *cardo maximus* (Т XX, сл. 2). Са главне градске улице улазило се у трем, који се налазио испред нартекса цркве. Сама базилика била је једнобродна, димензија 33,5 x 14 м. Западни ансамбл чини нартекс са два мала анекса, који га фланкирају са северне и јужне стране. Јужни анекс на својој источној страни има апсиду, а северни је зидом подељен на две мање јединице. Из нартекса се кроз тривилон, кога су формирала два стуба од серпентина, улазило у наос цркве,⁴⁰⁷ који је био поплочан опекама. Испод пода наоса откривен је мозаик од црно-белих тесера, који је припадао некој старијој грађевини над којом је саграђен хришћански храм. У уздигнутом олтарском простору су, уз северни и јужни зид, откривене зидане клупе за свештенство. На источној страни грађевине налази се полукружна апсида, а испод пода апсидалног простора откривена је гробница са

---

⁴⁰⁴ Prociop, De Aedif., IV 1.

⁴⁰⁵ Поповић LJ., Čerškov 1958, 319.

⁴⁰⁶ Паровић-Пешикан 1982, 61.

⁴⁰⁷ Поповић LJ., Čerškov 1958, 322; Паровић-Пешикан 1982, 61.

саркофагом од олова, која је изазивала велику пажњу истраживача, али чија намена није прецизно утврђена.⁴⁰⁸ Зидови наоса су са спољне стране ојачани са по три масивна пиластра. Базилика унутар бедема датована је у 6. век.⁴⁰⁹

7.7.2 „Меморија“ на северној некрополи

Приликом ископавања вршених на северној некрополи 1954. године откривена је сепулкрална грађевина, коју су тадашњи истраживачи назвали меморијом (Т XX, сл. 3). Реч је о једнобродној грађевини оријентисаној у правцу запад-исток, чије су димензије 19,50 x 15,80 м.⁴¹⁰ С обзиром да су унутар саме грађевине откривене различите гробне конструкције, од којих је посебно интересантан мермерни саркофаг са два скелета откривен приближно у њеном центру, извесно је да је служила за сахрањивање. Епиграфски налази указују на претежно нехришћанску популацију, која је у њој сахрањена, премда су присутна и накнадна сахрањивања (4-7. век).⁴¹¹

На основу археолошких података, чини се да је наос „меморије“ био подигнут на зидовима старије грађевине са мермерним саркофагом у њеном центру, док је на западној страни дозидан нартекс, који је имао по један анекс на северној и јужној страни. Из нартекса се у централни део грађевине улазило кроз пролаз фланкиран са два стуба, чији су постаменти са базама пронађени *in situ*. Под нартекса био је поплочан изломљеним мермерним плочама у секундарној употреби, а откривени су

---

⁴⁰⁸ Роровић LJ., Čerškov 1958, 323; Паровић-Пешикан 1982, 61- 62.

⁴⁰⁹ Роровић LJ., Čerškov 1958, 324-326.

⁴¹⁰ Милинковић 1998, 409; Милинковић 2003, 145.

⁴¹¹ Паровић-Пешикан 1982, 65-68.

и фрагменти подних мозаика, вероватно вотивне намене, који су датовани у 4. век или касније.⁴¹²

Постоји претпоставка да је грађевина касније коришћена као хришћански храм. Иако за то докази не постоје, она не може ни у потпуности одбацити, поготову ако се има на уму решење западног дела грађевине са троделним нартексом и репрезентативни изглед улаза у средишњи део, тзв. наос грађевине.⁴¹³

---

⁴¹² Роровић LJ., Čerškov 1958, 322; Паровић-Пешикан 1982, 68-69. О вотивним подним мозаицима над гробовима упоредити: Јасин 2005, 441-444.

⁴¹³ Милинковић 2003, 146.

7.8 Градина на Јелици

Око 8 км југозападно од Чачка, на једном од истакнутих врхова планине Јелице, налази се локалитет Градина (карта 1; Т XXI, сл. 1). Због одсуства података у писаним изворима историја насеља откривеног на овом локалитету није готово уопште позната. Може се једино поуздано рећи да је насеље живело у 6. веку. Уништено је у пожару, који је као и у случају многих урбаних насеља на централном Балкану, захватио град крајем 6. или почетком 7. века, у време аварско-словенских напада.

Прва интересовања за овај локалитет показује Ј. Шафарик средином 19. века, али је утврђење тада, на основу два натписа посвећена божанствима Јупитеру и Дијани, погрешно датовано у римски период. Како је каснијим истраживањима потврђено, римски налази откривени на овом локалитету највероватније су спотије, донете са неког другог места.⁴¹⁴

Упркос научном интересовању за Градину на Јелици још током друге половине 19. века, прва стручна археолошка ископавња започета су тек 1984. године, а спроводе се и данас.⁴¹⁵ Запажено је да насеље има утврђен део (*intra muros*) и некрополу изван утврђења (*extra muros*). Утврђене делове насеља М. Милинковић одређује конвенционалним терминима Горњи град, Северно, Јужно и Западно подграђе. Изглед утврђења условљен је геоморфолошким одликама терена изабраног за подизање насеља, будући да траса још увек непотпуно истраженог бедема прати конфигурацију терена.

Током досадашњих истраживања откривено је пет сакралних грађевина. Оне су означене латиничним словима А, В, С, D и Е, према

---

⁴¹⁴ Милинковић 2010, 13, 28.

⁴¹⁵ Милинковић 2010, 14-18.

редоследу открића. Четири цркве откривене су унутар претпостављених бедема, док се само Базилика В налазила на некрополи изван утврђеног дела насеља.

7.8.1 Базилика Е

Базилика Е заузимала је најдоминантније место у читавом насељу, будући да је била подигнута на самом врху Горњег града. Ради се о једнобродној цркви грађеној ломљеним каменом и малтером, димензија 21,60 x 10,60 м (Т XXI, сл. 2).⁴¹⁶

Северозападни угао цркве уништила је ерозија, па је њен изглед у том делу само претпостављен на основу очуваног југозападног угла. На западној страни цркве налазио се нартекс, из кога се кроз једноделни пролаз улазило у наос, у чијем је северозападном делу откривена зидана гробница. Читавом дужином јужног зида наоса и нартекса пружа се подужна просторија, која се у литератури назива јужним бродом. У њеном западном делу такође су откривени гробови.⁴¹⁷ Постоје претпоставке да су нартекс и „јужни брод” били накнадно дозидани, али се та могућност не може са сигурношћу потврдити. Такође, како је северни део цркве оштећен због ерозије, не може се утврдити ни да ли је постојала северна просторија као пандан „јужном броду”. На источној страни цркве налазила се полукружна апсида, док су на источном зиду „јужног брода” откривени остаци лучно повијеног каменог зида, који указују на могућност постојања бочне апсиде.⁴¹⁸

Под цркве био је прекривен малтерним премазом, а судећи према уломцима жућкастозеленкастог стакла чини се да су прозори били

---

⁴¹⁶ Milinković 2002, 92.

⁴¹⁷ У самој цркви откривено је девет гробова. Упоредити: Милинковић 2010, 95.

⁴¹⁸ Милинковић 2010, 94.

застакљени. Како нису пронађени остаци црквеног мобилијара, М. Милинковић је претпоставио да је, упркос свом доминантном положају у граду, храм био скромно опремљен.⁴¹⁹

***

У непосредној близини Базилике Е откривена је грађевина у литератури означена као Објекат I-IV, такође према редоследу открића. Објекат I показује карактеристике резиденцијалне грађевине, будући да је био богато опремљен, што показују фрагменти архитектонске пластике (капители, стабла стубова, прозорски капители) и уломци прозорског стакла.⁴²⁰ Према је Објекат I, који можда чини органску целину са Објектом IV, имао искључиво профану функцију, поменут је у раду на првом месту да би се указало на постојање солидно грађених и богато опремљених стамбених комплекса, који говоре у прилог томе да је насеље на Јелици имало урбани карактер. Такође, треба изнети и претпоставку, на коју указује М. Милинковић, да су поменути објекти могли бити остаци епископске резиденције. На могућност постојања епископског седишта у овом граду непознатог имена указује и број хришћанских сакралних споменика, али како аутор истиче, за сада нема покретних налаза (печата, епиграфских налаза...) нити података у изворима, који би потврдили ову опрезну хипотезу.⁴²¹

---

⁴¹⁹ Милинковић 2010, 93-94.

⁴²⁰ Милинковић 2010, 50-55.

⁴²¹ Милинковић 2010, 233.

7.8.2 Базилика С

Базилика С откривена је у Северном подграђу. Ради се о цркви чија је ширина износила 14,55 м, а дужина 22,35 м (Т XXII, сл. 1). Грађена је ломљеним каменом уз повремену употребу опека, али су коришћене и сполије, као што је примећено и на неким другим објектима профане намене у граду.⁴²²

Досадашњим археолошким истраживањима констатоване су најмање две грађевинске фазе. У првој фази изградње црква је имала један брод са нартексом на западу, чија је ширина била једнака ширини наоса. Уз наос су, у истој грађевинској фази, биле саграђене четири бочне просторије: две су се налазиле уз источни део цркве са северне и јужне стране, док су се друге две налазиле северно и јужно уз западни део наоса (Т XXII, сл. 2).

У северозападној просторији нађена је крстообразна камена писцина, уздигнута изнад нивоа пода, те се са сигурношћу може тврдити да је северозападни анекс имао намену крстионице. Један улаз у крстионицу налазио се на западном зиду, а други, којим је била повезана са наосом, на јужном зиду. Из наоса се улазило и у југозападну бочну просторију, али њену намену није могуће за сада одредити. У североисточну просторију улазило се из наоса, али је постојао и улаз на њеном источном зиду. Слична је ситуација и са југоисточном просторијом, али се не може са сигурношћу рећи да ли је отвор на њеном источном зиду пролаз или можда само прозор. Одређивање улоге отвора на источном зиду ове просторије отежава и чињеница да су уз западни, јужни и источни зид југоисточног анекса откривене зидане клупе.

---

⁴²² Миљинковић 2010, 144.

Истоветне зидане камене клупе уочене су и дуж читавог јужног зида наоса.⁴²³

На истоку грађевине налази се полукружна апсида у којој је откривен зидани синтронон.⁴²⁴ На основу налаза фрагмената равног прозорског стакла зеленкасте и жућкасте боје, закључено је да су прозори цркве били застакљени.⁴²⁵

У другој фази изградње цркве проширен је олтарски простор, па су нове камене клупе постављене са северне и јужне стране презвитеријума. Њихов изглед био је идентичан као и код старијих клупа на јужном зиду наоса и у југоисточној бочној просторији. У истој фази затворени су и простори формирану између бочних анекса,⁴²⁶ те су на тај начин добијена по три анекса са сваке стране наоса.

Базилика С је, судећи према откривеним остацима фреско-малтера, била осликана (Т XXII, сл. 3). Остале су очуване најниже зоне фресака у крстионици, наосу, олтарском простору и југоисточном анексу. Како су трагови доње зоне фресака у презвитеријуму видљиви изнад камене клупе, подигнуте у другој фази изградње цркве, претпоставља се да је до њеног осликавања дошло након поменутих измена. Судећи по откривеним фрагментима фресака чини се да су оне у најнижој зони имитирале изглед жућкастог и црвенкастосмеђег мермера.⁴²⁷ Током ископавања Базилике С нађени су између осталог и уломци архитектонске пластике, и то фрагменти плоча олтарске преграде и стубића који су их носили, као и већи стубови и фрагменти база стубова и капитела. Може се претпоставити да су највероватније у питању делови

---

⁴²³ Milinković 2002, 97.

⁴²⁴ Milinković 2002, 96.

⁴²⁵ Милинковић 2010, 145-146.

⁴²⁶ Милинковић 2010, 146-147.

⁴²⁷ Milinković 2002, 99, Abb. 25, 26; Милинковић 2010, 149-150.

олтарске преграде.⁴²⁸ И у унутрашњости Базилике С су, као и у случају Базилике Е, откривени гробови.⁴²⁹

7.8.3 Базилика D

У делу утврђења означеном у литератури као Западно подргађе, који је вероватно такође био опасан бедемима, откривени су остаци велике тробродне цркве димензија 22,80 x 16,10 м, највеће на локалитету Градина (Т XXIII, сл. 1). На западној страни базилике налазио се нартекс чија је ширина била једнака ширини главног брода цркве. Северно и јужно од главног брода пружали су се бочни бродови, читавом дужином наоса и нартекса. На истоку главног брода се налазила полукружна апсида, док бочни бродови нису имали апсиде. Олтарски простор је од главног брода био одвојен преградом, од које је данас остао очуван само канал за њено утемељење, који нам пружа једино податке о њеном првобитном положају. У централном делу главног брода, готово на његовој средини, пронађена је конструкција од ломљеног камена, са основом у облику неправилног трапеза, који се сужавао према западу. Она је подигнута у првој фази изградње цркве, а због положаја се помишља да је у питању амвон.⁴³⁰

Северни брод био је подељен зидом на два неједнака дела, при чему је источни део био знатно мањи и у њега се улазило кроз пролаз отворен у северном зиду олтарског простора. У западни одељак северног брода улазило се споља са западне стране, док положај осталих пролаза, ако их је било, није могао да буде утврђен због недовољне очуваности зидова. У западном делу јужног брода налазила се засведена гробница.

---

⁴²⁸ Milinković 2002, 99, Abb. 24, 3, 5-6; Милинковић 2010, 145, 148.

⁴²⁹ Милинковић 2010, 155.

⁴³⁰ Милинковић 2010, 163.

Још једна засведена гробница налазила се у југозападном делу главног брода, а сахрањивање је вршено и у нартексу и у оба бочна брода. Под цркве био је од малтера.⁴³¹

У некој од накнадних фаза изградње призидан је синтронон у апсиди, који је само делимично сачуван.⁴³² Прозори и на овој цркви били су застакљени, а нађени су и уломци фреско-малтера различитих боја, што би указивало на то да је и Базилика D била осликана.⁴³³

***

Почетком тридесетих година 20. века, на месту на коме је касније откривена Базилика D, пронађен је у гробници сребрни реликвијар (Т XXIII, сл 2). Својим изгледом у виду куће реликвијар опонаша облик саркофага, димензија 7,20 x 4,10 x 4,40 цм. На једној дужи страни налази се натпис на латинском:

+S(an)c(t)i Petri, S(an)c(t)i Pauli

+ S(an)c(t)i Iohanni

Приликом урезивања натписа настале су извесне словне грешке, па је тако уместо *Petri* урезано *Letri*, уместо *Pauli* *Pauii*, а види се и грешка код исписивања имена св. Јована, јер слово J више подсећа на незнатно измењено слово P.⁴³⁴ Још један крст урезан је на средину руба поклопца непосредно изнад натписа. Овај реликвијар један је од ретких ранохришћанских реликвијара откривених на простору Србије.⁴³⁵

---

⁴³¹ Миљинковић 2010, 161.

⁴³² Миљинковић 2010, 171.

⁴³³ Миљинковић 2010, 179.

⁴³⁴ Milinković 2002, 105.

⁴³⁵ Миљинковић 2010, 161, нап. 284.

7.8.4 Базилика А

У близини Базилике D, такође на простору Западног подграђа, откривена је тробродна грађевина димензија 21,40 x 14,40 м (Т XXIII, сл. 3).⁴³⁶ На западу се налази троделни нартекс, који прати тробродну схему наоса. Како нису пронађени остаци стилобата, претпоставља се да су бочни бродови од главног били одвојени зидовима у којима су могли постојати пролази. Због мале висине очуваности или чак непостојања зидова, ови пролази, осим у источном делу, нису могли бити реконструисани, баш као ни положај главног улаза у цркву. Сва три брода се на истоку завршавају полукружним апсидама. Уз унутрашњи зид главне апсиде пронађен је синтронон, а остао је сачуван и траг олтарске преграде, којом је презвитеријум био одељен од наоса. Приликом истраживања Базилике А откривени су остаци још једне преграде, која се налазила у источном делу јужног брода, те на основу њих М. Милинковић помишља на могуће постојање бочног олтара. Оба бочна брода су у источном делу била повезана пролазима са олтарским простором. Присуство прозорског стакла указује да је и ова црква на локалитету Градина имала застекљене прозоре. Зидови су са унутрашње стране били премазани белим малтером, а подница је такође малтерна.⁴³⁷

На основу употребе различитог малтера и посматрањем спојева зидова цркве, утврђене су три фазе њене изградње. У првој фази грађевина је била једнобродна, са полукружном апсидом на истоку, док су у другој додати припрата на западу и бочни бродови са апсидама. Као и друге грађевине на локалитету, Базилика А грађена је ломљеним каменом везаним малтером уз повремену употребу опеке. У трећој фази

---

⁴³⁶ Milinković 2002, 107.

⁴³⁷ Милинковић 2010, 187.

је, у источном делу северног брода, према мишљењу истраживача, издвојена засебна просторија.⁴³⁸

Од архитектонске пластике остало је сачувано свега неколико фрагмената, један стуб олтарске преграде са мотивом винове лозе, део профилисане парапетне плоче и стубића кружног пресека, као и допзорник са урезаним мотивом крста. Фрагмент стубића са мотивом винове лозе сличан је по композицији фигуралном капителу из Гамзиграда, који М. Чанак Медих датује у 5. век, док су допзорници слични поменутом откривени на простору Далмације и датовани у 6. век.⁴³⁹ У северном делу олтарског простора пронађени су фрагментовани латински натписи, који се према палеографским особеностима датују у крај 4. или почетак 5. века.⁴⁴⁰

Натпис 1:

[con]struita (!) [in] nomine [d]o[mini?]

Натпис 2:

[p]r(e)s(by)t(e)r vita[m aeternam ?] или

[p]r(e)s(by)t(e)r Vita[lis?].

Ова два натписа могу да се вежу за прву фазу изградње храма,⁴⁴¹ премда се не може са сигурношћу тврдити да уопште потичу првобитно из Базилике А или је реч о сполијама, будући да на локалитету Градина нема других налаза с краја 4. или почетка 5. века. Ако су, пак, ови ранохришћански натписи заиста из базилике А, онда би она била уједно и најстарија сакрална грађевина на локалитету.⁴⁴²

---

⁴³⁸ Milinković 2002, 108.

⁴³⁹ Чанак Медих 1978, 136; Милинковић 2010, 188.

⁴⁴⁰ Ferjančić 1995, 183.

⁴⁴¹ Milinković 2002, 110.

⁴⁴² Милинковић 2010, 239.

7.8.5 Базилика В

Базилика В, удаљена око 200 м од Базилике А, налазила се на некрополи, те је сигурно била изван утврђеног дела град (Т XXIV). Судећи по веома слабо очуваним остацима, црква је била једнобродна са једном или више споредних просторија са северне стране и са касније призиданом припратом. Њене укупне димензије биле су 17,50 x 12,00 м.⁴⁴³ Апсида је била полукружна, о чему сведочи траг њених темеља откривен у глиновитој подлози, пошто сама апсида није очувана. Црква је грађена ломљеним каменом везаним малтером, а под је од малтера.⁴⁴⁴ На удаљености од око 17 м, западно од базилике, откривена је засведена гробница зидана од камена. У гробницу се улазило са западне стране. Она је по свом изгледу блиска гробницама откривеним на некрополама Наисуса.⁴⁴⁵

---

⁴⁴³ Milinković 2002, 114.

⁴⁴⁴ Милинковић 2010, 194-195.

⁴⁴⁵ Милинковић 2010, 198-199.

7.9 *Iustiniana Prima* - Царичин град

Локалитет Царичин град налази се на узвишеном платоу између две мале реке, Свињаричке и Царичинске (Т XXV, сл. 1). Насеље се у тренутку формирања налазило у близини раскршћа два велика античка путна правца. Један је водио кроз *Horreum Margi* и кроз *Naissus*, а потом се спуштао према Солуну (*Thessalonica*). Други пут водио је преко Улпијане до Скадра (*Scodra*), Љеша (*Lissus*) и Драча (*Dyrrachium*). Упркос близини поменуте раскрснице, сам град је ипак остао изван важних путних праваца (карта 1).⁴⁴⁶

Систематска ископавања на локалитету започета су пре једног века на највишој тачки платоа. Убрзо након открића велике епископске базилике 1912. године, декорисане каменом пластиком и мозаицима, тадашњи руководиоца истраживања В. Петковић изнео је хипотезу о убицији Јустинијане Приме. Имајући на уму удаљеност од саобраћајница, те чињеницу да приликом ископавања на локалитету нису пронађени остаци старијег римског насеља, претпостављено је да разлоге за подизање немалог урбаног насеља треба тражити на другом месту. Данас је у науци углавном прихваћена давна хипотеза В. Петковића да је насеље на локалитету Царичин град касноантичка *Iustiniana Prima*, епонимни град Јустинијана I.⁴⁴⁷

Ископавања, која је прекинуо Први светски рат, обновљена су тек 1936. године, овај пут под руководством В. Петковића и Ф. Месеснела. Нови ратни сукоби још једном су онемогућили истраживања, али су она обновљена 1947. године, трајући са мањим прекидима све до 1970. године. Током година, на месту руководиоца истраживања, сменило се неколико

---

⁴⁴⁶ Кондић, Поповић 1977, 10-11.

⁴⁴⁷ Bavant, Ivanišević 2003, 7.

стручњака, међу њима А. Дероко и С. Радојчић (1947), Ђ. Мано-Зиси (1949-1970) и Н. Спремо-Петровић. Радови су обновљени 1975. године под руководством В. Кондића и В. Поповића, а од 1978. године започиње научна сарадња између српских и француских истраживача Н. Дивала и Ж.-М. Спизера на даљем истраживању локалитета. Радови су обустављени у периоду од 1990. до 1997. године, када су ископавања поново отпочела, те трају до данас под руководством Б. Бавана и В. Иванишевића.⁴⁴⁸

Према досадашњим подацима, град је системом бедема био подељен на три утврђене целине у литератури означене као Акропољ (Т XXV, сл. 2), Горњи град и Доњи град. Установљене су и главне градске комуникације, положај хришћанских сакралних објеката, преторије, стамбене четврти у Горњем граду и стамбено-занатске у Доњем граду, као и делимична траса акведукта. Простране главне градске улице са портицима, које су се секле на тргу кружне основе, на коме је претпостављено и постојање цареве статуе, представљају једну од важних карактеристика овог насеља.⁴⁴⁹ Овакве улице са портицима карактеристичне су за велике урбане центре Царства. Њихова је улога била да усмеравају кретање ка важним градским тачкама, повезујући делове насеља попут везивног ткива.⁴⁵⁰ Оне су уједно биле и симбол, један од важних визуелних израза римске архитектуре градова уопште. У време касног Римског царства улице са портицима биле су одлика великих и значајних урбаних простора, попут саме престонице, те њихово постојање на локалитету Царичин град одређује насеље као истинску метрополу и потврђује претпоставку да је ово насеље место Јустинијановог епонимног града.

---

⁴⁴⁸ Кондић, Поповић 1977, 8-9; Bavant, Ivanišević 2003, 9-16.

⁴⁴⁹ Кондић, Поповић 1977, 51-54; Bavant, Ivanišević 2003, 22.

⁴⁵⁰ Zanini 2003, 212; Bassett 2004, 28-29.

Будући да над остацима рановизантијског града нема савременог насеља, топографија Царичиног града, те стога и хришћанска сакрална топографија, прилично су добро познате. Дугогодишња археолошка истраживања донела су и велики број података драгоцених за сагледавање места Царичиног града у токовима архитектуре у Царству у 6. веку.

7.9.1 Епископска базилика

Доминантно место на локалитету Царичин град заузима велика тробродна базилика са крстионицом, у литератури означена као епископска, грађена под утицајем престоничке сакралне архитектуре (Т XXVI, сл. 1). Реч је о храму чија укупна дужина, са нартексом и атријумом на западу, износи 63,05 м, а ширина 21,10 м у олтарском делу.⁴⁵¹ На крајњем западу налазио се отворени портик из кога се кроз три засебна отвора, улазило у атријум, правоугаоне основе. У средишњем делу атријума налазила се велика писцина-базен неправилног правоугаоног облика, чије димензије износе 9,50 x 6,50 м, а чија је највећа дубина 3 м.⁴⁵² По свом изгледу овај базен највише подсећа на имплувијум у атријуму римских вила. У њему су откривени делови база, стабала и јонских импост-капитела, који су припадали стубовима портика атријума. Намена писцине остала је до сада нејасна, упркос многим покушајима истраживача да је протумаче.⁴⁵³ Остаци мозаичких тесера од стаклене пасте указују на могућност да су зидови атријума били прекривени мозаицима.⁴⁵⁴

---

⁴⁵¹ Duval, Popović, Jeremić 2010a, 128-130.

⁴⁵² Duval, Popović, Jeremić 2010a, 142.

⁴⁵³ Duval, Popović, Jeremić 2010a, 148.

⁴⁵⁴ Кондић, Поповић 1977, 29.

Из атријума се улазило у троделни нартекс, који се састојао од једног већег подужног и по једног малог бочног простора северно и јужно од њега. Три одељка нартекса комуницирала су међусобно пролазима. На источном зиду приправе налазио се пролаз, који је водио у главни брод базилике. Истраживачи су, због недовољног степена очуваности, могли само да претпоставе како је пролаз првобитно изгледао. Према једном од ранијих покушаја реконструкције из нартекса се у наос улазило кроз један широки пролаз, док је данас углавном прихваћена хипотеза да је пролаз вероватно био изведен у облику тривилона, што би више одговарало времену градње и архитектонским особеностима ове области.⁴⁵⁵

Наос базилике је колонадама од по пет слободних носача био подељен на један главни и два бочна брода.⁴⁵⁶ Истраживачи су претпоставили да је реч о стубовима повезаним међусобно луковима, те да су они носили спратну галерију, која међутим није археолошки потврђена.⁴⁵⁷ Црква је имала троделни олтарски простор, који се завршавао са три апсиде на истоку, при чему је средишња апсида споља тространа, док су бочне апсиде полукружне и са спољне и са унутрашње стране.⁴⁵⁸ Унутар централне апсиде су, како сведоче извештаји са ископавања вршених пре Другог светског рата, констатована седишта синтронона, која се касније више нису могла видети.⁴⁵⁹ Бочни простори уз олтарски простор, у литератури најчешће означени као пастофорије, били су отворима у њиховим западним зидовима повезани са бочним бродовима, а претпостављено је и постојање касније зазиданих отвора којима су комуницирали са хорским простором.⁴⁶⁰ У хору је откривен

---

⁴⁵⁵ Duval, Popović, Jeremić 2010a, 161.

⁴⁵⁶ Duval 1984, 409; Duval, Popović, Jeremić 2010a, 168.

⁴⁵⁷ Кондић, Поповић 1977, 26.

⁴⁵⁸ Кондић, Поповић 1977, 26; Duval, Popović, Jeremić 2010a, 128.

⁴⁵⁹ Duval, Popović, Jeremić 2010a, 174-177.

⁴⁶⁰ Кондић, Поповић 1977, 29.

локулус укопан на малој дубини, у коме је можда био похрањен реликвијар. Такође су откривени и разбацани остаци трпезе и претпостављеног циборијума, као и свештеничких клупа уз северни и јужни зид хора.⁴⁶¹ Олтарски простор био је поплочан опекама, док су централни брод, а како се чини и нартекс, били украшени мозаицима.⁴⁶² Атријум је изгледа такође био поплочан опеком, осим источног дела који је можда био прекривен подним мозаицима.⁴⁶³ Тиме је додатно визуелно наглашена улога егзонартекса коју је овај део атријума могао да има. Уз северни зид цркве, читавом њеном дужином, призидан је низ просторија, чија намена није до краја јасна.

На удаљености од око 3,50 м јужно од јужног зида базилике сазирана је крстионица. Она је са црквом комуницирала коридором, који ју је повезивао са јужним бочним бродом цркве. У коридор се улазило кроз четири пролаза. Један се налазио на средини јужног зида базилике, а постојали су и пролази на западном и источном зиду коридора уз саму цркву. Главни улаз у крстионицу налазио се на средини јужног зида коридора. Ту су откривена два масивна блока од шкриљца, вероватно постаменти стубова, који су фланкирали улаз.⁴⁶⁴

Крстионица има основу четворолиста уписаног у квадрат неправилне основе, чије стране имају дужину 17,65 м (Т XXVI, сл. 2).⁴⁶⁵ У угловима су, на тај начин, формиране четири правоугаоне просторије, које су пролазима комуницирале са централним тетраконхалним простором, док су просторије на западу комуницирале и са коридором.

---

⁴⁶¹ Duval, Popović, Jeremić 2010a, 180-181.

⁴⁶² Цветковић-Томашевић 1978, 13.

⁴⁶³ Duval, Popović, Jeremić 2010a, 163.

⁴⁶⁴ Duval, Popović, Jeremić 2010b, 229.

⁴⁶⁵ Кондић, Поповић 1977, 34; Duval, Popović, Jeremić 2010b, 217. Неправилан је једино северни зид, који у свом источном делу одступа у односу на претпостављени правац пружања за 0,8 м, због непосредне близине бедема акропоља. Измештање зида омогућило је формирање пролаза између бедема и северног зида крстионице широког 0,50м. Упоредити: Duval, Popović, Jeremić 2010b, 218.

На споју конхи у унутрашњости крстионице откривена су четири постамента за стубове са композитним капителима (Т XXVI, сл. 3). Претпостављено је да је на стубовима почивала калота, којом је био засведен централни део грађевине. У централном делу тетраконхалног простора откривена је писцина крстообразне основе, димензија 2 x 1,85 x 0,45 м. Била је поплочана опекама, док су зидови били обложени мермерним плочама.⁴⁶⁶ Како се чини на основу откривених фрагмената, у доњим зонама зидова баптистеријума налазила се оплата од зеленог мермера. Горње зоне зидова биле су украшене фрескама и мозаицима. У конхама су очувани подни мозаици, док је у бочним просторијама под био од опеке. У јужној и северној конхи мозаички под сачињавају геометријски мотиви, док су у источној и западној конхи они комбиновани са биљним и животињским мотивима.⁴⁶⁷

7.9.2 Базилика са криптом

У Горњем граду, североисточно од кружног трга, откривена је базилика са криптом (Т XXVII, сл. 1 и сл. 3). Она се састојала из атријума, нартекса и тробродног наоса. Испод наоса цркве откривена је тзв. крипта, која вероватно није имала сакралну функцију, већ је њено постојање било условљено падом терена на коме је саграђена црква према истоку.

Дужина базилике са нартексом и атријумом износи 35 м, док је основа наоса готово квадратна и има димензије 15,50 x 15,40 м. Атријум је имао тремове и опекама поплочан средишњи простор, а са црквом је комуницирао помоћу три пролаза, који су били постављени приближно у осама сва три брода цркве.⁴⁶⁸ Наос цркве подељен је на три брода,

---

⁴⁶⁶ Кондић, Поповић 1977, 36.

⁴⁶⁷ Кондић, Поповић 1977, 35-36; Цветковић-Томашевић 1978, 13-14.

⁴⁶⁸ Кондић, Поповић 1977, 79-80.

претпоставља се колонадама од по три стуба. Изнад бочних бродова, како се чини, није било галерија, а појединачни налази мозаичких тесера и фрагменти фрескака указују да је унутрашњост цркве била богато декорисана.⁴⁶⁹

Простор испод цркве, такозвана крипта, била је зидовима подељена на више одељака, тако да су и у унутрашњости овог простора постојали главни и два бочна брода, засведени полуобличастим сводовима од опека (Т XXVII, сл. 2 и сл. 3). Из сва три брода се на западу улазило у незасведени троделни простор, који је одговарао троделном нартексу у горњој зони. Средишњи део овог западног простора био је са два зидана ступца подељен на одељке једнаких димензија. Западни зид крипте подудара се са источним зидом атријума. Улази у крипту налазе се на источној страни њеног јужног брода и на северној и јужној страни западног простора, при чему нису откривени остаци степеништа којим би крипта комуницирала са црквом изнад ње. Упркос покушајима да се крипта протумачи као простор намењен сахрањивању епископа или неких других градских достојенственика, у њој нису откривени остаци сахрањивања.⁴⁷⁰ Овај податак, као и непостојање везе између цркве и крипте, указују на вероватну практичну/профану намену крипте.

7.9.3 Базилика на јужној падини Акропоља

У Горњем граду на јужној падини Акропоља саграђена је још једна тробродна базилика са нартексом и отвореним тремом на западу (Т XXVIII, сл. 1). Њена укупна дужина износи 24,80 м, док су димензије наоса 17,40 x 14,60 м.⁴⁷¹ На крајњем западу цркве налазио се поменути трем са

⁴⁶⁹ Кондић, Поповић 1977, 77-79; Bavant, Ivanišević 2003, 26.

⁴⁷⁰ Кондић, Поповић 1977, 75-76.

⁴⁷¹ Кондић, Поповић 1977, 86; Bavant, Ivanišević 2003, 27.

зиданим ступцима, покривен равном таваницом, чије су угљенисане дрвене греде откривене током ископавања. Из трема се кроз три пролаза улазило у нартекс, који је, како се чини, био покривен полуобличастим сводом. На то указују пиластри уз његове зидове, на које су се ослањали сводови. Са северне и јужне стране нартекса дозидани су бочни анекси квадратне основе. Нартекс и наос комуницирали су са три пролаза, који су били отворени у осама главног и бочних бродова. Унутрашњост наоса подељена је на бродове низом од по три зидана ступца. Не може се са сигурношћу рећи да ли је наос био засведен или, што је вероватније, покривен равном таваницом. Полукружна апсида, у којој су констатовани остаци синтронона, имала је пречник 4,80 м и дубину 2,80 м.⁴⁷²

Читава црква била је поплочана опекама. У нартексу и у главном броду откривени су гробови, при чему је у југозападном делу главног брода откривен камени саркофаг са представом крста на поклопцу, који је можда и најстарији гроб откривен у овој цркви.⁴⁷³

7.9.4 Крстообразна црква

Црква основе грчког крста димензија 17,50 x 15,50 м, која је на западној страни имала атријум димензија 17,50 x 13 м, трећа је црква откривена у Горњем граду (Т XXVIII, сл. 2).⁴⁷⁴ Атријум је са северне, јужне и источне стране имао тремове, док је на западу монументалан улаз у атријум представљао заправо део портика јужне улице Горњег града (Т XXVIII, сл. 3). Портик је преобликован изградњом широког степеништа, којим се улазило у цркву која је била испод нивоа поменуте улице. У западном зиду атријума била су отворена три улаза, при чему је

---

⁴⁷² Кондић, Поповић 1977, 87.

⁴⁷³ Bavant, Ivanišević 2003, 27.

⁴⁷⁴ Кондић, Поповић 1977, 82.

централни водио у средишњи отворени део овог простора, а два бочна у северни и јужни трем.⁴⁷⁵ Кровну конструкцију тремова носила су по два стуба са јонским импост-капителима. Уз северни трем атријума налазила се анектирана просторија, која је са северним тремом комуницирала пролазом.⁴⁷⁶ Источни трем атријума, у литератури означен као нартекс, чинили су централни део источног трема атријума и два анекса са његове северне и јужне стране.⁴⁷⁷ У северном анексу откривени су остаци степеништа, које је, уз постојање масивних зидова у овом делу грађевине, један од главних аргумената за претпоставку да су над северним и јужним анексом уз нартекс били подигнути торњеви (Т XXVIII, сл. 4).⁴⁷⁸

Централни цео грађевине има основу крста са крацима неједнаких димензија.⁴⁷⁹ Западни крак крста фланкиран је са северне и јужне стране анексима правоугаоне основе, док се источни крак крста завршава полукружном апсидом.⁴⁸⁰

7.9.5 Двојна базилика

На углу источне и јужне улице Доњег града откривена је тзв. двојна базилика, која се састоји из две просторије (Т XXIX, сл. 1). Дужина јужне износи нешто више од 19 м, а ширина 5,70 м. Дужина краће, северне просторије, износи 18 м, а ширина 5 м. Њихове неједнаке димензије и неправилна основа последица су прилагођавања грађевине правцу кретања јужне улице.⁴⁸¹ Обе просторије имале су на истоку полукружне

---

⁴⁷⁵ Guyon, Cardi 1984, 19.

⁴⁷⁶ Кондић, Поповић 1977, 83.

⁴⁷⁷ Guyon, Cardi 1984, 37-44.

⁴⁷⁸ У прилог овој претпоставци, аутори истичу да се у касноантичкој хришћанској архитектури торњеви јављају још од 5. века. Упоредити: Guyon, Cardi 1984, 72, нап. 100.

⁴⁷⁹ Детаљније о димензијама и одступањима у: Guyon, Cardi 1984, 49.

⁴⁸⁰ Кондић, Поповић 1977, 82.

⁴⁸¹ Кондић, Поповић 1977, 105.

апсиде са синтрононима, а међусобно су комуницирале пролазима у источном делу средишњег, заједничког зида.⁴⁸² Северна просторија имала је камене клупе и уз оба подужна зида. У некој од каснијих фаза првобитна конструкција уз источни портик јужне улице претворена је у неку врсту заједничког „предворја“, из кога се улазило у обе просторије. Из истог, свакако постјустинијанског периода, потичу остаци олтарских мензи у обе апсиде, као и остаци тривилона у западном делу јужне прострије, кога су чинила два стуба са карактеристичним постјустинијанским капителима.⁴⁸³

7.9.6 Базилика са трансептом

На јужној страни источне улице Доњег града откривена је базилика са трансептом (Т XXIX, сл. 2). Ради се о тробродној грађевини са нартексом и атријумом на западу. Дужина цркве са атријумом износи 45 м, док је дужина наоса око 30 м, а ширина 18,50 м.⁴⁸⁴

Атријум је имао тремове на западној, јужној и северној страни, а у њега се улазило са западне стране кроз три пролаза. Тремови су били поплочани опекама, а средишње двориште плочама од шкриљца. Спољни фасадни зидови атријума су, као и зидови нартекса, имали оплату од мермерних плоча. Портици су били прекривени равном таваницом, која се ослањала на угаоне ступце и по два стуба у сваком портику. И на источној страни атријума откривена су два стуба, па је претпостављено да се непосредно испред западног зида цркве налазио плитак трем. У атријуму је откривен и ограђени бунар, постављен готово у средини централног дворишта. На источним странама јужног и

---

⁴⁸² Duval 1984, 449-451, fig. 35a.

⁴⁸³ Кондић, Поповић 1977, 106.

⁴⁸⁴ Кондић, Поповић 1977, 109.

северног портика атријума улазило се у две нешто касније анектиране просторије. Северни анекс имао је малу апсиду на источном зиду, док су његови зидови такође имали оплату од мермера. У јужној бочној просторији откривене су клупе или нека врста ниских столова прислоњених уз зидове. Поменути столови могли су бити намењени остављању дарова верника, те је претпостављено да би јужна просторија могла имати улогу ђаконикона. Аналогно овом закључку, северни анекс би имао улогу протезиса.⁴⁸⁵

Из атријума се улазило у троделни нартекс цркве, који је са два пролаза у осама бочних и великим тривилоном у оси главног брода, био повезан са наосом. Уз стубове тривилона откривена су два капитела: на капителу једног стуба сачуван је латински монограм Јустинијана I, а на капителу другог налазила се розета. Одсуство монограма царице Теодоре већину истраживача наводи на помисао да је црква саграђена након царичине смрти 548. године, а свакако пре Јустинијанове 565. године.⁴⁸⁶ Испод базе северног стуба тривилона откривен је и фрагмент сребрне плочице са натписом на грчком, чији је значај уочен пуних четрдесет година након његовог открића. Реч је о заветној плочици на којој је очувано име дедиканта, извесног Јована, а за коју се претпоставља да је била узидана у темеље цркве пре постављања стубова тривилона.⁴⁸⁷

Унутрашњост наоса је низовима од шест камених стубова била подељена на три брода, при чему је ширина главног износила нешто мање од 9,00 м, а ширина бочних око 3,00 м.⁴⁸⁸ Стубови су били међусобно повезани луцима, а лучне конструкције налазиле су се и на улазима у крила трансепта. На северном зиду северног и на јужном зиду јужног

---

⁴⁸⁵ Кондић, Поповић 1977, 111.

⁴⁸⁶ Кондић, Поповић 1977, 115; Поповић В. 1990, 59.

⁴⁸⁷ Поповић В. 1990, 55-56, 61.

⁴⁸⁸ Bavant, Ivanišević 2003, 32.

трансепта налазили су се бочни улази у цркву. Остаци угљенисаних дрвених греда указују да је црква била покривена равном таваницом. Зидови бочних бродова и горње зоне зидова трансепта су, судећи према откривеним фрагментима, били покривени фрескама, док су доње зоне апсиде и доње зоне зидова трансепта биле покривене мермерним плочама. Бочни бродови наоса и северни и јужни травеј нартекса били су поплочани опекама, док су централни травеј нартекса, главни брод и олтарски простор били покривени подним мозаицима. Приближно на средини централног брода откривено је постоље амвона у облику ћириличног слова Ф. Презвитеријум је од наоса био одељен ниском олтарском преградом. Унутар олтарског простора, до кога је водило ниско степениште, констатовани су остаци каменог постоља циборијума који се налазио изнад олтарске мензе. Олтарска апсида била је споља тространа, а унутра потковичаста. Њена ширина је износила 7,00 м, а дубина 4,50 м. Уз унутрашњи зид апсиде откривен је зидани синтронон.⁴⁸⁹

***

Специфичност базилике са трансептом представља свакако најбоље очувани велики фигурални подни мозаик у централном делу нартекса и у главном броду наоса. На мозаику у нартексу мозаичким тесерама изведене су траке које формирају преплете у чијим су пољима приказане птице и, како су их неки ранији истраживачи протумачили, црквене сасуди.⁴⁹⁰ У јужним пољу централног дела нартекса мозаичка представа се разликује. На њему су приказане четири амфоре, радијално распоређене, из којих се излива вода. Са сваке стране амфоре

---

⁴⁸⁹ Кондић, Поповић 1977, 111.

⁴⁹⁰ Кондић, Поповић 1977, 113.

представљена је по једна птица. Овај мозаик, који је каснијег датума од мозаика у остатку нартекса, симболичан је приказ извора четири реке. Мозаички под у наосу састоји се из неколико целина. Средишњи део, постављен у оси главног брода, сачињен је од геометријских мотива, а са његове јужне и северне стране распоређене су различите представе. Тако се у југозападном делу главног брода налазе квадратна поља са представама птица и сасуди, а јужно од амвона представа Доброг пастира. Југоисточно поље мозаика већих је димензија и у њему је приказана сцена у којој ловац убија лава. Читав северни део мозаичког тепиха састоји се од представа ратника, кентаура, амазонки и животиња, осим његовог источног сегмента на коме се, као и у југоисточном делу мозаика, налази сцена у којој се ловац бори са мечком која штити младунче.⁴⁹¹ Мозаик је прекривао и под олтарског простора, али је готово у потпуности пропао, те је немогуће говорити о његовој садржини.⁴⁹²

7.9.7 Триконхална црква

Изван бедема утврђеног дела града откривена је триконхална црква са нартексом и атријумом на западу, дужине 39 м и ширине 16,50 м (Т XXIX, сл. 3).⁴⁹³ Атријум је имао тремове на северној, западној и јужној страни, који су били поплочани опекама, док је централни део атријума био покривен плочама од шкриљца. Из атријума се кроз троделни пролаз улазило у нартекс, уз чији се северни и јужни зид налазио по један анекс квадратне основе, димензија 3 x 3 м.⁴⁹⁴ Јужни анекс имао је на источном зиду малу апсиду. Нартекс је једним широким пролазом био повезан са

---

⁴⁹¹ Цветковић-Томашевић 1978, 16.

⁴⁹² Кондић, Поповић 1977, 114. Могућа реконструкција у: Цветковић-Томашевић 1978, 14, сл. 5.

⁴⁹³ Bavant, Ivanišević 2003, 37.

⁴⁹⁴ Кондић, Поповић 1977, 135.

наосом. У јужној конхи у наосу откривена је зидана гробница, због чега је претпостављено да је црква била заправо маузолеј неке истакнуте личности.⁴⁹⁵ На северном и јужном зиду западног травеја цркве била су отворена два пролаза, као бочни улази у цркву. Апсида, споља тространа, а изнутра полукружна, имала је пречник 4,20 м и дубину 2,12 м. Олтарски простор био је канцелом одвојен од наоса.⁴⁹⁶

Судећи према остацима тесера и фреско-малтера, зидови тремоа атријума, анекса и цркве били су покривени фрескама и зидним мозаицима, а делично је очуван и мозаиком прекривен под цркве. Ради се о простору испред главног улаза из нартекса у наос цркве, који је покривен мозаиком на коме је мотив меандра комбинован са представама воћа и птица, а сачуван је и фрагмент представе на којој су приказани посуда са лозом и паунови. Мозаик са представом орлова очуван је у северном анексу.⁴⁹⁷ Црква је вероватно била покривена равном таваницом.⁴⁹⁸

7.9.8 Једнобродна црква изван бедема

На удаљености од око 360 м југозападно од јужног бедема Доњег града откривена је једнобродна црква са нартексом и атријумом (Т XXX, сл. 1). Атријум је трапезоидне основе и у њега се улазило кроз улаз у западном зиду, као и кроз пролазе у северном и јужном зиду портика. Централни део атријума био је поплочан плочама од шкриљца, а портици опеком.⁴⁹⁹ Из атријума се кроз широки пролаз улазило у нартекс, са чије су се северне и јужне стране налазили анекси. У анексе квадратних

---

⁴⁹⁵ Кондић, Поповић 1977, 139.

⁴⁹⁶ Кондић, Поповић 1977, 135.

⁴⁹⁷ Цветковић-Томашевић 1978, 17.

⁴⁹⁸ Кондић, Поповић 1977, 136.

⁴⁹⁹ Duval, Jeremić 1984, 104.

основа и димензија страница квадрата 3,24 м улазило се из нартекса. У источном зиду јужног анекса откривена је мала полукружна ниша.⁵⁰⁰ И нартекс и анекси били су поплочани опеком, док је над анексима претпостављено и постојање кула (Т ХХХ, сл. 2).⁵⁰¹

Наос цркве био је дуг 16 м, а широк 7,30 м.⁵⁰² У њега се из нартекса улазило кроз један широк пролаз од кога је остао сачуван камени праг. Уз западни зид наоса откривене су клупе од опека. У западном делу северног и јужног зида цркве налазе се бочни улази у наос. Источно од бочних улаза уз оба зида такође су констатоване камене клупе.⁵⁰³

У равни са бочним улазима, мало измештен према југу, откривен је амвон начињен од трапезастих опека и камена. Олтарска апсида изнутра је потковичаста, а споља тространа. Наос цркве, нартекс и анекси поплочани су опекама, док остаци тесера сведоче да су зидови били покривени мозаицима.⁵⁰⁴

---

⁵⁰⁰ Кондић, Поповић 1977, 142.

⁵⁰¹ Duval, Jeremić 1984, 110, 127, fig. 127b.

⁵⁰² Duval, Jeremić 1984, 115.

⁵⁰³ Кондић, Поповић 1977, 140; Duval, Jeremić 1984, 117.

⁵⁰⁴ Кондић, Поповић 1977, 141-142.

8. УРБАНА НАСЕЉА СА НЕДОВОЉНО ПОЗНАТОМ ТОПОГРАФИЈОМ

Упркос томе што њихова урбана, па самим тим ни хришћанска сакрална топографија, нису довољно познате, поједина насеља такође заслужују да буду поменута. Реч је о градовима који су крајем античког периода имали улогу важних војних, административних, религијских или трговачких центара на простору централног Балкана. Њихова историја позната је углавном захваљујући поменима у писаним сведочанствима, који су уједно и једини извор информација о значајној улози ових хришћанских центара на поменутој територији. Стога је неопходно укратко изложити све расположиве податке о овим градовима и хришћанској заједници која је функционисала у њима, како би се ионако штура слика о христијанизацији централнобалканских области, у извесној мери осветлила.

8.1 *Singidunum* - Београд

Један од најважнијих урбаних центара централног дела Балканског полуострва свакако је антички Сингидунум (*Singidunum*) на месту данашњег Београда (карта 1; Т XXXI, сл. 1). У стратешком смислу, утврђење настало на ушћу две велике реке било је од изузетног значаја за одбрану подунавског дела лимеса. О томе сведоче подаци географа Птолемеја да је почетком 2. века легија *IV Flavia* стационирана у Сингидунуму.⁵⁰⁵ Око њеног логора, прво привременог земљано-палисадног, а касније зиданог утврђеног каструма, формира се градско насеље, које ће статус муниципијума добити у време владавине цара Хадријана, а статус колоније средином 3. века.⁵⁰⁶ Век који је потом уследио обележен је процватом урбаног живота насеља, прекинутог инвазијом Гота 378. године. Градски карактер насеље губи вероватно након налета Хуна 441. године, после чега долази до његове постепене рурализације, а мења се и његова етничка структура.

У делу *De Aedificis* Прокопије пружа податке о обнови бедема Сингидунума у склопу обнове система одбране дунавског лимеса током 6. века:

„Да би тамо настањеним варварима спречили прелажење преко Дунава некадашњи римски цареви су заштитили читаву обалу те реке утврђењима, подижући градиће и тврђаве не само на десној страни реке, него понегде и на супротној... Град Сингидунум био је први који су на тамошњој обали подигли (Римљани). После извесног времена варвари га освојише и пошто га одмах разорише до темеља, учинише га потпуно пустим... Изградивши изнова читав и

---

⁵⁰⁵ Mirković 1968, 41; Mirković, Dušanić 1976, 25; Поповић М. 2006, 35. М. Милинковић доноси податак да је легија смештена у Сингидунум након 89. године. Упоредити: Милинковић 1998, 185.

⁵⁰⁶ Mirković, Dušanić 1976, 31-32; Поповић М. 2006, 35-40.

опасавши га веома чврстим бедемом, поново створи сјајан и велике хвале достојан град."⁵⁰⁷

Почетком Јустинијанове владавине Сингидунум се помиње и у Хијерокловом Синекедемусу међу градовима Мезије.⁵⁰⁸ Чини се да је, бар судећи по подацима савременика, Сингидунум у време Јустинијанове обнове још једном повратио свој урбани карактер. Као потврду ове претпоставке, Ф. Баришић наводи и чињеницу да се у XI Новели из 535. године Горња Мезија, у којој се налази и Сингидунум, третира као организована област.⁵⁰⁹

Након пада Сирмијума у руке Авара 582. године Сингидунум је прелазео из руку Ромеја у руке Авара и обратно. Први пут град долази у посед Авара 584. године, да би га 593. године опседали све бројнији Словени. Ромеји свакако нису изгубили интересовање за град који се налазио на стратешки изузетно значајном месту, на шта указује податак да су 596. године војсковођи Приску стигли гласници преносећи информацију да је аварски каган порушио бедеме Сингидунума, те да приморава становништво да се исели из града.⁵¹⁰ Упркос недостатку прецизних података у изворима, касноантички град је морао бити коначно уништен у време владавине цара Ираклија (610-641), било пре пада Ниша 614. године, било у налету који је претходио опсади Цариграда 626. године.⁵¹¹

Топографија насеља формираног око војног логора готово је у потпуности непозната. То је највећим делом последица изградње савременог града над његовим остацима, те се стога не може говорити ни о броју хришћанских храмова у њему. Ипак, подаци које доносе извори

---

⁵⁰⁷ Procop. De Aedif. IV, 5.

⁵⁰⁸ Hier. Syn. XVIII 657,3.

⁵⁰⁹ Iust. Nov. XI; Баришић 1955, 5, нап. 22.

⁵¹⁰ Theoph. Sym. Hist. VII, 10; Баришић 1955, 10-11.

⁵¹¹ Поповић М. 2006, 47.

сведоче о постојању значајног епископског центра већ у 4. веку у Сингидунуму. То уједно значи да је у граду функционисала најмање једна градска катедрална црква, која је имала улогу епископског седишта. Будући да хришћанска заједница у граду није могла бити мала, може се претпоставити и постојање бар једне цркве на некрополи.

Из Јустинијанове XI Новеле дознаје се да се седиште горњомезијског епископа, подређеног архиепископији у Јустинијани Прими, налазило у Виминацијуму као престоници провинције.⁵¹² Иако не постоје подаци о сингидунумској цркви након 441. године, претпоставља се да је након Јустинијанове обнове могао у граду резидирати суфраган епископа.⁵¹³

Будући да су у 6. веку, углавном истовремено са изградњом бедема, обнављане или грађене нове цркве, може се претпоставити да је хришћански храм постојао и у Сингидунуму, као резултат Јустинијанове обнове града. У прилог овој претпоставци говори и чињеница да је у Ромулијани обновљено и саграђено више цркава у 6. веку, иако се ради о насељу чији су статус, војна улога као и улога у црквеној организацији до данас непознати. Изградња храмова у поменутом тренутку била је нераскидиво везана за Јустинијанову намеру да обнови ромејску власт и црквену организацију на централном Балкану, како у делу подунавског лимеса који је најнепосредније био угрожен, тако и у његовом залеђу.

Константин VII Порфирогенит извештава да је око 630. године градом, који означава словенским именом Белеград, управљао стратег цара Ираклија.⁵¹⁴ Мало је, међутим, вероватно да је Сингидунум остао поштеђен у време аварско-словенских напада, након којих су Словени трајно населили Балканско полуострво.⁵¹⁵

---

⁵¹² Iust. Nov. XI.

⁵¹³ Баришић 1955, 6-7.

⁵¹⁴ Const. Porph. 32.

⁵¹⁵ Баришић 1955, 12.

8.2 *Margum* - Дубравица

На стратешки значајном месту, у близини ушћа Велике Мораве (*Margus*) у Дунав, формирано је насеље крај војног логора (карта 1; Т XXXI, сл. 2). У њему је крајем 1. и почетком 2. века, судећи по откривеним натписима, могла бити смештена легија *IV Flavia*, која је потом премештена у Сингидунум.⁵¹⁶ Епиграфски налази потврђују да је до средине 3. века Маргум свакако имао статус муниципијума, али нема података да је икада прерастао у колонију. У изворима сачуваним из периода од 4. до 6. века помиње се као *civitas*.⁵¹⁷

Маргум се у изворима среће као насеље у близини ког је 284. године погинуо цар Карин, што је његовом наследнику Диоклецијану омогућило долазак на власт.⁵¹⁸ Више од века касније град помиње Приск, пишући о сусрету посланства Теодосија II са Хунима на пољанама испред градских зидина 434. године.⁵¹⁹ Код истог се аутора Маргум јавља још једном, приликом описа његовог освајања 441. године. Као изговор за прелажење реке Дунав и уништавање многих градова на десној обали реке, Хунима је послужио поступак маргумског епископа, чије име није наведено. Он је према наводима Хуна прешао на леву обалу Дунава, те пронашао и покрао краљевску ризницу. Пустошење градова на ромејској страни реке настало је као последица хунске одмазде због овог немилостивог догађаја. Хуни су од грађана Маргума тражили да им предају свог епископа, који је, пак, сам пребегао непријатељима и предао град хунској војсци.⁵²⁰ Осим тога, *civitas Margum* се помиње и као место где су се 505. године сукобили готски

---

⁵¹⁶ Mirković 1968, 50.

⁵¹⁷ Mirković 1968, 54-55.

⁵¹⁸ Mirković 1968, 55; Mirković 1986, 208 са наведеним изворима.

⁵¹⁹ Prisci Frg. 2, p. 276,32-277,5.

⁵²⁰ Prisci Frg. 2, p. 280,20-281,6; Милинковић 1998, 208.

савезник Византије Мунд и Сабинијан, који је био *magister militum per Illyricum*.⁵²¹

Резултати досадашњих археолошких истраживања у Дубравици пружају веома мали број информација о касноантичком насељу. Највећи део града временом је однела река Морава мењајући свој ток, док је велика количина грађевинског материјала са локалитета искоришћена приликом изградње средњовековног Смедерева у 15. веку.⁵²² Као и у случају Сингидунума, захваљујући чињеници да се из писаних извора зна да је град био седиште епископа, може се са сигурношћу претпоставити да је град имао епископску цркву унутар утврђења, иако за сада не постоје археолошке потврде ове хипотезе.

---

⁵²¹ Mirković 1968, 54-55; Мирковић 1986, 209.

⁵²² Mirković 1968, 53.

8.3 *Aquae* - Прахово

О античком граду Акве мало се зна. Његови остаци констатовани су у данашњем Прахову, на раскрсници значајних путних праваца, који су водили дуж речних токова Дунава и Тимока (карта 1). Насеље је вероватно првобитно имало одбрамбени карактер, будући да је контролисало прелаз преко Дунава. Због свог изузетног положаја постао је и значајан трговачки центар, те се претпоставља да је у непосредној близини града постојало и утврђено пристаниште (Т XXXII, сл. 1).⁵²³

Положај модерног насеља над остацима античког града омогућио је само веома скромна сондажна истраживања. У његовој унутрашњости констатовани су остаци апсиде, за коју поједини аутори сматрају да припада цркви.⁵²⁴ Познато је да су Акве још у 4. веку биле епископски центар, чији се епископ Виталис среће као потписник акта сабора у Сердици одржаног 343. године.⁵²⁵ Епископско седиште у Аквама је, како се чини, у неком моменту изгубило свој статус потпавши под јурисдикцију епископије у граду Меридијуму.

Утврђење, које је због свог положаја на Дунаву страдало у време константних упада са севера током 4. и 5. века, обновљено је у 6. веку. Оптицај новца обнавља се већ у време владавине цара Анастасија, а посебно у време Јустина I, па се у исти период датује и обнова бедема града.⁵²⁶ Нова, и по свему судећи обимнија обнова уследила је у време Јустинијана. У Јустинијановој XI Новели, у којој се град наводи као *civitas*, пише да Акве више не треба оставити под јурисдикцијом меридијске епископије, већ да меридијски епископ треба да остане надлежан за

---

⁵²³ Јанковић 1981, 121, 125.

⁵²⁴ О различитим тумачењима намене ове апсиде упоредити: Šrehar 2010, 46 са старијом литературом.

⁵²⁵ Zeiller 1967, 234.

⁵²⁶ Јанковић 1981, 123-124.

Меридијум, а да Акве добију свог епископа, чији би задатак био да из града и читаве области прогна боносијанску јерес и замени је правоверјем.⁵²⁷

Град је коначно пао у руке Авара 586. године, истовремено када и неки велики градови источног Балкана: Рацијарија, Бононија, Дуросторум, Марцијанополис, Тропеум Трајани...⁵²⁸

Као епископски центар, Акве су морале имати најмање једну градску епископску цркву, вероватно са крстионицом. Будући да располажемо са веома скромним подацима, може се са великом резервом прихватити претпоставка да откривена асида припада некој хришћанској сакралној грађевини, премда се свакако не може тврдити да је у питању катедрална црква. Топографска слика касноантичког града чека будућа истраживања и податке, који би расветлили улогу овог значајног урбаног насеља на самом дунавском лимесу.

---

⁵²⁷ Iust. Nov., XI; Zeiller 1967, 155.

⁵²⁸ Миљинковић 1998, 24.

8.4 *Horreum Margi* - Ћуприја

Остаци античког урбаног насеља *Horreum Margi* откривени су код данашње Ћуприје (Т XXXII, сл. 2). Премда су подаци који о насељу постоје веома скромни, што је пре свега последица његовог недовољног степена истражености, помињање града у изворима омогућава нам да бар делимично сагледамо његову историју у време касне антике. Назив *Horreum Margi* указује да је првобитно насеље, формирано на ушћу реке Раванице у Велику Мораву (карта 1), имало функцију сабирног центра за жито, одакле се даље вршила његова дистрибуција.⁵²⁹ Због свог повољног географског положаја и значајне улоге трговачког центра, временом је прерасло у град.

Судећи према једном натпису откривеном у граду Нове у Доњој Мезији, *Horreum Margi* је вероватно добио статус муниципијума у време Септимија Севера (193-211) или чак под Марком Аурелијем.⁵³⁰ Поуздано се може тврдити да је *Horreum Margi* имао градски статус у 4. веку, будући да је био епископско седиште, те да се његов епископ Зосим јавља међу потписницима аката сабора одржаног 343. године у Сердици.⁵³¹

Насеље је вероватно уништено у време хунских продора на територију Балкана у петој деценији 5. века. Будући да га помиње Хијероклов Синекдемус као један од градова у провинцији Мезија, може се претпоставити да је обновљено, вероватно истовремено са већином централнобалканских утврђења и градова у 6. веку.⁵³²

Степен археолошке истражености, као и недовољно публикована археолошка грађа, онемогућавају сагледавање топографије овог некада

---

⁵²⁹ Petrović 1979, 58.

⁵³⁰ ... *M. Aurel. Iustus domo Horrei Margensis mu(nicipio) Moesia Superioris*. Упоредити: Petrović 1979, 58.

⁵³¹ Zeiller 1967, 234.

⁵³² Hier. Syn. XVIII 657,6; Petrović 1979, 58.

значајног муниципијума и епископског средишта. Досадашњим истраживањима констатовани су једино остаци грађевине из 4. века, која је крајем истог или почетком наредног века претворена у мање терме.⁵³³

Према њени археолошки остаци до данас нису откривени, у граду је као и у претходним случајевима свакако морала постојати епископска црква, вероватно са крстионицом. Такође, потенцијални остаци сакралне архитектуре могли би се налазити и на некрополи која је коришћена почев од 4. века, а која се налазила јужно од града.⁵³⁴

---

⁵³³ Vasić M. 1990, 8.

⁵³⁴ Petrović 1979, 59, нап. 18.

9. ХРИШЋАНСКА САКРАЛНА ТОПОГРАФИЈА УРБАНИХ ПРОСТОРА ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА: ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

У почетку само један од многих оријенталних сотериолошких култова, хришћанство је мисионарском делатношћу првих апостола и црквених отаца успело да се наметне као водећа религија у Римском царству. С обзиром на најчешће малу могућност прибављања археолошких сведочанстава, подаци о најранијој хришћанској заједници и њеној Цркви углавном потичу из извора, текстова апологета, али и пасија мученика. Најсуровији, али уједно и последњи талас великих прогона хришћана, спроведен почетком 4. века, на самом крају Диоклецијанове владавине, оставио је за собом бројне страдалнике за веру у Сирмијуму, Сингидунуму, Наисусу, Улипијани... Култови већине њих се до данас нису очували, а многим се више не зна ни име. Ипак, њихова житија или, у случају централнобалканских мученика, пасије представљају незаменљив извор података о најранијој хришћанској заједници и Цркви на нашим просторима.

До почетка 4. века, у свим деловима Царства, па и у римским провинцијама на централном Балкану, постоји формирана Црква која, упркос својој тајности и бројним реперкусијама, има већ успостављену хијерархију. Само једну деценију након великих прогона, проглашењем Миланског едикта, створила се могућност да хришћани слободно проповедају своју религију у читавом Царству, те да подижу храмове са циљем да се у њима врше богослужења или да њима обележе гробове пострадалих мученика. Централнобалкански градови, иако формирани касније него неки други велики урбани центри Царства, након Едикта о

толеранцији постају седишта епископа, што одређује и даљи правац њихове христијанизације. Ослобођени страха од прогона, припадници хришћанске заједнице подижу цркве као сасвим нови вид јавних сакралних споменика. Оне, попут својеврсног архитектонског израза новооствареног положаја Цркве и хришћанства, визуелно доминирају касноантичким градовима и њиховом непосредном околином, одређујући умногоме нову улогу града као ходочасничког и религијског средишта веће области.

У периоду од 4. до почетка 7. века, у великим градовима на простору централног Балкана може се на основу писаних извора и остатака сакралне архитектуре, пратити процес христијанизације урбаног језгра и његове непосредне околине. Резултат овог процеса представљају хришћански урбани центри на локалитетима Градина и Царичин град, саграђени на простору који није имао старији римски слој. Ова чињеница, уз велики број хришћанских храмова унутар и изван њихових бедема, чини их репрезентативним примерима потпуно развијене рановизантијске хришћанске сакралне топографије.

9.1 Хришћанство и рана Црква у урбаним просторима централног Балкана

За разлику од великих градова Римског царства, који су као центри културе и трговине били интересантни античким писцима, територија централног Балкана само је спорадично била тема хроничара, те количина информација о овим областима није велика. Ипак, због недовољног степена истражености касноантичких градова, па самим тим и малобројних података добијених археолошким ископавањима појединачних локалитета, свака писана реч је од изузетног значаја.

У односу на неке друге делове Царства, постојећи литерарни извори о христијанизацији централнобалканских области најчешће су прилично оскудни. Осим за Сирмијум као значајан урбани центар и *sedes imperii*, за који поседујемо извесене, премда непотпуне податке, писани извори најчешће остају неми. Пажња касноантичких аутора усмерава се чешће, и сасвим оправдано, ка великим градовима Царства: Риму, Константинопољу, Јерусалиму, Милану, Александрији и тако даље. Области централног Балкана, с обзиром на њихов положај у непосредној близини дунавског лимеса, углавном су изазивале интересовање као поприште готово константних сукоба са неримским народима и племенима, што је најчешће и био повод за боравке царева у поменутих крајевима. Задржавање римских владара у појединим градовима резултирало је изградњом јавних и резиденцијалних објеката, подизаних у кратком временском интервалу са циљем да се створи „позорница“ за што пријатнији боравак двора. Уједно, присуство цара најчешћи је повод и за помен централнобалканских градова у писаним делима савременика и хроничара.

За прва три века хришћанства у централнобалканским областима подаци су непоуздани или се разликују код појединих аутора. Област Илирик се први пут помиње међу новоосвојеним територијама у *Res Gestae Divi Augusti*,⁵³⁵ док се недуго потом термин Илирик јавља и у Посланици апостола Павла упућеној Римљанима. Примаоцима писма апостол предочава да га је мисионарска активност одвела све до илирских земаља:

„...тако да од Јерусалима и наоколо тја до Илирика напуних јеванђељем Христовијем.” (Посланица Римљанима 15, 19)

Веома је, међутим, тешко претпоставити шта се у тексту Посланице подразумева под „илирским земљама”, уз постојање велике вероватноће да се дефиниција Илирика не поклапа са оним што се, само мало раније, под Илирикумом подразумева у *Res Gestae Divi Augusti*. Чак уколико се може прихватити могућност да се ради о истој области, не сме се дословно схватити текст Посланице. Наиме, писана реч апостола Павла не мора нужно подразумевати да је он заиста проповедао Јеванђеље у поменутих областима, јер су оне у то време биле још увек забачене, новоосвојене и нероманизоване, већ је вероватније да је апостол ширећи Христову реч дошао до јужних граница Илирика, то јест до медитеранских делова Балкана.

И римски и хришћански извори помињу у подунавским областима један догађај из 172. или 174. године, када је цар Марко Аурелије са легијом *XII Fulminata* кренуо у поход на Кваде.⁵³⁶ Пролазећи кроз неки пуст предео у војсци је завладала жеђ. Наједном је започела олуја, која је римској војсци донела жељену кишу, док су муње унеле немир међу непријатеље и легији обезбедиле лаку победу. Званични римски извори

---

⁵³⁵ *Res Gestae*, V, 30, 46.

⁵³⁶ Током овог периода извесно је да је цар са војском боравио у Сирмијуму, који му је био упориште у рату против Квада и Маркомана. Упоредити: Mirković 2008, 61.

приписују ово чудо молитвама самог цара. Дион Касије исто чудо везује за египатског мага Арнуфуса, преко кога је Хермес/Меркур Аериос утолио жеђ војницима,⁵³⁷ док се на стубу Антонина Пија, који такође чува успомену на поменути рат, као актер овог догађаја појављује Јупитер Плувијус.⁵³⁸

У Апологији, најстаријем познатом хришћанском извору података који се односе на овај догађај, Тертулијан наводи како је победа осигурана захваљујући молитвама хришћанских војника.⁵³⁹ Касније, Еузебије из Цезареје извештава да је спасоносна олуја почела након молитви на коленима војника хришћана из легије *XII Fulminata*.⁵⁴⁰ Различита званична тумачења поменутог догађаја последица су мноштва култова и веровања, која нису била у сукобу са римском религијом већ су опстајала раме уз раме са њом. Не само догађај са легијом *XII Fulminata*, већ и многе друге који су се десили у исто време или током 3. века, аутори су различито описивали у зависности од сопствених веровања или тренутне религијске политике у Царству. Са појавом хришћанства, неки од њих везивани су и за интервенцију хришћанског Бога.

Захваљујући значају, који на самом крају 3. и у 4. веку добијају римске провинције на централном делу Балкана, наилазимо на већу количину информација које касноантички писаци пружају о догађајима и насељима на поменутом простору. Процес христијанизације је, поготово ако се има у виду да је реч о писцима нехришћанима, у већини тих извора занемарен или су подаци сведени на активност царева тетрархије на сузбијању ширења ове, по стабилност Царства, опасне

---

⁵³⁷ Dion Cass. LXXI, 8; Kovács 2009, 1, 28-29.

⁵³⁸ Zeiller 1967, 44; Kovács 2009, 165-166.

⁵³⁹ Kovács 2009, 23 са изворима.

⁵⁴⁰ Euseb. Hist. Ecc. V. 5. 1. Еузебије наводи да је легија из Митилене, након поменутог догађаја и добила свој епитет *Fulminata*, иако Дион Касије доноси податак да име легије потиче још из времена Нерона, а можда и Августа. Упоредити: Euseb. Hist. Ecc. V. 5. 2, 447.

религије. Осим поменуте легенде, све до почетка 4. века нема помена о хришћанима у овом делу Царства.

О најранијој хришћанској заједници централнобалканских области најречитије сведоче пасије. Од посебног је значаја пасија сирмијумског епископа Иринеја, чији се старији препис датује у средину 4. века.⁵⁴¹ Пасије пружају незаменљиве податке о првим вековима хришћанства на Балкану. Из њих можемо сазнати да је крајем 3. и почетком 4. века хришћанска заједница на нашим просторима устројена вероватно по истом принципу као и остале конгрегације и ране Цркве у Царству. Попут њихових сабораца широм пространог Царства, хришћани су страдали не напуштајући своју веру у једног Бога, а мученици и меморије централнобалканских мученика убрзо по обнародовању Миланског едикта постају значајна места ходочашћа. Првобитно окупљени у кућама, далеко од очију представника државних органа још увек оданих старој религији, хришћани су у њима одржавали обреде предвођени својим епископима, свештеницима и ђаконима. На жалост, постојање *domus ecclesiae* у било ком од великих централнобалканских урбаних центара није археолошки потврђено до данас, али их је свакако морало бити.

Након Едикта о толеранцији, припадницима хришћанске заједнице у градовима на територији централног Балкана, као уосталом и у другим деловима Царства, пружена је могућност да се окупљају јавно, у грађевинама подигнутим у славу Бога и на гробљима покрај моштију светитеља и мученика. Већ успостављена црквена елита на челу са градским епископима иступила је, заузимајући и бранећи своје место међу другим значајним епископијама Царства и очигледно играјући значајну улогу у сукобима унутар Цркве током 4. века. Епископи су, као и

---

⁵⁴¹ Пасија св. Иринеја 2004.

свуда у Царству, имали улогу не само Божијих представника на земљи, већ и реалних градских ауторитета, будући и сами неретко представници старих аристократских породица.

Разумљиво је да управо информације, које нам о епископима централнобалканских провинција пружају извори, представљају основна сведочанства о коренима и развоју хришћанства на овим просторима. У том смислу су свакако најрелевантнији акти сабора на којима се као потписници јављају представници тадашњих епископских седишта централног Балкана. Тако се у актима Првог васељенског сабора у Никеји среће сирмијумски епископ Домније,⁵⁴² док већ сабору у Сердици присуствује већи број епископа.

На поменутом сабору, одржаном 343. године, дошло је до потпуног раскола међу присутним епископима, па су потписана два различита акта. У актима такозваних „западњака“, окупљених око личности Осија из Кордобе, цењеног црквеног ауторитета који је председавао Првим васељенским сабором у Никеји 325. године, као потписници се јављају епископи Еутерије из Сирмијума, Виталис из Аква, Зосим из Хореум Маргија, Гаудентије из Наисуса, Македоније из Улпијане и свештеник Максим, као представник одсутног епископа Аманатија из Виминацијума.⁵⁴³ У актима, пак, које су потписали представници источне струје помиње се Урсације из Сингидунума, који је био близак са Констанцијем II. Западна струја осудила је на сабору низ епископа, међу њима и Урсација, док је источна, са своје стране, осудила између осталог Осија из Кордобе, Јулија из Рима, Атанасија из Александрије и наисуског епископа Гаудентија. Након овог сабора се Атанасије, будући да је био

---

⁵⁴² Zeiller 1967, 143-144.

⁵⁴³ Zeiller 1967, 243.

велики пријатељ епископа Гаудентија, повлачи са александријског епископског престола у Наисус.⁵⁴⁴

Поједини централнобалкански епископи оставили су значајан траг у историји ране хришћанске Цркве уопште. Поред већ поменутог Урсација из Сингидунума, треба свакако указати и на можда још познатијег Фотина, који је био пореклом из Анкаре где је имао функцију ђакона епископа Марцела. Поставши 344. или 345. године сирмијумски епископ, он ставове свог учитеља преноси и на сирмијумску Цркву. Својим учењем отишао је, међутим, даље од свог претходника: проповедао је да је Христос само човек који је због једне врховне врлине заслужио милост Божију, умањујући тако божански елемент у Христу до непрепознавања. Неколико сабора сазивано је током 40-их и 50-их година 4. века са циљем да се овакво учење осуди, а епископ разреши дужности. Фотин је био миљеник грађана Сирмијума, па је упркос томе што је осуђен на два сабора, оба одржана у Милану 345. и 347. године, остао на епископском престолу.⁵⁴⁵

Историјске околности су средином 4. века често доводиле цара Констанција II у Сирмијум. Након што је Констанс погинуо 350. године у борби са узурпатором Магненцијем, а Ветранион се у Сирмијуму прогласио за цара, Констанције 351. године смешта своју резиденцију у овом граду. Не само да је за циљ имао успостављање контроле над самопрокламованим узурпаторима већ је, како се чини, желео да успостави и мир у сирмијумској Цркви. На прелазу 351. у 352. годину сазвао је у граду сабор, који је још једном осудио Фотина, те је овога пута епископ успешно протеран из града. Заменио га је епископ Германије, који је уз Валенса из Мурсе и Урсација из Сингидунума, био један од

---

⁵⁴⁴ Zeller 1967, 261.

⁵⁴⁵ Према неким подацима, други сабор у Милану одржан је 349. године. Упоредити: Humphries 1999, 133.

водећих личности анти-никејске струје на Балкану.⁵⁴⁶ Његово се име први пут среће у актима сабора одржаног 355. године у Риму, уз имена поменуте двојице епископа. Он је и на сабору у Риминију одржаном 359. године предводио струју, која је заступала семи-аријанско учење. Упркос томе што их је сабор осудио, сва три епископа остала су на својим престолима, јер су личним залагањем цара Констанција II одлуке из Риминија поништене.⁵⁴⁷ Будући да је 355. године Германије заступао изразито анти-никејско, а већ 359. године семи-аријанско учење, чини се да се временом његови ставови све више приближавају никејском учењу. У прилог томе сведочи и писмо које су му упутили епископи Валенс, Урсације, Гај и Павле након састанка одржаног у Сингидунуму у децембру 366. године. У писму се од Германија тражи да се оправда за промену свог става.⁵⁴⁸

Епископа Урсација на сингидунумском престолу сменио је епископ Секундијан, такође аријанац, осуђен на сабору у Аквилеји 381. године.⁵⁴⁹ Насупрот томе, епископа Германија у Сирмијуму наслеђује епископ Анемије, потпуно одан никејској догми. Његов избор још једном је изазвао сукобе између чланова царске породице и црквених великодостојника. Аријанка Јустина, друга жена цара Валентинијана I и мајка и регент Валентинијана II, која је у време Германијеве смрти пребивала у Сирмијуму, покушала је да се умеша и да за наследника епископског трона постави некога из своје струје.⁵⁵⁰ Амброзије из Милана тим се поводом умешао у избор епископа у Сирмијуму. Његовим залагањем, у

---

⁵⁴⁶ Zeiller 1967, 144, 174, 270.

⁵⁴⁷ Zeiller 1967, 285.

⁵⁴⁸ Милин 2001, 254.

⁵⁴⁹ Humphries 1999, 120.

⁵⁵⁰ Zeiller 1967, 309. Амброзијев сукоб са царицом Јустином био је много дубљи. Наиме, она је била иницијатор идеје да се једна од миланских базилика препусти на употребу присталицама аријанства, што је Амброзије одбио, те се сукоб између аријанаца и правоверних претворио у отворени сукоб између царске породице и градског епископа. Упоредити: Humphries 1999, 120-121, 132-133.

периоду између 376. и 378. године, изабран је Анемије, који ће бити присутан на сабору у Аквилеји 381. године као присталица про-никејске струје на челу са Амброзијем.⁵⁵¹ Везе миланског епископа са Сирмијумом датују из његове младости, из периода пре него што се посветио духовном животу. Како је Амброзије био део особља преторијског префекта са седиштем у Сирмијуму, његов је интерес да постави правоверног епископа у граду у коме је и сам живео био вишеструк, поготову ако се на уму имају и блиске везе између северноиталијанских и централнобалканских области у 4. веку.⁵⁵²

Иако протеран, епископ Фотин се још једном враћа у Сирмијум. Његов повратак био је последица доласка на власт цара Јулијана 361. године, можда управо стога што су Фоотинова учења о одсуству божанске природе у Христу мање сметала паганској реакцији новог цара. Његово се име поново помиње већ почетком 364. године, када га Валентинијан I коначно протерује из Сирмијума.⁵⁵³ Међутим, упркос томе, Фоотине идеје су нашле у централнобалканским црквама плодно тло за даље ширење. Најпознатији његов следбеник и настављач свакако је епископ Бонос из Наисуса, кога је осудио сабор у Капуи одржан 391. године. Као и Фотин, ни Бонос се није повукао након ове осуде, већ је наставио да обавља своје епископске дужности и да рукополаже свештенике.⁵⁵⁴ Овом осудом нису замрла ни његова учења. Напротив, поштоваоци тзв. боносијанске јереси настављају своје деловање, вероватно измешано са утицајем других јеретичких учења, преносећи их и новопридошлим

---

⁵⁵¹ М. Милин указује да се година у којој је рукоположен Анемије не може прецизно одредити, јер у *Vita Ambrosii* Паулина из Милана пише само да је милански епископ извршио хиротонију Анемија „неколико година по свом избору за епископа“. Стога она поменути догађај смешта у период између 376. и 378. године. Упоредити: Милин 2001, 256, нап. 27.

⁵⁵² Humphries 1999, 149.

⁵⁵³ Фотин умире у изгнанству 376. године. Упоредити: Zeiller 1967, 293.

⁵⁵⁴ Mirković 1995, 211.

народима. Помиње их чак и Јустинијанова XI Новела, издата 14. априла 535. године, у којој се изражава нада да ће Кателијан, први рукоположени архиепископ Јустинијане Приме, успети коначно да искорени боносијанизам. У том се смислу посебно истиче улога поново успостављене епископије у Аквама, која се налазила на самом северу још једном освојених територија.⁵⁵⁵

Боноса је на наисуском епископском престолу наследио ортодоксни Марцијан. Низ правоверних епископа у области Наисуса очигледно се наставља, пошто се епископ Наисуса Гајан, заједно са епископима Пауталије и Сердике, налази 512. године у константинопољском затвору, као део мера које је цар Анастасије предузимао како би натерао правоверне епископе да прихвате монофизитизам.⁵⁵⁶

У време монофизитског сукоба унутар Цркве, централнобалкански епископи углавном су остали против учења о једној природи у Христу. Међу њима се издвојио једино Диогенијан из Ремесијане, будући да је био један од потписника сабора одржаног 449. године у Ефесу.⁵⁵⁷

Релативно кратак период, како га Ж. Зеје назива „религиозног” мира, започео је на самом почетку Јустинијанове владавине, прогласом донетим 531. године, којим се јавно прекида са Анастасијевом монофизитском политиком. Уследила је реорганизација државе и Цркве. Еклезијастичка реорганизација је, на простору централног Балкана, подразумевала пре свега оснивање архиепископије са седиштем у новооснованој Јустинијани Прими.⁵⁵⁸ Јустинијановом XI Новелом из 535. године утврђена је јурисдикција новоформиране архиепископије, а

---

⁵⁵⁵ Iust. Nov., XI; Zeiller 1967, 350; Mirković 1995, 207-213.

⁵⁵⁶ Zeiller 1967, 382; Mirković 1995, 212.

⁵⁵⁷ Zeiller 1967, 360.

⁵⁵⁸ Iust. Nov., XI.

СXXXI Новелом од 18. марта 545. године њена се права потврђују уз извесне измене у њеној јурисдикцији.⁵⁵⁹ Будући даје Македонија Секунда у међувремену припојена Дарданији, ње више нема на списку провинција под јурисдикцијом Јустинијане Приме. Уместо тога јавља се читава Панонија.⁵⁶⁰ У истој се Новели наводи и да је архиепископ Јустинијановог родног града намесник „апостолског римског престола” по одлуци папе Вигилија (537-555).⁵⁶¹ Град је остао седиште архиепископа свакако до почетка 7. века, о чему сведоче и два писма папе Гргура I. Из првог писма упућеног 594. године дознајемо име архиепископа Јована, који је био на архиепископском престолу од око 591. до 602. године.⁵⁶² Упркос томе што је у писму означен као епископ (*Iohanni episcopo Primae Iustinianae Illyrici*), из текста у коме папа критикује епископа Сердики Феликса због непослушности према поменутом Јовану произилази да је надлежност епископа Јустинијане Приме већа од надлежности епископије у Сердики, те да је град и у то време вероватно имао статус архиепископије. Заправо, у писму, које је као опомена упућено Феликсу, папа упозорава сердичког епископа да није извршио наређења која му је послао преко архиепископа Јована.⁵⁶³ Писмо је уједно и потврда да је архиепископ Јустинијане Приме и даље викар римског папе и пола века након издавања СXXXI Новеле. У другом писму, које је папа Гргур I упутио лично Јовану 602. године, архиепископ је упозорен на злодела која је починио епископ Павле из Доклеје.⁵⁶⁴ Из поменутог је писма изведен закључак да је Јустинијана Прима била архиепископија сигурно до почетка 7. века.

---

⁵⁵⁹ Iust. Nov., СXXXI, III.

⁵⁶⁰ Кондић, Поповић 1977, 165.

⁵⁶¹ Iust. Nov., СXXXI, III.

⁵⁶² Кондић, Поповић 1977, 166-167.

⁵⁶³ Поповић В. 1990, 86.

⁵⁶⁴ Поповић В. 1990, 79.

Већ током 7. века историјске околности су довеле до угрожавања, а највероватније и брисања сваког трага Јустинијановог црквеног уређења на централном Балкану, истовремено са слабљењем и постепеним нестанком централне власти у овом делу Царства. На простору централног Балкана започиње дуготрајан процес христијанизације новопридошних народа, пре свега Словена.

9.2 Хришћанска сакрална топографија у великим градовима Царства: Рим, Јерусалим, Константинопољ и Милано

С обзиром на, уопште узев, недовољну количину информација о топографији касноантичких градова централног Балкана, уз изузетак неколико релативно добро истражених урбаних средина (Сирмијум, Ромулијана, Градина на Јелици, Царичин град), неопходно је изнети кратак преглед познатих топографија великих градова Царства. Они су послужили као полазна тачка за сагледавање и тумачење знатно мање познатих топографија већих централнобалканских насеља. Циљ овог прегледа је и да се укаже на неколико основних начина на које је формирана хришћанска сакрална архитектура, а самим тим и топографска слика у градовима Царства: у Риму као некадашњем центру моћи и званичне религије, потом у Јерусалиму који је обиловао *topoi*-ма из ране хришћанске историје, Константинопољу као центру новог хришћанског Царства и Милану, који је као *sedes imperii* и епископско седиште био најближи Сирмијуму, граду чија нам је најранија хришћанска сакрална топографија уједно и најбоље позната, те стога служи као репрезентативан пример за све остале градове централног Балкана.

9.2.1 Хришћанска сакрална топографија Рима

Иако су објекти намењени обављању хришћанских ритуала (*tituli*) постојали и у пре-константиновском Риму, они ни у ком смислу нису мењали урбану топографију паганског античког града. Њиме су, све до 313. године, доминирали храмови посвећени божанствима римског

пантеона (Т II).⁵⁶⁵ Тек након 28. октобра 312. године почињу да се виде ефекти хришћанства на топографску слику Рима. Овај датум истиче Р. Краутхајмер као симболичну прекретницу: тог се дана одиграла битка против Максенцијевих трупа на Милвијском мосту, након које је Константин, као једини владар западног дела Царства, умарширао тријумфално у престоницу.⁵⁶⁶

Почетак изградње велике петобродне Латеранске базилике, који Краутхајмер смешта у пролеће 313. године, означио је симболично и почетак стварања нове сакралне топографије касноантичког Рима (Т XXXIII, сл. 1).⁵⁶⁷ Изграђена изван *pomerium* -а, али ипак унутар аурелијанских градских зидина, прва хришћанска јавна грађевина истицала се својом монументалношћу од свих дотадашњих објеката намењених окупљању хришћана.⁵⁶⁸

Новија истраживања показују да су још око 274. године, током изградње нових бедема у време Аурелијана, свете границе града у извесној мери проширене.⁵⁶⁹ Упркос томе, у свести Римљана/пагана с почетка 4. века, поготово сенаторске аристократије, фокус религијске активности и даље су била светилишта у самом срцу града, одређеном старијим градским утврђењем. Изграђена на приватном царском поседу, Латеранска базилика или како је наводи *Liber Pontificalis Basilica Constantiniana* ,⁵⁷⁰ није само одраз личног веровања цара Константина. Она је вероватно изражавала цареву жељу да буде нека врста *ex voto* , дара/задужбине поклоњене хришћанској заједници након цареве визије

---

⁵⁶⁵ О топографској слици Рима у време владавине Севера упоредити: Curran 2000, 5-42.

⁵⁶⁶ Krautheimer 1967, 119; Krautheimer 1983, 7; Curran 2000, 74.

⁵⁶⁷ Krautheimer 1983, 15; Baldovin 1987, 109; Ross Holloway 2004, 57.

⁵⁶⁸ Базилика је примала око 3000 верника. Упоредити: Krautheimer 1983, 18. Претпоставља се да је средином 3. века било око 200.000 хришћана у граду, те да се њихов број у наредним деценијама знатно увећао. Упоредити: Baldovin 1987, 108.

⁵⁶⁹ Dey 2011, 210.

⁵⁷⁰ Curran 2000, 94.

пред пресудну битку, која је под његову управу донела Рим.⁵⁷¹ Знајући да је Константин био способан војсковођа и владар, можда је од веће важности при избору локације за подизање хришћанске цркве била чињеница да је нова грађевина избрисала сваки траг некадашњег логора Максенцијеве личне гарде, који се налазио на истом поседу.⁵⁷² И премда се не зна тачно да ли је Латеранска базилика постала седиште римског епископа/папе у време Константина или касније, чињеница да је папа столовао у тада најпрестижнијем делу престонице такође је показивала нову снагу и утицај хришћанске заједнице. Латеранска је базилика за извесно време постала *mater et caput omnium ecclesiarum*.⁵⁷³

Недалеко од првог налазио се и други хришћански храм у Риму, саграђен по свој прилици почетком треће деценије 4. века. Реч је о адаптираној просторији Сесоријанске палате, вероватно сали за аудијенције претвореној у цркву Св. крста (*Santa Croce in Gerusalemme*) (Т XXXIII, сл. 2). Она је била, пре свега, намењена приватним потребама царице Хелене и њеног двора, а у њој се чувала реликвија Часног крста који је, како се верује, царица донела из своје посете Светој Земљи 326. или 327. године.⁵⁷⁴

Из периода владавине Константина и његових наследника треба поменути и светилишта посвећена хришћанским мученицима или апостолима: св. Лаврентију, св. Петру ђакону и св. Марцелину, св. Агнези и апостолима Петру и Павлу.⁵⁷⁵ Латеранска базилика није била највећа хришћанска грађевина у Риму. У време Константинове владавине започета је изградња петобродне базилике са трансептом над гробом св.

---

⁵⁷¹ Alföldi 1969, 18.

⁵⁷² Ross Holloway 2004, 58.

⁵⁷³ Alföldi 1969, 52; Curran 2000, 95-96.

⁵⁷⁴ Krautheimer 1937, 192-194; Krautheimer 1983, 23; Baldovin 1987, 111; Taylor 1993, 137-139; Ross Holloway 2004, 69.

⁵⁷⁵ Brenk 2007, 709. Више о константиновској базилици св. Павла у: Ross Holloway 2004, 84-86.

Петра, завршене вероватно у време владавине његовог сина и наследника Констанција II. *Tropaion* постављен над апостоловим гробом налазио се у хору.⁵⁷⁶ Ова базилика је уједно и прва римска базилика *ad corpus*, то јест најстарија базилика која је непосредно саграђена над мучениковим гробом на, првобитно, паганској некрополи.⁵⁷⁷

Ма колико све поменуте грађевине биле значајне за хришћане тог времена или за цара и његову породицу, оне су се ипак нашле изван првобитног *pomerium*-а (Т XXXIII, сл. 3). Неретко је указивано на ову чињеницу као на аргумент, коришћен подједнако и за и против Константинове жеље за преобраћењем и његових симпатија према хришћанском Богу. Разлог за смештање најранијих хришћанских храмова у удаљене делове града можда је искључиво практичне природе. Константин је, пре свега, био римски цар, који је претендовао да сруши тетрархијски систем владавине и под својом влашћу поново уједини читаво Царство. Рим је, као *caput mundi* и *caput imperium Romanum*, био симбол његове идеје, баш као што је некадашњи логор Максенцијеве личне гарде био симбол његове управе над Римом и западним делом Царства. Архитектура централног дела античког града унутар сервијанских зидина већ вековима је одсликавала ауторитет римског цара. Палате, храмови, форуми, стубови и тријумфални лукови - све те грађевине указивале су становништву Рима и читавог Царства на континуитет римске царске власти и наследне линије римских владара. Топографију дела града смештеног унутар старијих градских бедема Константин није хтео, а чини се није ни могао да мења. Нова религија добила је у престоници нове *topos*-е.

---

⁵⁷⁶ Baldovin 1987, 110.

⁵⁷⁷ Ross Holloway 2004, 77. Више о базилици св. Петра у: Ross Holloway 2004, 121-155.

Градитељска делатност у Риму наставља се и у наредном периоду, те хришћанска топографска слика града постаје изузетно комплексна (Т XXXIII, сл. 4). Скромно светилиште над гробом апостола Павла замењено је великом базиликом у време владавине Теодосија I. Базилика Јулија, саграђена у време папе Јулија I (337-352), претворена је у време папе Пелагија (555-560) у Базилику св. Апостола (*Basilica Apostolorum*), посвећену апостолима Филипу и Јакову.⁵⁷⁸ У Трастевереу је некадашњи *titulus Callisti*, основан под патронатом папе Калиста (217-222),⁵⁷⁹ замењен најпре још једном Базиликом Јулијом, саграђеном такође у време Јулија I, а касније познатом под називом *Santa Maria in Trastevere*. У другој половини 4. века је и *titulus Anastasiae* на северозападној падини Палатина замењен црквом посвећеном сирмијумској мученици, која је имала један брод и трансепт, те је на тај начин формирана основа крста. Њена изградња датује се на основу натписа који се налази у апсиди цркве, постављеног у време папе Хиларија (461-468), који је сведочио да је црква први пут украшена за време понтификата папе Дамаса (366-384).⁵⁸⁰

Под патронатом папе Либерија (352-366) саграђена је још једна монументална базилика, која је у време папе Сикста III (432-440) посвећена Богородици и од тада позната под називом *Santa Maria Maggiore*.⁵⁸¹ У периоду између 468. и 483. године на Целију је саграђена црква *San Stefano Rotondo*, а у периоду од папе Хиларија до папе Симаха (498-514) забележен је низ градитељских активности уз нека од већ постојећих светилишта. Тако су уз храмове св. Петра, св. Павла и св. Лаврентија саграђене терме, зграде намењене свештенству и смештају сиромашних. До њих су водиле широке улице са портицима, које су их

---

⁵⁷⁸ Krautheimer 1937, 79.

⁵⁷⁹ Ross Holloway 2004, 71.

⁵⁸⁰ Krautheimer 1937, 45, 58, 62.

⁵⁸¹ Baldovin 1987, 111.

повезивале са најближим градским капијама. Стварањем ових комплекса, који су попримили карактер готово самосталних насеља, додатно је измењена топографија касноантичког града.⁵⁸²

Сала за аудијенције римског префекта на *Forum Romanum* претворена је око 530. године у цркву посвећену св. Козми и Дамјану.⁵⁸³ До 6. века у Риму су се низале хришћанске цркве: *San Clemente*,⁵⁸⁴ *San Lorenzo in Damaso*, *San Pietro in Vincoli*, *San Vitale*, *Santa Pudenziana*, *Santa Sabina*....⁵⁸⁵ Рим постаје један од водећих центара хришћанске религије у новом, хришћанском Царству, а највећи задужбинари од средине 4. века нису више цар и чланови његове породице, већ римске папе.

9.2.2 Хришћанска сакрална топографија касноантичког Јерусалима

На другом крају Царства, у Јерусалиму, ситуација у време Константина била је знатно другачија него што је то био случај са Римом. Након уништења града после побуне Бар Кохбе 132-135. године, на његовом месту саграђено је ново насеље, *Aelia Capitolina*, посвећено Јупитеру *Capitolinus*-у и самом цару (*Publius Aelius Traianus Hadrianus Augustus*) (Т XXXIV).⁵⁸⁶ У самом граду је, вероватно на месту Иродовог храма, саграђен нови храм посвећен епонимном божанству, а на месту Христовог страдања на брду Голготи Венерин храм. Каснији хришћански извори сведоче да је Хадријан подигао поменути храм са намером да онемогући хришћане да се окупљају на месту Христовог страдања, те да

---

⁵⁸² Dey 2011, 222.

⁵⁸³ Krautheimer 1937, 138-143; Baldovin 1987, 115-116.

⁵⁸⁴ Црква посвећена св. Клименту такође је саграђена у другој половини 4. века на месту старијег *titulus*-а. Упоредити: Krautheimer 1937, 135.

⁵⁸⁵ Krautheimer 1983, 96, 101, *fig. 90*.

⁵⁸⁶ Wharton 1992, 321.

покуша на тај начин да уништи нову религију.⁵⁸⁷ Хришћанска традиција овај својеврстан *locus*, једно од најзначајнијих фокуса религије, није заборавила. Константинова градитељска делатност и проналажење Часног крста на месту паганског храма заувек су обележили Голготу као свето место у свести хришћана до данашњих дана. Упркос томе што су живели у самој колевци хришћанског учења, први хришћани у Јерусалиму су се, баш као и у другим градовима Царства, окупљали у кућама богатих чланова конгрегације. Најстарије хришћанско пре-константиновско светилиште, вероватно *domus ecclesiae* налазило се на Сиону, у делу града изван језгра новог насеља *Aelia Capitolina*.⁵⁸⁸

Aelia Capitolina по свом карактеру није више била јеврејско већ римско насеље, а будући пребогато хришћанском историјом, представљало је изузетно плодно тле за хришћанску градитељску делатност Константина I, спроведену са циљем да се обележе најсветија места хришћанске религије. У формирању хришћанске сакралне топографије Јерусалима, па и читаве Свете Земље, одлучујућу улогу имао је текст Новог Завета, за разлику од Рима где су пасије мученика биле те на чијим су основама изникли неки од најранијих, али и највећих хришћанских храмова.

Насупрот Риму, где су хришћански објекти уклопљени у постојећи архитектонски оквир без превеликог нарушавања већ формиране градске топографије, у Јерусалиму је спроведена другачија пракса. У жељи да место Христовог страдања обележи монументалним светилиштем, Константин је наредио да Венерин буде срушен, а на његовом месту саграђен је читав комплекс објеката распоређених око Христовог гроба. Чинили су га атријум, у који се улазило из портика *cardo maximus*-а,

---

⁵⁸⁷ О Венерином храму и хришћанским изворима који га помињу упоредити: Taylor 1993, 113-114.

⁵⁸⁸ Baldovin 1987, 45-46.

петобродна базилика, унутрашње двориште са капелом на претпостављеном месту Христовог распећа и *Anastasis* ротонда, која је обележавала гроб самог Спаситеља.⁵⁸⁹ Изградња комплекса започета је убрзо након победе над Лицинијем 324. године, док је базилика освећена 336. године и названа једноставно *Martyrion*.⁵⁹⁰ Он није подигнут само да би био центар ходочашћа, већ и као епископски катедрални храм са крстионицом и епископском палатом.⁵⁹¹

И *domus ecclesiae* на Сиону замењена је великом базиликом, чија се изградња неретко смешта у време Константина, јер се претпоставља да је требало да врши функцију катедралне цркве до изградње храма на Голготи. Упркос томе што можда и није саграђена за време Константиновог живота,⁵⁹² свакако није много млађа. Нешто касније, у 5. веку, веровало се да се у кући на Сиону одржала Тајна вечера, а већ јерусалимски епископ Кирил (око 348-350) помиње базилику на овом месту, везујући за њу догађај силаска св. Духа на апостоле. У сакристији Сионске базилике биле су похрањене мошти св. Стефана након њиховог открића 415. године. Светитељеве мошти касније су пренете у новосаграђени мартријум, који је подигнут северно од градских зидина и освећен 439. године.⁵⁹³

---

⁵⁸⁹ Euseb. Vita Const. III 26, 29; Mango 1972, 11-14; Ousterhout 1990, 45; Wharton 1992, 313.

⁵⁹⁰ Osterhout 1990, 46. Џ.Е. Тејлор наводи да је црква освећена 335. године. Упоредити: Taylor 1993, 114.

⁵⁹¹ Baldovin 1987, 48; Wharton 1992, 313-325. Најранији писани помен крстионице сачуван је у опису ходочасника из Бордоа, датованом у 333. годину. Упоредити: Wharton 1992, 315. А.Ц. Вартон указује чак на могућност да је Константинова иницијална намера била да на најпроминентнијем месту у граду сагради катедралну цркву, те да је претпостављена празна Христова гробница откривена можда приликом припреме терена за изградњу базилике. Тако је епископски комплекс уједно остварен и као мартријум. Своју тезу поткрепљује чињеницом да већ ходочасник из Бордоа 333. године описује базилику и крстионицу, док о ротонди још увек нема помена. Упоредити: Wharton 1992, 322.

⁵⁹² Еузебије наводи да се на Сиону налази мала кућа-црква, у којој се у његово време чувала столица Јакова, првог епископа ране хришћанске заједнице у Јерусалиму. Упоредити: Euseb. Hist. Ecc. VII: 19.

⁵⁹³ Baldovin 1987, 49.

Захваљујући путописима које су за собом оставили рани ходочасници, сачувани су подаци о још неким црквама унутар градског језгра. Реч је о храмовима на месту Кајафине куће (4. век) и Пилатовог преторијума (4-5. век), а Ц.Ф. Балдовин помиње и цркву посвећену Богородици, названу *Nea* (Нова), која је саграђена у време Јустинијанове владавине.⁵⁹⁴ Недалеко од града налазили су се неки веома значајни хришћански *topoi*, који су постали велика места ходочашћа и имали значајну улогу у градској литургијској пракси. У Витлејему је у Константиново време саграђена петобродна базилика са октагоном над самим местом Христовог рођења.⁵⁹⁵ Поред тога, на Маслиновој гори је, саграђена тробродна базилика на месту Лазаревог ускрснућа, свакако пре 383-385. године, када се датује Егеријин путопис, који је помиње.⁵⁹⁶ На месту Христовог Вознесења, такође на Маслиновој гори, саграђена је црква, која је носила име Елеона, по грчком називу за поменућу планину. Испод светилишта овог храма се, по легенди, налазила пећина у којој је Христ подучавао. Изградњу ове цркве, као и изградњу цркве Христовог рођења, Еузебије приписује Константиновој мајци.⁵⁹⁷ Егерија наводи и да се у подножју Маслинове горе, у Гетсиманском врту, налази црква великих димензија са три апсиде.⁵⁹⁸ Ходочасник из Бордоа, чији се путопис датује у 333. годину, помиње на планини Табор светилиште Имбомон, саграђено на месту Христовог Преображења,⁵⁹⁹ док у Гетсиманском врту помиње само стену крај које је Јуда издао Христа, а не и цркву.⁶⁰⁰

---

⁵⁹⁴ Baldovin 1987, 53-54.

⁵⁹⁵ Taylor 1993, 96-112.

⁵⁹⁶ Baldovin 1987, 50.

⁵⁹⁷ Упоредити: Wharton 1992, 323. Више о овој цркви и светом месту које је обележавала у: Taylor 1993, 143-156.

⁵⁹⁸ Baldovin 1987, 52-53; Taylor 1993, 194.

⁵⁹⁹ Baldovin 1987, 51.

⁶⁰⁰ Taylor 1993, 192.

Будући да је с правом носио титулу колевке хришћанства, може се закључити да је Јерусалим након проглашења Едикта о толеранцији постао изузетно погодно тле за градитељску делатност великих размера, бар кад су хришћански споменици у питању. Залагањем цара Константина и чланова његове породице, наместо насеља *Aelia Capitolina* изникао је велики хришћански религијски урбани центар. Јерусалим је убрзо постао стециште ходочасника из читавог Царства, чије писане забелешке пружају незаменљиве податке о најранијој јерусалимској сакралној топографији.

9.2.3 Хришћанска сакрална топографија Константинопоља

Непуна два месеца након победе над Лицинијем Константин је присуствовао консекрацији нове хришћанске престонице Царства на Босфору. Реч је вероватно о традиционалним чиновима *limitatio* и *locatio*, који подразумевају одређивање трасе за нове градске бедеме. Ново утврђење обухватало је знатно већи ареал од већ постојећих бедема Бизантиона, саграђених у време Септимија Севера.⁶⁰¹ *Dedicatio* нове престонице извршен је 11. маја 330. године, а град је по свом оснивачу и назван Константинопољ (Т XXXV, сл. 1).

За кратко време Константинопољ је добио све јавне грађевине неопходне за живот велике популације, иако је она у време оснивачеве смрти бројала можда свега око 90.000 људи.⁶⁰² Први хришћански споменици у граду датују се такође у време владавине цара Константина. У непосредној близини царске палате нашле су се две цркве, Св. Софије (Велика црква, *Megali Eklisia*) и Св. Ирине (Стара црква), обе део већег епископског комплекса. За разлику од Рима, где се прва хришћанска

---

⁶⁰¹ Bassett 2004, 23.

⁶⁰² Krautheimer 1983, 47.

грађевина наша изван најужег градског језгра, у Константинопољу су се, као и у случају цркве Светог гроба у Јерусалиму, најстарији хришћански храмови нашли у самом срцу града. У новој престоници је значај нове религије додатно наглашен чињеницом да су црква Св. Софије и царска палата биле повезане на исти начин на који је раније Domus Augustana у Риму била повезана са хиподромом.⁶⁰³ Циљ повезивања ових објеката био је да обезбеди цару да непосредно из својих одаја, неометан од окупљене масе, дође до оба објекта. Претпоставља се, на основу информација у изворима и доступних археолошких података, да је најстарија црква Св. Софије била базилика са атријумом, галеријама над бочним бродовима и крстионицом.⁶⁰⁴ Уништена први пут у пожару 404. године, обновљена је како се чини у свом првобитном облику.⁶⁰⁵ Након што је угушена побуна Ника 532. године, у којој је првобитна базилика страдала, Јустинијан I је на истом месту саградио потпуно нову цркву, која уз извесне измене и данас постоји. Црква Св. Ирине је можда била подигнута на месту неког старијег хришћанског сакралног објекта, који је служио за окупљање конгрегације у пре-константиновском периоду.⁶⁰⁶ На ову могућност указује назив Стара црква, који се среће у изворима.⁶⁰⁷

Не зна се са сигурношћу да ли је трећа задужбина цара Константина, црква Св. апостола, била довршена у време цареве смрти и сахране, али се зна да је свакако била намењена да буде маузолеј у коме би се чували његови посмртни остаци. Еузебије наводи да је сахрана императоровог тела, којој је и сам присуствовао, извршена у поменутом

---

⁶⁰³ И палата у Константинопољу била је повезана са хиподромом. Упоредити: Mango 1972, 7.

⁶⁰⁴ Mathews 1977, 11-19; Ердељан 2008, 80. Базилика је вероватно била петобродна.

Упоредити: Baldovin 1987, 172.

⁶⁰⁵ Krautheimer 1983, 53. Иако је црква функционисала већ 406. године, обновљена грађевина поново је освећена 415. године. Упоредити: Baldovin 1987, 172.

⁶⁰⁶ Baldovin 1987, 172; Bassett 2004, 26.

⁶⁰⁷ Цркву св. Ирине опслуживало је исто свештенство као и Велику цркву. Упоредити: Baldovin 1987, 172.

храму, док у 6. веку Прокопије приписује ову цркву градитељској делатности Констанција II.⁶⁰⁸ Вероватно је да је изградња, започета током Константиновог живота, завршена у време владавине његовог наследника. Том је приликом дограђен и издвојени маузолеј у који су премештени Константинови земни остаци.⁶⁰⁹ Судаћи према Еузебијевом опису, црква Св. апостола првобитно је била базилика са маузолејем наткривеним куполом.⁶¹⁰ У време Константинове владавине датује се и светилиште које се налазило у подножју Константиновог стуба на форуму.⁶¹¹

Градитељска делатност у новоформираној престоници наставила се интензивним темпом и после Константинове смрти 337. године. Теодосије II је саградио нове бедеме, проширивши тако урбани простор нарастајућег насеља.⁶¹² Извори наводе да се средином 5. века у Константинопољу налазило четрнаест цркава. Међу значајније и данас познате грађевине спада црква посвећена Богородици у Халкопратеји, саграђена вероватно на почетку владавине Теодосија II. То је тробродна базилика са грађевином октагоналне основе саграђеном уз северо-западни угао цркве. Из истог времена потиче и тробродна црква Св. Јована у Студиосу.⁶¹³

Изузетно плодна градитељска активност у престоници, која је у многоне обележила топографију Константинопоља у вековима који следе, карактерише и владавину Јустинијана I, а најзначајнији подухвати везани су за изградњу нових цркава у епископском/патријаршијском комплексу. Након што је повратио контролу над побуњеним масама

---

⁶⁰⁸ Детаљан опис храма и разлога за његово подизање у: Euseb. Vita Const. IV: 58-60. Такође упоредити: Mango 1972, 102-103.

⁶⁰⁹ Ердељан 2008, 80-81.

⁶¹⁰ Baldovin 1987, 173.

⁶¹¹ Krautheimer 1983, 55-56; Kelly 2001, 170-171; Ердељан 2008, 71-72, 78-79.

⁶¹² Cameron 2001, 13; Bassett 2004, 79.

⁶¹³ Mathews 1977, 19-33; Baldovin 1987, 173.

после побуне Ника 15. Јануара 532. године, Јустинијан је предузео обнову објеката који су заузимали најеминентније место у граду и чији је значај за историју Константинопоља био изузетан. Том приликом обновљена је палата, а цркве Св. Софије и Св. Ирине подигнуте су из темеља и засведене куполама.⁶¹⁴ Св. Софија је постала синоним за градитељску делатност царевих архитеката у Константинопољу, будући да је свакако била највеличанственија и најупечатљивија црква престонице. Осим њих, током дуге Јустинијанове владавине саграђене су још и цркве св. Срђа и Вакха, св. Јована Крститеља, св. Јована Теолога, Богородице Влахернске, а обновљена је и стара црква Св. апостола.⁶¹⁵

Изглед касноантичког Константинопоља, престонице првог хришћанског цара, у периоду од 4. до краја 6. века значајно се изменио. Убрзо након настанка, обимним градитељским подухватима, на месту малог града на Босфору израстао је најсјајнији и највећи хришћански град у Царству.

9.2.4 Хришћанска сакрална топографија Милана

Након проглашења за Диоклецијановог савладара 295. године, цар Максимијан сместио је своју престоницу у Милано (*Mediolanum*). Значај града од тог момента убрзано расте, а паралелно са тим цвета и градитељска делатност. Саграђен је нови бедем, чиме је повећан и ареал брањеног дела града, а подигнуте су и нове терме, улице са портицима, хиподром и царска палата. Изван града саграђен је и Максимијанов маузолеј. Познати подаци о сакралној топографији касноантичког

---

⁶¹⁴ Mathews 1977, 77-99.

⁶¹⁵ Baldovin 1987, 174-180. Прокопије наводи заиста велики број цркава у чијој је изградњи, украшавању или обнови учествовао Јустинијан I. Упоредити: Prosop. De Aedif. I, према: Mango 1972, 72-78, 102-103.

Милана имају изузетан значај за стварање претпостављене слике о томе како је могла изгледати сакрална топографија неких градова централног Балкана (Т XXXV, сл. 2). То се посебно односи на велика епископска средишта, а међу њима најпре Сирмијума који је, баш као и Милано, био тетрархијска престоница и епископски центар. Сирмијумска епископија је преко својих црквених достојанственика остварила близак контакт са миланским епископима. Оба града имала су истовремено и значајну улогу у борби између заступника аријанске и про-никејске струје, која је, додуше, у Милану победила нешто раније, доласком Амброзија 374. године на епископски престо, чијом је интервенцијом и на чело сирмијумске епископије дошао правоверни Анемија две или четири године касније.⁶¹⁶

У најранијој фази хришћанске градитељске активности унутар бедема, у самом срцу града, саграђена је катедрална црква са октогоналном крстионицом, која се датује у 4. век, а која је касније посвећена св. Текли.⁶¹⁷ На основу археолошких података познато је да је реч о петобродној базилици са трансептом такође издељеним на бродове и полукружном апсидом на истоку. У њеној непосредној близини налазио се старији мањи храм, који је имао улогу катедралне цркве пре изградње поменуте базилике.⁶¹⁸

У четвртм веку је изван градских зидина саграђено неколико храмова, смештених на некрополама уз важне путеве који су повезивали Милано са Римом и са северним провинцијама Царства. То су *Basilica Ambrosiana* (заменењена романичком црквом *San Ambrogio*), *Basilica Virginum* (касније *S. Simpliciano*), *Basilica Apostolorum* (касније *San Nazaro*), *Basilica*

---

⁶¹⁶ Humphries 1999, 132-133; Милин 2001, 256.

⁶¹⁷ Вероватно је довршена пре 355. године, када се претпоставља да је у њој одржан сабор на коме је присуствовало више од три стотине епископа. Упоредити: Krautheimer 1983, 77.

⁶¹⁸ Krautheimer 1983, 76-77.

Salvatoris и данашња црква *San Lorenzo*. Изградња прве три базилике везује се за градитељску делатност епископа Амброзија. Како су све поменуте цркве чувале значајне реликвије, у њиховој се изградњи препознаје жеља св. Амброзија да Милано, попут Рима у време цара Константина, окружи светилиштима.⁶¹⁹ На тај је начин значај града као једног од духовних средишта нове религије, а уједно и једног од важних центара ходочашћа, у хришћанском свету интензивно порастао.

Градња *Basilicae Ambrosianaе* је, поред духовних, имала и јаке политичке конотације. Испод олтара ове тробродне базилике првобитно је требало да буде сахрањено само тело епископа Амброзија. Он је тврдио да је епископ, који је служио за олтаром, имао легитимно право да испод олтара буде и сахрањен. Привлачи пажњу чињеница да је неколико деценија раније цар Константин сахрањен испод или у близини олтара цркве Св. апостола у Константинопољу. Ипак, Констанције II је исправио овај поступак свога оца, који је засигурно морао врећати поједине хришћанске оце и вернике, саградивши маузолеј уз цркву и преместивши у њега Константинове земне остатке. Упркос томе што овај чин првог хришћанског цара није био потпуно прихваћен, Амброзије у свом поступку није видео ништа што би било кога врећало. Његова идеја да сагради базилику изван града како би сам у њој био сахрањен била је у потпуном сагласју са епископовим ставом да је власт цара световна, а власт епископа духовна, те да је оно што се једном замера, за другога оправдано, чак очекивано. Ова одлука очигледно је изазвала незадовољство, те су испод олтара похрањене и мошти два локална светитеља, Гervasија и Протасија, откривене у близини базилике.⁶²⁰

---

⁶¹⁹ Krautheimer 1983, 79; Fasola, Fiacchi Nicolai 1989, 1195.

⁶²⁰ Krautheimer 1983, 79; Rapp 2007, 558-559.

И *Basilica Apostolorum* грађена је по узору на цркву Св. апостола. Испод олтара ове крстообразне грађевине чувале су се реликвије неких од највећих раних хришћанских светитеља: јеванђелисте Луке, апостола Андреје, Тимотеја и Томе, као и Јована Крститеља. Намера која је водила св. Амброзија приликом подизања овог „Апостолеона“ могла је бити наглашавање блиских веза Милана и двора у Константинопољу, упркос чињеници да је епископ водио дугу и тешку борбу са присталицама анти-никејског учења, чак и међу најближим члановима цареве породице.

Трећа црква подигнута заслугом епископа Амброзија, *Basilica Virginum*, била је посвећена извесној мученици из Трентина, чије су мошти похрањене не испод олтара већ у малој капели саграђеној северно од апсиде.⁶²¹

Црква *San Lorenzo* саграђена је поред пута који је из Милана водио ка Павији, а његова посвета св. Лаврентију датира се на основу писаних извора у крај 6. века. Реч је о групи грађевина повезаних у једну целину, при чему је првобитни корпус чинила главна тетраконхална црква са четири куле између екседри и два октогонална анекса. Источни анекс је касније посвећен св. Хиполиту, а јужни св. Аквилину. Око 500. године епископ Лаврентије I дозидео је уз северну конху још један октогонални анекс, капелу посвећену св. Сиксту, тачније папи Сиксту II који је страдао у исто време кад и св. Лаврентије. Традиција је убрзо име овог великог хришћанског мученика везала за читав комплекс.⁶²²

Премда није позната првобитна посвета ове цркве саграђене изван бедема касноантичког Медиоланума, Р. Краутхајмер је разматрао могућност да је реч заправо о грађевини добро познатој из извора, чија локација досадашњим археолошким истраживањима није потврђена. То

---

⁶²¹ Krautheimer 1983, 81.

⁶²² Krautheimer 1983, 82.

би, по њему, могла бити *Basilica Portiana*, која је имала значајну улогу у сукобу св. Амброзија са царском анти-никејском струјом у граду. Познат је податак да је млади Валентинијан II, под патронатом своје мајке царице Јустине, тражио од Амброзија да присталицама анти-никејске струје препусти катедралну цркву унутар бедема, иако су до тада аријанци већ имали контролу над поменутом базиликом изван бедема. Аутор претпоставља да је заправо реч о дворској цркви, која се налазила недалеко од царске палате, чије пак постојање претпоставља у непосредној близини хиподрома, по уобичајеној пракси у римским царским градовима. Њену изградњу смешта у време епископата аријанца Ауксенција I (355-374), Амброзијевог претходника на епископском трону Милана. Шта више, износи хипотезу да је анекс касније посвећен св. Аквилину био заправо царски маузолеј, саграђен вероватно у време владавине цара Грацијана (375-383), те указује на могућност да буде место почивања царице Јустине. У истом светлу аутор претпоставља да је и капела св. Хиполита првобитно била маузолеј. С обзиром се зна да су медиолански епископи од средине 5. века сахрањивани у цркви св. Лаврентија, могуће је да је маузолеј био намењен епископима.⁶²³

Неким од најновијих истраживања дошло се до закључака који побијају неке од примамљивих хипотеза Р. Краутхајмера. Новим археометријским техникама, које су примењене на читавом комплексу, издвојено је пет фаза у изградњи. Најстаријој би фази припадали тетраконхални централни део и капела св. Хиполита. Они су датовани у период између владавине Теодосија I (378-395) и Хонорија (395-423). Непосредно након њих саграђена је капела св. Аквина, док је капела св. Сикста саграђена у првој половини 6. века. Четврта и пета фаза односе се на доградњу галерија у капели св. Аквина и отварање прозора на

---

⁶²³ Krautheimer 1983, 81-92.

северо-источниј страни исте капеле.⁶²⁴ Без обзира на првобитну посвету миланских цркава *extra muros*, веровало се да су светилишта, која су га окруживала, својим апотропејским моћима створила прстен око града попут новог, невидљивог бедема, који је чувао насеље и све његове становнике.⁶²⁵

---

⁶²⁴ Вршена је анализа читавог споменика различитим методама за датовање попут термолуминисценције и анализе угљениковим изотопом С14. Упоредити: Fieni 2007, 407, 411.

⁶²⁵ Dey 2011, 224.

9.3 Сакрална топографија у градовима централног Балкана од 4. до почетка 7. века

Претходно наведени примери сакралних топографија неких од значајнијих градова Царства у периоду од 4. до 7. века пружају извесне могућности за тумачење недовољно познате топографске слике централнобалканских градова.

На почетку ове приче свакако стоји Сирмијум, као један од најстаријих центара хришћанства у првим вековима озваничене хришћанске религије у овом делу Царства. Оно што се може одредити као карактеристика његове сакралне топографије је постојање катедралне градске цркве, као и мартријума и меморијалних цркава на некрополама изван утврђеног дела града. Откривена базилика унутар бедема не мора нужно бити и епископска црква, с обзиром на могућност постојања већег броја хришћанских храмова *intra muros*. У прилог томе сведоче и наводи Паулина из Милана из *Vita Ambrosii*. Говорећи о рукополагању Анемија, Паулин истиче да је хиротонија епископа извршена „у истој цркви”, што би указивало и на то да су у граду постојале и друге цркве.⁶²⁶

Ипак, светилишта локалних мартира имају водећу улогу у креирању идентитета Сирмијума, као једног од водећих центара нове религије у читавом Царству. Премда се не могу са сигурношћу пратити путеви којима су продирали утицаји из других великих урбаних средина, они се ипак могу наслутити.

Паралеле се готово спонтано намећу. То је са једне стране Рим, као природни узор готово сваке градитељске активности у *sedes imperii*, а са друге Милано као пандан Сирмијуму у сваком смислу: као *sedes imperii*, као епископски центар и као место ходочашћа. Баш као што се сматра да

---

⁶²⁶ Vita Ambrosii 11.

је св. Амброзије желео да свој град окружи меморијалним грађевинама, посебно мартријумима локалних светитеља по узору на Рим, тако су сирмијумски епископи свој град опасали низом светилишта. На тај начин локални светитељи постали су заштитници читавог градског ареала.

Мартријуми су већ у време цара Константина, дакле убрзо након што су пригодним градитељским подухватима учињени репрезентативним и видљивим свим грађанима и намерницима, постали епицентар Рима и других великих градова. У том смислу је касноантичка Александрија била изузетак, будући да осим мартријума из 4. века посвећеног св. Марку, који се сматра утемељивачем прве хришћанске заједнице у граду, нема података о храмовима на некрополама.⁶²⁷ Упркос поменутом изузетку, и иако су се налазиле изван бедема, некрополе су добиле нови значај у животу највећег броја касноантичких градова. Походили су их ходочасници из читавог Царства,⁶²⁸ а светилишта подигнута покрај или непосредно изнад гробова светитеља уврштена су у градску литургијску праксу.

Премда је енглески термин за ову „покретну литургију“ (*stational liturgy*), изведен из латинске речи *statio*, веома тешко дословно превести на српски језик, може се доста лако уочити суштина његовог значења. Храм у коме се вршила литургија одређеног дана у унапред утврђеном литургијском календару добијао је улогу *statio*. Балдовин је са релативном сигурношћу реконструисао литургијску праксу појединих празничних дана у највећим хришћанским центрима Царства: Риму, Јерусалиму и Константинопољу.⁶²⁹ Рим као пример ове праксе наводи и Х.В. Деј: папа

---

⁶²⁷ Haas 1997, 213.

⁶²⁸ Градске некрополе Рима обилазили су и неки од најпознатијих људи свог доба. Свети Јероним је 60-их година 4. века обилазио градске катакомбе, премда је већ од 360. године живео у Риму. Такође, Пруденције, песник пореклом из Шпаније, дошао је у Рим са намером да обиђе света места. Упоредити: Deу 2011, 220-221.

⁶²⁹ Baldovin 1987.

би предводио процесiju која се од Латерана кретала до релативно удаљених светилишта, у којима се одређеног дана славио неки црквени празник или мартир. Процесија је подразумевала помпу попут прославе тријумфа. Папу је пратило свештенство, ношене су заставе, крстови, лампе итд. Аутор указује на улогу ових процесииа и праксе „покретних литургија” као својеврсног везивног ткива, које је држало на окупу многобројне храмове, како у граду тако и изван њега, широм хришћанског света, претварајући на тај начин и простор изван бедема (*in cimiterio*) у урбани простор.⁶³⁰

Користећи се поменутиm информацијама и закључцима, можемо претпоставити да су и у Сирмијуму цркве подизане у славу мученика биле, у најмању руку, место окушљања верника на дане када су се они славили, а вероватно и место на коме су епископи обављали богослужење. Ипак, овакав закључак мора да остане само хипотетичан, будући да су историјски извори остали неми када је у питању постојање градских литургијских процесииа у другим урбаним срединама у Царству, у које би спадали и већи градови централног Балкана, те самим тим не пружају могућност реконструкције улоге појединих храма у религијском животу града.

Ситуација слична Сирмијуму, ако не и идентична, може се претпоставити и у Наисусу. Упркос недовољној количини података о изгледу касноантичког града, неке основне одлике његове топографије могу се наслутити на основу аналогииа са већ наведеним урбаним центрима. У граду је свакако морала постојати најмање једна црква унутар бедема, која је имала улогу епископске катедралне цркве. Будући да роански епископ Виктриције наводи да Наисус спада међу најзначајније градове Царства у којима се налазе чудотворне реликвије

---

⁶³⁰ Dey 2011, 227.

светитеља, намеће се претпоставка да је овај урбани центар такође био окружен и већим бројем мартирijума.⁶³¹ Као потврда ове хипотезе могу послужити и Прискови наводи да су, у време његовог проласка кроз Наисус, у граду постојали бројни срушени храмови.⁶³² Ову претпостављену сакралну топографију касноантичког Наисуса у извесној мери потврђују извештаји са археолошких истраживања А. Оршића-Славетића спроведених пре осам деценија. Он је препознао пет хришћанских објеката на некрополи у Јагодин мали, датујући најмање три у 4. век.⁶³³ Иако се на основу до сада расположивих информација не може са сигурношћу потврдити да су све тада откривене грађевине хришћански храмови, присуство најмање три сигурне цркве у овом делу града свакако указује на то да је Наисус, попут Сирмијума или Милана, био не само епископски и царски град, већ и значајан ходочаснички центар већ од средине 4. века.

Изузетно скромни подаци о Сингидунуму, Виминацијуму, Маргуму, Хореум Маргију и другим великим урбаним срединама и епископским центрима, остављају веома мало простора за ближе одређивање њихове топографске слике. Треба имати на уму да у периоду од 4. до 7. века нису сви градови били подједнако богати, те да нису ни сви претрпели подједнако интензивна страдања у време напада неримских народа и племена у истом периоду. За сваки од њих, на основу аналогија са Сирмијумом, Улпијаном или Ремесијаном, мора се претпоставити постојање катедралне цркве у којој су столовали епископи, али вероватно и храма на некрополи, какви се налазе у свим наведеним градовима.

---

⁶³¹ Vict. 453.

⁶³² Prisci Frg. 8, p. 291,9-15.

⁶³³ Оршић-Славетић 1933, 303-310.

У том је смислу посебно интересантна појава велике тробродне базилике са крстионицом, данас најчешће датоване у 6. век, на западној некрополи Ремесијане. Сви познати примери урбаних простора на централном Балкану сведоче о постојању катедралних цркава унутар утврђења. Ипак, археолошка истраживања спроведена у појединим италијанским градовима указују на могућност постојања читавих епископских комплекса саграђених на некрополама. Тако је на пример у Арџенту са сигурношћу потврђено да је катедрална црква била уједно мартирејум св. Доната, а налазила се на градској некрополи на брду Пјонта.⁶³⁴ Осим тога, и прва базилика унутар бедема Равене саграђена је вероватно у време епископа Урсуса почетком 5. века, иако су хришћанска заједница и организована црква свакако постојале и раније.⁶³⁵ Ископавања вршена испод цркве св. Вигилија у Тренту, посвећене истоименом канонизованом епископу, показала су да је храм који је током средњег века имао улогу катедралне цркве саграђен на месту ранохришћанске цркве *in cimiterio*, датоване у 5-6. век, те да је могуће да се континуитет епископског седишта на поменутом месту задржао и касније.⁶³⁶ Разлике у датумима када су се хришћанске сакралне грађевине појавиле унутар утврђених делова појединих градова, а када на некрополама, могу бити последица и неједнаке улоге Цркве у сваком од њих.⁶³⁷ Будући да је црква Св. гроба у Јерусалиму била значајан центар ходочашћа, можда је њена уједињена катедрално-меморијална улога била и непосредан узор за изградњу каснијих епископских комплекса уз гробове мученика.

Познато је, такође, да су и уз мартирејуме и меморије на римским некрополама у другој половини 5. века грађени читави комплекси

---

⁶³⁴ Fasola, Flocchi Nicolai 1989, 1201.

⁶³⁵ Mauskopf Deliyanis 2010, 85-88.

⁶³⁶ Fasola, Flocchi Nicolai 1989, 1201.

⁶³⁷ Humphries 1999, 206.

зграда.⁶³⁸ Ова пракса није била искључиво везана за Рим, већ се, на пример, и у оквиру комплекса у Калат Симану такође налазила крстионица.⁶³⁹ Једно од најчешћих објашњења за изградњу крстионица уз мартинијуме изван града је крајње практично: велики број верника/ходочасника током читаве године окуљао се око светитељевог гроба. У време када су одрасли људи крштавани чешће од деце, могуће је да су жеље појединаца да буду крштени у близини моштију мученика непосредно утицале на појаву баптистеријума изван епископских комплекса.⁶⁴⁰ Због већ поменуте везе између свете тајне крштења и Христове смрти и Васкрсења (Посланица Римљанима 6, 3-4), још од 4. века могу се срести крстионице крај гробљанских базилика и изван Рима, на пример у Тарагони.⁶⁴¹

Упркос свим понуђеним могућностима, на основу досадашњих открића и степена истражености објекта и урбане слике читаве Ремесијане, немогуће је одредити несумњиву намену базилике са крстионицом изван бедема касноантичког града. Треба имати на уму и чињеницу да нам нису познати мученици из Ремесијане или њене околине, али је, као и у случају Наисуса, могуће да је постојао неки локални светитељ, чије је име временом заборављено. Такође, све наведено указује и на могућност нешто ранијег датовања тробродне базилике у Ремесијани, као што су предложили и први истраживачи.⁶⁴²

Расветљењу несачуване топографије многих некада значајних религијских центара на централном Балкану, у извесној мери доприноси касноантичка Ромулијана. Статус насеља, насталог на месту меморијалне палате убрзо након смрти њеног оснивача, и даље је нејасан. У периоду

---

⁶³⁸ Day 2011, 222.

⁶³⁹ Brenk 2007, 702; Rapp 2007, 556.

⁶⁴⁰ Fasola, Fiocchi Nicolai 1989, 1202.

⁶⁴¹ Krautheimer 1942, 28.

⁶⁴² Мано-Зиси, Поповић 1959, 381-382.

од краја 4. века до Јустинијанове обнове у 6. веку у утврђеном делу насеља и *extra muros* саграђено је, према досадашњим информацијама, чак осам хришћанских храмова. Седам храмова датовано је оквирно у 6. век, што је поједине истраживаче навело да размишљају о Ромулијани као о епископском седишту.⁶⁴³ Података о епископији Ромулијанум или Ромулијана нема у изворима, те се ова претпоставка не може за сада доказати. Опрезнији истраживачи, пак, указују на то да је утврђено насеље вероватно служило само као рефугијум.⁶⁴⁴ На могућност да није реч о граду указује и Прокопије, наводећи Ромулијану међу обновљеним утврђењима у области града Акве, што би могло да значи да је реч о утврђеном насељу, које је вероватно и у смислу црквене организације било везано за епископски центар у Аквама.⁶⁴⁵ Упркос томе што се чини да је улога рефугијума вероватнија од претпостављеног статуса града, овакво објашњење значаја Ромулијане у административном уређењу централног Балкана у 6. веку не би могло у потпуности да објасни присуство великог броја храмова, од којих је можда већина функционисала истовремено.

Иако се не може са сигурношћу одредити улога Ромулијане у християнизацији овог дела Царства, може се констатовати да у насељу насталом крајем 4. века постоји један храм, а након што је оно поново обновљено средином 5. века, после повлачења Хуна, истовремено функционишу две цркве. Током 6. века постоји седам цркава, премда се не може са сигурношћу рећи које од њих функционишу истовремено. У утврђеном делу града констатована су четири храма који се датују у

---

⁶⁴³ Ćurčić 2010, 225; Petković 2011a, 275.

⁶⁴⁴ Милинковић 1998, 301.

⁶⁴⁵ Procop. De aed. IV, 4; Dagron 1984, 9-10.

поменути период, док их је изван бедема било, на основу података са досадашњих истраживања, још три.⁶⁴⁶

Оваква схема јасно показује да се од 4. до 6. века хришћанска заједница у Ромулијани знатно увећала, што је захтевало и изградњу већег броја храмова намењених окупљању верника. О бројности популације у време интензивне градитељске делатности у насељу, на жалост, нема података. Може се, ипак, констатовати да и топографија Ромулијане прати основну схему карактеристичну за све рановизантијске градове 6. века: црква са крстионицом (у случају Ромулијане можда и две цркве и две крстионице) налази се унутар бедема, а изван утврђења налази се црква на некрополи. Изван бедема Ромулијане су констатоване три цркве, али је у овом тренутку, будући да су извршена само геофизичка снимања и сондажна ископавања, немогуће тврдити да ли су се цркве *extra muros* налазиле на некрополи. Такође, нема података ни о мученицима, чије би место сахране било обележено поменутиим храмовима. Извесно је једино да су у насељу, формираном унутар и око бедема касноантичке палате, хришћанске цркве доминирале својим изгледом и величином у односу на све околне грађевине, те се стога може са сигурношћу тврдити и да су имале еминентно место у насељу.

Ни статус Медијане, коју Амијан Марцелин назива предграђем Наисуса,⁶⁴⁷ на основу досадашњих истраживања не може бити утврђен. Присуство најмање једне цркве датоване у крај 4. века, као и величина насеља које се формирало након упада Гота 378. године, указују да је Медијана до краја 4. века имала развијену хришћанску заједницу, за чије је потребе храм саграђен. На жалост, давна и интересантна претпоставка

---

⁶⁴⁶ v. Büllow, Schüler 2009, 234; Петковић 2010б, 167-199; Petković 2011a, 267-283.

⁶⁴⁷ Amm. Marc XXVI, 5,1.

да две повезане централне грађевине представљају остатке крстионице, до данас се не може доказати.

Нејасна је и улога меморијалних грађевина на градским некрополама Виминацијума и Улпијане. За потоњу се може претпоставити да је у једном тренутку могла служити као хришћански храм. Тада је могао бити дозидан троделни нартекс и отворен репрезентативни улаз у наос цркве. Без обзира на то да ли је поред сепулкралне имала и неку сакралну функцију, извесно је да је и касније коришћена, о чему сведоче сахрањивања која се датују у период од 4. до 7. века.⁶⁴⁸ Ситуација са виминацијумским меморијама је, пак, много комплекснија. Изградња архитектонског споменика који би обележио место сахране припадника аристократије, како је већ напоменуто, није била ни нова ни необична средином 4. века, када се датују поменути мартирејуми. Ипак, чак ни њихова релативно честа употреба током одржавања паганских погребних обреда, који углавном подразумевају и заједничко обедовање, не може у потпуности објаснити зашто су, на пример, подови триконхалне меморије II и крстообразне меморије више пута обнављани.

Велика насеља на локалитетима Градина на Јелици и Царичин град најрепрезентативнији су примери шестовековне хришћанске сакралне топографије на простору централног Балкана. Утврђени део оба насеља прати исти принцип: један бедем опасује Акропољ, а постоје и други бедеми којима је утврђен сам град. Премда о насељу на локалитету Градина не постоје подаци у историјским изворима, у новијој се литератури сасвим оправдано назива градом.⁶⁴⁹ Површина коју локалитет заузима, пет за сада откривених хришћанских храмова и објекти

---

⁶⁴⁸ Паровић-Пешикан 1982, 65-68; Милинковић 2003, 146.

⁶⁴⁹ Милинковић 2010, 230-253.

резиденцијалног типа указују на немали значај који је ово насеље морало имати у време оснивања. Базилика Е, премда није била најрепрезентативнија црква у граду, налази се на Акропољу као највишој тачки насеља. Три храма смештена су на обронцима узвишења, како се чини унутар утврђеног дела, док је Базилика Б саграђена на некрополи изван бедема. Наведени подаци указују да је и у случају града на Јелици поновљен исти принцип у креирању хришћанске топографије као и у свим напред наведеним случајевима. Треба, уз то, имати на уму и да насеље на локалитету Градина није саграђено на старијем римском слоју, па се стога чини да је град на планини Јелица настао с неким одређеним разлогом. Може се претпоставити да је првобитна намера била да насеље буде војно и административно, али између осталог, и верско средиште одређене области, премда је до данас ову хипотезу немогуће потврдити.

Урбано насеље откривено на локалитету Царичин град представља јединствен пример хришћанске сакралне топографије на централном делу Балканског полуострва. На локалитету до данас нису откривени епиграфски налази, карактеристични за јавне објекте у великим касноантичким градовима, који би на било који начин недвосмислено потврдили хипотетичку убикацију Јустинијане Приме.⁶⁵⁰ Упркос томе, на основу расположивог археолошког материјала и досадашњих резултата ископавања, истраживачи се најчешће слажу да нема сумње у претпоставку да је реч о Јустинијановом епонимном граду. Снажни бедеми, аквадукт који је град снабдевао водом, терме, улице са портицима, *principia*, епископски комплекс и још седам до сада откривених сакралних грађевина унутар и изван бедема, као и њихова

---

⁶⁵⁰ Поповић В. 1990, 54.

богата архитектонска и мозаичка декорација, заиста указују на изузетно важно административно седиште, али и значајан религијски центар.⁶⁵¹

Прокопије у делу *De Aedificis* наводи да је Јустинијан, у жељи да се одужи својој родитељки градом достојним да буде „метропола читаве области“, сазидао аквадукт, јавне објекте, тремове, тргове, улице, купатила, продавнице, али и храмове, одабравши град за архиепископско седиште Илирика.⁶⁵² У Јустинијановој XI Новели, упућеној првом архиепископу Јустинијане Приме Кателијану, може се прочитати:

*„...ut Primae Iustinianae patriae nostrae pro tempore sacrosanctus antistes non solum metropolitanus, sed etiam archiepiscopus fiat,...“*⁶⁵³

Тумачећи текст ове Новеле, историчари се данас углавном слажу да је разлог за смештање архиепископског седишта у новооснованом граду највећим делом практичне природе. Познато је да је Сирмијум био седиште префектуре и значајан црквени центар до хунске најезде. Поменута Новела доноси и податке о ономе што се догодило са седиштем префектуре након 441/442. године. Префект Апремије је, у време упада Атиле у Сирмијум, побегао у Солун, наставивши ту да обавља своје дужности префекта, али и епископа.⁶⁵⁴ Након што су у 6. веку РOMEЈИ успели да поврате области дуж некадашњег лимеса на Дунаву, било је нужно обновити црквену организацију у поновно освојеним деловима Царства. Будући да су пограничне области и даље биле несигурне, те да су биле и превише удаљене од матичних ромејских области, Јустинијан је

---

⁶⁵¹ Наводећи неке од Јустинијанових градитељских подухвата везаних за обнову већ постојећих градова, Прокопије посебно истиче значај аквадукта, терми, цркава, портика, палата и резиденција. Намеће се претпоставка да су, упркос томе што се античко поимање градова изменило у касној антици, поменути објекти представљали елементе који неко насеље карактеришу као *polis* или *civitas* и у 6. веку. Нестали су само театри и хиподроми, а паганске храмове заменили су хришћански. Упоредити: Zanini 2003, 199-200.

⁶⁵² Procop. *De Aed.*, IV 1, p. 104,20-107,2.

⁶⁵³ Iust. Nov., XI.

⁶⁵⁴ Iust. Nov., XI; Mirković 1995, 207.

одлучио да архиепископско седиште не оснива у удаљеној Панонији.⁶⁵⁵ Град подигнут у близини места царевог рођења био је природан избор, јер би и улога седишта архиепископије нужно утицала на значај насеља у читавом Царству.

Не постоје литерарни докази који би потврдили да су у изградњи Јустинијане Приме учествовали и архитекти доведени из престонице. Ипак, на ту могућност указују неке аналогije са другим градовима, које је изнова подигао Јустинијан (Дара, Зенобија, Ресафа), а за које постоје подаци да су се у њима током њихове изградње нашли и царски архитекти. Тако су, на пример, терме у Зенобији изградили Исидор Млађи из Милета и Јован, који су били познати престонички градитељи, док се поменути Исидор уз свог колегу Антемија из Тралеса помиње и при изградњи система одбране од поплава у Дари.⁶⁵⁶ Премда се због неједнаког степена истражености поменутих малоазијских градова не може говорити о могућим утицајима, а будући да Прокопије није оставио о свим градовима подједнаку количину података, истраживачи су до сада били једино у могућности да уоче сличности у техници примењеној при изградњи бедема свих поменутих градова. Познато је и име *mekanikos*-а Викторина који је, на основу два натписа откривена у Албанији, био задужен за обнову одбрамбеног система у Тракији, Мезији, Епиру и Илирику.⁶⁵⁷ Упркос многим отвореним могућностима, присуство престоничких или по имену познатих градитеља у Јустинијани Прими за сада мора бити само хипотетично.

---

⁶⁵⁵ У тексту Новеле се наводи да је Панонија Секунда превише далека од Македоније Приме, а да је Средоземна Дакија ближа. То се вероватно односи на удаљеност од седишта префектуре у Солуну, који је био у провинцији Македонији Прими. Упоредити: *Iust. Nov.*, XI.

⁶⁵⁶ Zanini 2003, 212, 219. В. Поповић наводи податак да су Исидор и Јован градили бедеме Зенобије: Поповић В. 1990, 91.

⁶⁵⁷ Zanini 2003, 217-220.

На локалитету Царичин град, који заузима сразмерно мали простор, откривено је шест цркава унутар градских бедема и две цркве изван утврђења. Не само да су биле многобројне, већ су биле и разнолике. Поред четири тробродне базилике, своје су место у граду нашле и крстообразна црква, двојна базилика, триконхална и једнобродна црква. Богатство различитих архитектонских планова, када је у питању сакрална архитектура, указује на инвентивност претпостављених престоничких пројектаната. Судећи према археолошким подацима, све цркве су биле богато декорисане, премда је до данас сачуван незнатан део те декорације. Чињеница да су саграђене и украшене у кратком временском размаку, свакако поткрепљује хипотезу да су на локалитету Царичин град откривени остаци царске задужбине Јустинијане Приме.

На основу расположивих података може се прецизно утврдити једино намена епископске цркве са крстионицом. Такође, може се претпоставити да је триконхална црква *extra muros* вероватно имала фунерарни карактер, што би одговарало и традиционалном концепту по коме се сепулкрални објекти налазе изван градског језгра. Од поменуте традиционалне праксе у извесној мери одступа базилика на јужној падини Акропоља у којој је откривен саркофаг, па је претпостављено да је она служила за сахрањивање неких истакнутих личности, вероватно архиепископа.⁶⁵⁸ Ову тврдњу би могла да оповргне чињеница да је у јужном анексу епископске базилике такође откривен гроб, због чега постоје и претпоставке да је поменута просторија служила за сахрањивање црквених достојанственика.⁶⁵⁹

У време када су грађене поменуте градске цркве у којима су откривени гробови, строга правила о ортогоналном планирању града,

---

⁶⁵⁸ Bavant, Ivanišević 2003, 27.

⁶⁵⁹ Varalis 2006, 287.

као и значењу и значају делова града *intra muros* и *extra muros* више се не примењују увек дословно.⁶⁶⁰ Не само да је градитељском делатношћу још од средине 4. века *in cimiterio* постао урбани део града, поготову када се ради о великим ходочасничким центрима, већ су и цркве унутар утврђења постале погодне за сахрањивање. Римска пракса поштовања светих граница града била је у 6. веку потпуно заборављена, па присуство гробова унутар бедема Јустинијане Приме, упркос томе што је реч о царској задужбини, не чуди.

Посебно је интересантан и пример базилике са трансептом. Будући да је у темељу испод базе северног стуба тривилона, на чијем се капителу налазио монограм цара Јустинијана I, откривена фрагментарна сребрна плочица са реконструисаним именом дедиканта Јована, претпостављено је да је реч о цркви коју у царском граду подиже профано лице. Упркос разликама, неколико предложених читања поменутог натписа указује на то да је Јован посветио цркву себи и својим господарима (цару и царици). Шта више, В. Поповић износи и могућност да је поменути Јован можда иста личност као и његов извесни имењак који је био одговоран за изградњу кастела у Маану у Сирији, а можда може да се поистовети и са престоничким архитектом Јованом који се уз Исидора Млаћег помиње као градитељ у Зенобији.⁶⁶¹ У том би случају била реч о Грку пореклом из престонице, или бар добро упознатом са престоничким градитељством, о чему сведочи и изглед и декорација базилике са трансептом. Ако се ове три личности, пак, упркос примамљивој хипотези, не могу поистоветити, то не искључује могућност да је реч о цркви коју подиже приватно лице.⁶⁶²

---

⁶⁶⁰ Lavan 2003, 175.

⁶⁶¹ Поповић В. 1990, 88-90.

⁶⁶² Да популарност приватних задужбина расте у 6. веку, према мишљењу К.Д. Боус, сведочи чињеница да су, на пример, трећину свих цркава саграђених у 6. веку у Ефесу подигла

Новоформирани град, подигнут у бизини места царевог рођења, без трагова претходног римског насељавања, у својим основним и крајње упрошћеним цртама је, како то сублимира Е. Занини, мали (у односу на друге градове царства), утврђен, хришћански и царски град.⁶⁶³ Ипак, с обзиром на значајну улогу која јој је додељена, Јустинијана Прима била је предодређена да будућим насељавањем израсте у велики урбани центар, али јој историјске околности то нису дозволиле.

***

Територија централног Балкана потпала је под власт и културни утицај Римског царства на самом крају 1. века пре н.е. Романизација, урбанизација и изградња путева су се, због честих сукоба са аутохтоним племенима, одвијали релативно споро у односу на неке друге новоосвојене провинције, у којима је мрежа путева већ била успостављена, а урбани центри често већ вековима играли улогу административних, трговачких и културних средишта. Ипак, када је процес романизације коначно завршен, топографија касноантичких градова централног Балкана почиње да се развија на исти начин као и у другим градовима у Царству. Шта више, неки од урбаних центара добијају изузетан значај, посебно у 4. веку, попут на пример Сирмијума и Наисуса.

На основу познатих аналогича са другим деловима Царства, може се претпоставити да се прва појава хришћана у централнобалканским градовима треба везати за мобилност војника, чему у прилог сведочи и наведена хришћанска верзија легенде о легији *XII Fulminata*, али и за улогу градова као трговачких центара, будући да је трговина подразумевала

приватна лица. Bowes 2002, 84. Уопште о приватним црквама у 5. и 6. веку упоредити: Bowes 2002, 82-170.

⁶⁶³ Zanini 2003, 215.

честу интеракцију међу људима, утичући најчешће пресудно на преношење учења и култова, па самим тим и хришћанског веровања.

Упркос томе што није поуздано познато како се одигравао процес евангелизације у првим вековима хришћанства, са сигурношћу се може прихватити да је у време Диоклецијанових прогона постојало неколико центара са организованом црквом. Реч је свакако о градовима, који су се налазили на важним путним правцима и који су имали бројну популацију. Слична ситуација може се пратити и у северној Италији: упркос томе што су, преносећи Христово учење, на Апенинско полуострво ступили већ први апостоли, нема података о хришћанској заједници у северноиталијанским градовима пре средине 3. века, ако је она уопште и постојала пре тог датума. Епископи из ових области помињу се први пут на саборима у Риму 313. и у Арлу 314. године.⁶⁶⁴ У Далмацији је, такође, идентична ситуација: нема података о хришћанима пре страдања салонитанског епископа Домнија у време Диоклецијанових прогона 304. године, што претпоставља и формирање хришћанске заједнице неколико деценија раније, можда такође средином 3. века.⁶⁶⁵

Судећи према најстаријим преписима пасија сирмијумског епископа Иринеја, његовог ђакона Димитрија или сингидунумског свештеника Монтана, датованим у другу половину 4. века, већ у време страдања поменуте тројице на самом почетку 4. века постојала је, како у Сирмијуму тако и у Сингидунуму, развијена црквена организација. Наравно, то би уједно значило и да су по истом или сличном принципу биле устројене и истовремене цркве осталих већих централнобалканских градова. Пасије би биле доказ за најмање три свештеничке функције: епископа, свештеника и ђакона.

---

⁶⁶⁴ Humphries 1999, 46.

⁶⁶⁵ Humphries 1999, 103; Bratož 2011, 241.

Стварање хришћанске сакралне топографије било је најупечатљивији резултат процеса трансформације касноантичких градова. Како се чини из свега наведеног, у време настанка првих цркава, хришћанска се топографија заснивала на неколико основних премиса. Прву је представљало постојање градског храма, који је у епископским центрима био уједно и катедрална/епископска црква. У њему се обављало богослужење и вршило крштавање, док су се у непосредној близини налазиле клерикалне зграде, намењене за живот и рад свештенства. У прилог томе сведочи репрезентативан и у потпуности остварен пример архиепископског комплекса на Акропољу Јустинијане Приме, а потенцијално и још непотврђена могућност да је сличан комплекс грађевина постојао и на Акропољу града на локалитету Градина. Друга премиса подразумевала је постојање цркве или цркава подизаних на некрополама изван града. Њихов је настанак био у почетку на неки начин везан за култове мученика.⁶⁶⁶ Они су постали места ходочашћа од изузетног културног, економског и духовног значаја за читаву област. Пракса изградње цркава на некрополама задржава се и касније, премда се више не може говорити о мартинијумима и меморијама већ о гробљанским црквама, каква је на пример Базилика Е на локалитету Градина.

Било да је реч о катедралним храмовима или о мартинијумима, они су постали нови *foci*, места на која је била усмерена пажња већинске градске популације, која након Миланског едикта интензивно и брзо расте. Цркве су биле уједно и архитектонска обележја једног града, посебно у време када је све више објеката грађено од јефтиног, лако пропадљивог или секундарно употребљеног материјала. Међу таквим грађевинама, цркве су се издвајале у сваком урбаном центру. То се у

---

⁶⁶⁶ Cantino Wataghin 2003, 230.

централнобалканским градовима вероватно најбоље могло приметити након хунског повлачења. Хуни су за собом оставили пустош, од чега се многи градови никада нису опоравили, а већина јавних објеката није обновљена већ су њихове рушевине служиле као извор грађевинског материјала. Таква је ситуација, на пример, потврђена јо и раније у касноантичкој Ромулијани, где су од средине 4. века једини солидно грађени објекти заправо хришћански храмови.

Дуг процес трансформације и христијанизације касноантичких градова довршен је свакако до 6. века. Карактеристику архитектуре овог раздобља, како у престоници, тако и у провинцијама, представља пре свега постојање градских цркава, то јест црква саграђених унутар бедема. Један од разлога за то је и чињеница да су места на којима су сахрањене мошти мученика до тог тренутка већ била обележена пригодним мартиријумима или меморијама, те потребе за градитељским подухватима те врсте више углавном није било. У свим великим урбаним центрима је у 6. веку уочљива формирана хришћанска сакрална топографија, па се иста преноси и на новоосноване градове. У прилог томе сведоче шестовековна насеља на Градини и на локалитету Царичин град. Реч је о градовима релативно малих димензија, што може да говори у прилог свеукупном смањењу попуације у овом делу Царства, насталом као последица константних сукоба. Ипак, без обзира на њихове димензије, они су у време свог настанка успостављени као хришћански центри, представљајући до данас примере потуно развијене хришћанске сакралне топографије.

10. БИБЛИОГРАФИЈА

СПИСАК СКРАЋЕНИЦА

AJA	American Journal of Archaeology
An. Boll.	Analecta Bollandiana
BZ	Byzantinische Zeitschrift
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ЗФФ	Зборник Филозофског факултета
ЗРВИ	Зборник радова Византолошког института
JWCI	Journal of the Warburg and Courtauld Institutes
PL	Patrologia cursus completus, seria Latinae

ИЗВОРИ

- Amm. Marc.** Амијан Марцелин, *Историја* (предговор, превод и објашњења М. Милин), Београд 1998.
- Vict.** S. Victricius Rhotomagensis, *Liber de laude sanctorum*, PL XX, 443-458.
- Vita Ambrosii** *Vita sancti Ambrosii mediolanensis episcopi, a Paulino eius notario ad beatum Augustinum conscripta*, PL XIV, 29-50.
- Dion Cass.** *Dio's Roman History with an English translation by Earnest Cary, vol. IX*, London, Cambridge Mass., 1955.
- Euseb. Vita Const.** De Vita Imp. Constantini, in: Eusebii Pamphili Caesareae Palaestinae Episcopi, *Opera omnia quae existant*, Tomus II, Paris 1837.
- Euseb. Hist. Ecc.** Eusebius, *The Ecclesiastical History I-II*, London, Cambridge 1942.
- Iust. Nov.** Iustiniani Novellae, у: *Грџици извори за бугарската историја II*, (ред. И. Дуйчев... и др.), Софија 1958, 39-86.
- Lact. De Mort.** Lucije Cecilije Firmijan Laktancije, *O smrtima progonitelja* (prijevod N. Cambi, B. Lučin), Split 2005.
- Men. Excerpta** Menandar, Excerpta de legationibus, у: *Грџици извори за бугарската историја II*, (ред. И. Дуйчев... и др.), Софија 1958, 219-257.
- Mir. II** Miracula s. Demetrii II, у: *Византијски извори за историју народа Југославије I* (фототип. изд. ур. Љ. Максимовић), Београд 2007, 185-216.
- Prisci Frg.** Prisci Fragmenta у: *Византијски извори за историју народа Југославије I* (фототип. изд. ур. Љ.

- Максимовић), Београд 2007, 7-16.
- Procop. De Aedif.** Procopius De Aedificis, у: *Византијски извори за историју народа Југославије I* (фототип. изд. ур. Љ. Максимовић), Београд 2007, 53-72.
- Res Gestae** *Dela božanskog Avgusta* (prevod S. Ferjančić), Beograd 2000.
- Theoph. Sim. Hist.** Theophylacti Simocattae historiae, у: *Византијски извори за историју народа Југославије I* (фототип. изд., ур. Љ. Максимовић), Београд 2007, 103-126.
- Hier. Syn.** Hieroclis Synecdemus, у: *Грџици извори за бугарската историја II* (ред. И. Дуйчев... и др.), Софија 1958, 87-94.
- Const. Porph.** Constantine Porphyrogenitus, *De ceremoniis aulae byzantinae*, english translation by R. J.H. Jenkins, Washington 1967.

ЛИТЕРАТУРА

- Alcock 1994** S. E. Alcock, *Gracia capta : the landscape of Roman Greece*, Cambridge 1994.
- Alföldi 1969** A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford 1969.
- An. Boll. II** *Analecta Bollandiana*, Tomus II (ed. C. de Smedt, G. van Hooff et J. de Backer), Paris - Bruxelles, 1883.
- Ando 2001** C. Ando, *The Palladium and the Pentateuch: Toward the Sacred Topography of the Later Roman Empire*, *Phoenix* 55/3-4 (2001), 369-410.
- Баван, Иванишевић 2006** Б. Баван, В. Иванишевић, *Iustiniana Prima – Царичин Град*, Лесковац 2006.
- Bavant, Ivanišević 2003** B. Bavant, V. Ivanišević, *Caričin Grad - Iustiniana Prima*, Beograd 2003.
- Bavant, Ivanišević 2007** B. Bavant, V. Ivanišević, *Iustiniana Prima (Caričin Grad) – eine spätantike Stadt vom Reissbrett*, in: *Roms Erbe auf dem Balkan: Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien* (hrsg. U. Brandl und M. Vasić), Mainz am Rhein 2007, 108-129.
- Baldovin 1987** J.F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship: the origins, development and meaning of stationary liturgy*, Roma 1987.
- Баришић 1955** Ф. Баришић, *Византиски Сингидунум*, *ЗРВИ* 3 (1955), 1-13.
- Bassett 2004** S. Bassett, *The Urban Image of Late Antique Constantinople*, Cambridge 2004.

- Beard, North, Price 1998** M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*. Vol. 1: A History, Cambridge 1998.
- Bowes 2002** K.D. Bowes, *Possessing the Holy: private churches and private piety in Late Antiquity*: dissertation, Princeton 2002.
- Bowman 2007** A.K. Bowman, Diocletian and the First Tetrarchy, A.D. 284-305, in: *Cambridge Ancient History, Vol. XII: The Crisis of Empire (A.D. 193-337)* (eds. A.K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron), Cambridge 2007, 67-89.
- Bratož 2011** R. Bratož, Die kirchliche Organisation in Westillyricum (vom späten 4. Jh. bis um 600) - Ausgewählte Fragen, in: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*, hrsg. O. Heinrich-Tamáska, Budapest... (etc.) 2011, 211-248.
- Brenk 2007** B. Brenk, Art and *Propaganda fide*: Christian art and architecture, 300-600, in: *The Cambridge History of Christianity, Vol. 2: Constantine to c. 600* (eds. A. Casiday and F.W. Norris), Cambridge 2007, 691-725.
- Brown 1971** P.R.L. Brown, *The World of Late Antiquity: from Marcus Aurelius to Muhammad*, London 1971.
- Brown 1981** P.R.L. Brown, *The cult of the Saints: its rise and function in Latin Christianity*, Chicago 1981.
- Brown 1993** P.R.L. Brown, *The Making of Late Antiquity*, London 1993.
- Brunšmid 2004** J. Brunšmid, Pannonia Inferior: Mitrovica (Sirmium), у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 207-212.
- v. Büllow, Schüler 2009** G. v.Büllow, T. Schüler, Geophysical and archaeological research at Gamzigrad - report of the 2004-2007

- campaigns, *Старинар* LVII/2007 (2009), 231-249.
- Bury 1958** J.B. Bury, *History of the later Roman empire: from the death of Theodosius I to the death of Justinian*, New York 1958.
- Byzanz Pracht und Alltag 2010** *Byzanz Pracht und Alltag: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 26. Februar bis 13. Juni 2010*, Bonn 2010.
- Varalis 2006** Y.M. Varalis, Prothesis and Diakonikon: searching the original concept of the subsidiary spaces of the byzantine sanctuary, in: *Иеротопия, создание сакральных пространств в Византии и древней Руси* (ed. A. M. Лидов), Москва 2006, 282-298.
- Vasić M. 1990** M. Vasić, *Horreum Margi: nalazi rimskog bronzanog novca IV i V veka iz municipijuma*, Beograd 1990.
- Васић М. 2004** М. Васић, Хроника ископавања Медијане 2000-2002, *Старинар* LIII-LIV/2003-2004 (2004), 288-294.
- Vasić M. 2005** M. Vasić, Mediana - domaine impérial ou bien privé?, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz* (hrsg. M. Mirković), Beograd 2005, 167-176.
- Vasić M. 2007** M. Vasić, Mediana – die kaiserliche Villa bei Niš, in: *Roms Erbe auf dem Balkan: Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien* (hrsg. U. Brandl und M. Vasić), Mainz am Rhein 2007, 96-107.
- Vasić Č. 1997** Č. Vasić, Symbolics of the sacral complex at Romuliana, in: *Uzdarje Dragoslavu Srejševiću - povodom šesdesetpet godina života od prijatelja, saradnika i učenika* (ed. M. Lazić), Beograd 1997, 445-460.
- Vickers 1974** M. Vickers, Sirmium or Thessaloniki? A Critical

- Examination of the St. Demetrius Legend, *BZ* 67 (1974), 337-350.
- Вулић 1941-1948** Н. Вулић, Антички споменици наше земље, *Споменик ХСVIII*, Београд 1941-1948.
- Gaddis 2005** M. Gaddis, *There is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*, Berkeley, Los Angeles, London 2005.
- Gibon 1996** E. D, Gibon, *Opadanje i propast Rimskog carstva*, Beograd 1996.
- Gurran 2009** P. Gurran, The Constantinople - New Jerusalem at the crossing of sacred space and political theology, in: *Новые Иерусалимы: иеротопия и иконография сакральных пространств* (ed. А. Лидов), Москва 2009, 35-57.
- Гушић 1987** С. Гушић, Урбанизам Ремезијане од I до IV века, *Саопштења XIX* (1987), 21-35.
- Gušić 1995** S. Gušić, Remesiana in the Late Roman Period, in: *The Age of Tetrarchs* (ed. D. Srejskić), Belgrade 1995, 127-137.
- Guyon, Cardi 1984** J. Guyon, G. Cardi, L'Église B, dite „basilique cruciforme”, in: *Caričin Grad I: Les basiliques B et J de Caričin Grad; Quatre objets remarquables de Caričin Grad; Le trésor de Hajdučka Vodenica* (éd. N. Duval et V. Popović), Belgrade - Roma 1984, 1-90.
- Davies 1999** J. Davies, *Death, burial and rebirth in the religions of antiquity*, London - New York 1999.
- Dagron 1984** G. Dagron, Les villes dans l'Illyricum protobyzantin, in: *Villes et pauplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Rome 1984, 1-19.
- Delehaye 1912** H. Delehaye, *Les origines du culte des martyrs*, Bruxelles

- 1912.
- Dey 2011** H.W. Dey, *The Aurelian Wall and the Refashioning of Imperial Rome, AD 271-855*, Cambridge...(etc.) 2011.
- Dix 2007** G. Dix, *The Shape of the Liturgy*, London, New York 2007 (репринт изд. из 1945. године).
- Duval 1984** N. Duval, L'architecture religieuse de Tsaritchin Grad dans le cadre de l'Illyricum oriental au Vie siècle, in: *Villes et pauplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, Rome 1984, 399-481.
- Duval, Jeremić 1984** N. Duval, M. Jeremić, L'Église J au sud de la ville, dite „basilique à une nef”, in: *Caričin Grad I: Les basiliques B et J de Caričin Grad; Quatre objets remarquables de Caričin Grad; Le trésor de Hajdučka Vodenica* (éd. par N. Duval et V. Popović), Belgrade - Roma 1984, 91-146.
- Duval, Popović, Jeremić 2010a** N. Duval, V. Popović, M. Jeremić, La cathédrale, in: *Caričin Grad III: L'Acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes)*, (éd. par N. Duval et V. Popović), Rome - Belgrade 2010, 101-199.
- Duval, Popović, Jeremić 2010b** N. Duval, V. Popović, M. Jeremić, Le Baptistère, in: *Caričin Grad III: L'Acropole et ses monuments (cathédrale, baptistère et bâtiments annexes)*, (éd. par N. Duval et V. Popović), Rome - Belgrade 2010, 201-263.
- Dušanić, Petrović 1962** S. Dušanić, P. Petrović, Epigraphic Contributions from the national Museum of Niš, *Živa antika XII* (1962), 365-385.
- Елиаде 1980** М. Елиаде, *Свето и профано*, Врњачка бања 1980.
- Elsner 1998** J. Elsner, *Imperial Rome and Christian Triumph*, Oxford - New York 1998.

- Ердељан 2008** J. Ердељан, *Идеја Јерусалима и градови-престонице држава православних Словена у позном средњем веку* (необјављени рукопис докторске дисертације), Београд 2008.
- Zanini 2003** E. Zanini, *The Urban Ideal and Urban Planning in Byzantine New City of the Sixth Century A.D.*, in: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (eds. L. Lavan, W. Bowden), Leiden - Boston 2003, 196-223.
- Zeiller 1967** J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire Romain*, Roma 1967.
- Зечевић 2002** Н. Зечевић, ...*Usque ad Illyricum... Ubi cuncta perierunt ? Илирик у писаним извештајима IV-VII века*, у: *Трећа југословенска конференција византолога*. Крушевац 10-13. мај 2000 (ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић), Београд - Крушевац 2002, 165-182.
- Зотовић 1994** Љ. Зотовић, *Рано хришћанство у Виминацијуму кроз изворе и археолошке споменике*, *Viminacium 8-9* (1994), 59-72.
- Zotović 1995** Lj. Zotović, *Early christianity in Viminacium*, in: *The Age of Tetrarchs* (ed. D. Srejskić), Belgrade 1995, 339-348.
- Илић 2006** О. Илић, *Early Christian baptisteries in northern Illyricum*, *Старинар LVI* (2006), 223-244.
- Јанковић 1981** Ђ. Јанковић, *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд 1981.
- Јанковић 1983а** Ђ. Јанковић, У сутону антике у: Срејовић Д., Лаловић А., Јанковић Ђ., *Гамзиград, касноантички царски дворца*, Београд 1983, 99-119.

- Јанковић 1983б** Ђ. Јанковић, Рановизантијски Гамзиград у: Срејовић Д., Лаловић А., Јанковић Ђ., *Гамзиград, касноантички царски дворац*, Београд 1983, 120-141.
- Јерemiћ Г. 2006** Г. Јерemiћ, Мозаици Медијане - нека разматрања, у: *Ниш и Византија IV* (ур. М. Ракоција), Ниш 2006, 145-158.
- Јерemiћ М. 2003** М. Јерemiћ, Градитељство Сирмијума у V и VI веку, *Саопштења XXXIV/2002* (2003), 43-51.
- Јерemiћ М. 2004** М. Јерemiћ, Култне грађевине хришћанског Сирмијума, у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 43-73.
- Jeremić М. 2006** М. Jeremić, Adolf Hytrek et les premieres fouilles archeologiques a Sirmium, *Старинар LV/2005* (2006), 115-132.
- Jeremić М. 2008** М. Jeremić, Les temples payens de Sirmium, *Старинар LVI/2006* (2008), 167-200.
- Jones 1964** А.Н.М. Jones, *The Later Roman Empire, 284-602: a social, economic and administrative survey*, Oxford 1964.
- Каниц 1985** Ф. Каниц, *Србија, земља, становништво II*, Београд 1985.
- Kelly 2001** С. Kelly, Empire Building in: *Interpreting Late Antiquity: Essays on the Postclassical World* (eds. G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar), Cambridge - London 2001, 170-195.
- Ковачевић 1994** Ј. Ковачевић, Досељавање Словена на Балканско полуострва, у: *Историја српског народа I* (ур. С. Ћирковић), Београд 1994, 109-124.
- Kovács 2009** Р. Kovács, *Marcus Aurelius' Rain Miracle and the Marcomannic Wars*, Leiden - Boston 2009.

- Кондић, Поповић 1977** В. Кондић, В. Поповић, *Царичин Град: утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд 1977.
- Кораћ, Павловић, Mrđić 2006** М. Кораћ, Р. Павловић, Н. Mrđić, *Viminacium - daljinska detekcija i GIS, Arheologija i prirodne nauke I* (2006), 21-36.
- Krautheimer 1937** R. Krautheimer, *Corpus Basilicarum Christianarum Romae: le basiliche cristiane antiche di Roma (sec. IV-IX)*, Città del Vaticano 1937.
- Krautheimer 1942** R. Krautheimer, Introduction to an "Iconography of Mediaeval Architecture", *JWCI* 5(1942), 1-33.
- Krautheimer 1967** R. Krautheimer, The Constantinian basilica, *DOP* 21 (1967), 117-140.
- Krautheimer 1983** R. Krautheimer, *Three christian capitals: topography and politics*, Barkeley 1983.
- Krautheimer 1986** R. Krautheimer, S. Ćurčić, *Early christian and byzantine architecture*, London 1986.
- Lavan 2003** L. Lavan, Late antique urban topography: from architecture to human space, in: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (eds. L. Lavan and W. Bowden), Leiden - Boston 2003, 171-195.
- Лидов 2006** А. М. Лидов, Иеротопия. Создание сакральных пространств как вид творчества и предмет исторического исследования, in: *Иеротопия: создание сакральных пространств в Византии и древней Руси* (ed. А.М. Лидов), Москва 2006, 9-31.
- Лидов 2006а** А. Лидов, Новые Иерусалимы. Создание образов Святой Земли как основа христианской культуры, in: *Новые Иерусалимы: перенесение сакральных пространств в христианской культуре, материалы международного*

- симпозиума, Москва 2006, 13-14.*
- Lidov 2006b** A. Lidov, *New Jerusalem. The creation of Holy Land imagery as the mainstream of Christian culture*, in: *Новые Иерусалимы: перенесение сакральных пространств в христианской культуре, материалы международного симпозиума, Москва 2006, 15-16.*
- Liebeschuetz 2001** W. Liebeschuetz, *The End of the Ancient City*, in: *City in Late Antiquity* (ed. J. Rich), London - New York 2001.
- Lo Cascio 2007** E. Lo Cascio, *The Government and Administration of the Empire in the Central Decades of the Third Century*, in: *Cambridge Ancient History, Vol. XII: The Crisis of Empire (A.D. 193-337)* (eds. A.K. Bowman, P. Garnsey, A. Cameron), Cambridge 2007, 156-169.
- Lipka 2009** M. Lipka, *Roman Gods: a conceptual approach*, Boston 2009.
- Максимовић 1980** Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, *ЗРВИ 19* (1980), 17-57.
- Mamford 2001** L. Mamford, *Grad u istoriji: njegov postanak, njegovo menjanje, njegovi izgledi*, Beograd 2001.
- Mango 1972** C. Mango, *The Art of Byzantine Empire, 312-1453: sources and documents*, Englewood Cliffs 1972.
- Mango 1998** C. Mango, *Byzantium: the empire of the New Rome*, London 1998.
- Мано-Зиси, Поповић 1959** Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић, *Бела Паланка (Remesiana). Римски и рановизантиски град*, *Старинар IX-X/1958-1959*, (1959), 381-382.
- Mathews 1977** T. F. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, London 1977.
- MacCormack 1990** S. MacCormack, *Loca Sancta: The Organization of Sacred*

- Topography in Late Antiquity, in: *The Blessing of Pilgrimage* (ed. R. Ousterhout), Urbana - Chicago 1990, 7-40.
- MacKie 1995** G. MacKie, Symbolism and Purpose in an Early Christian Martyr Chapel: the Case of San Vittore in Ciel d'Oro, Milan, *Gesta* 34/2 (1995), 91-101.
- Mauskopf Deliyanis 2010** D. Mauskopf Deliyanis, *Ravenna in Late Antiquity*, Cambridge 2010.
- Mayer 2002** E. Mayer, *Rom ist dort, wo der Kaiser ist: Untersuchungen zu den Staatsdenkmälern des Dezentralisierten Reiches von Diocletian bis zu Theodosius II*, Mainz 2002.
- Мијовић 2004** П. Мијовић, Сирмијумски скулптори и каменоресци - Quattuor coronati, у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 113-122.
- Miladinović-Radmilović 2011** N. Miladinović-Radmilović, *Sirmium necropolis*, Beograd - Sremska Mitrovica 2011.
- Милин 2001** М. Милин, Прилози проучавању хришћанства у Сирмију, *Старинар* L/2000 (2001), 253-259.
- Миљинковић 1998** М. Миљинковић, *Германска племена на Балкану. Археолошки налази из времена сеобе народа* (необјављени рукопис докторске дисертације), Београд 1998.
- Milinković 2002** М. Milinković, Die byzantinische Höhenanlage auf der Jelica in Serbien - ein Beispiel aus dem nördlichen Illyricum des 6. Jh., *Старинар* LI/2001 (2002), 71-133.
- Миљинковић 2003** М. Миљинковић, О тзв. Женском германском гробу из Улпијане, у: *Споменица Јована Ковачевића* (ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић), Београд 2003, 143-178.

- Миљинковић 2010** М. Миљинковић, *Градина на Јелици : рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд 2010.
- Milinković 2011** М. Milinković, Höhensiedlungen des 6. und 7. Jahrhunderts in Serbien, in: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia* (hrsg. О. Heinrich-Tamáska), Budapest... (etc.) 2011, 285-302.
- Милошевић Г. 2004** Г. Милошевић, Мартиријум и гробљанска базилика у Јагодин мали у Нишу, у: *Ниш и Византија II* (ур. М. Ракоција), Ниш 2004, 121-140.
- Milošević G. 2005** G. Milošević, Funerary structures on private estates in the late Roman Empire: case study Viminacium, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz* (hrsg. М. Mirković), Beograd 2005, 177-184.
- Milošević, Peters, Wendling 2011** G. Milošević, D. Peters, H. Wendling, Geophysical Survey at Late Roman Mediana, *Старинар LXI* (2011), 275-284.
- Милошевић П. 2004** П. Милошевић, О римској архитектури испод Старе српске цркве у Сремској Митровици, у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)*, Сремска Митровица 2004, 37-42.
- Mirković 1968** М. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd 1968.
- Мирковић 1970** М. Мирковић, Провинцијски сабор Горње Мезије, *ЗФФ XI-1* (1970), 83-89.
- Мирковић 1979** М. Мирковић, Лициније и прогони хришћана у Сингидунуму, *ЗФФ XIV-1* (1979), 21-26.
- Mirković 1986** М. Mirković, *Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. 2, Viminacium et Margum*, Beograd 1986.

- Мирковић 1994а** М. Мирковић, Римско освајање и организација римске власти, у: *Историја српског народа I* (ур. С. Ћирковић), Београд 1994, 66-76.
- Мирковић 1994б** М. Мирковић, Економски и социјални развој у II и III веку, у: *Историја српског народа I* (ур. С. Ћирковић), Београд 1994, 77-88.
- Мирковић 1994в** М. Мирковић, Централне балканске области у доба позног Царства, у: *Историја српског народа I* (ур. С. Ћирковић), Београд 1994, 89-105.
- Mirković 1995** М. Mirković, Episcopus Aquensis and bonosiacorum scelus, in: *The Age of Tetrarchs* (ed. D. Srejskić), Belgrade 1995, 205-216.
- Mirković 2005** М. Mirković, Die Festungen und die Stadt an der Donau, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau: Akten der regionalen Konferenz* (hrsg. М. Mirković), Београд 2005, 11-22.
- Mirković 2008** М. Mirković, *Sirmium: istorija grada od kraja I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica 2008.
- Mirković, Dušanić 1976** М. Mirković, S. Dušanić, *Inscriptions de la Mésie Supérieure. Vol. 1, Singidunum et le nord-ouest de la province*, Београд 1976.
- Мичел 2010** С. Мичел, *Историја позног Римског царства, 284-641.: преображај античког света*, Београд 2010.
- Николајевић 2004** И. Николајевић, „Martyr Anastasia“ у Фулди, у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 123-131.

- Оршић-Славетић 1933** А. Оршић-Славетић, Археолошка истраживања у Нишу, *Старинар* 8-9 (1933), 303-310.
- Острогорски 1996** Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959 (фот. изд. из 1996).
- Ousterhout 1990** R. Ousterhout, The Temple, the Sepulchre, and the *Martyrion* of the Savior, *Gesta* 29/1 (1990), 44-53.
- Паровић-Пешикан 1982** М. Паровић-Пешикан, Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Старинар* XXXII/1981 (1982), 57-73.
- Пасија мученика Синерота 2004** Пасија мученика Синерота (превод и белешке М. Милин), у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 187-189.
- Пасија св. Иринеја 2004** Пасија св. Иринеја Сирмијскога (превод и белешке М. Милин), у: *Sirmium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика)* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 185-187.
- Петковић 2010а** С. Петковић, Римски Гамзиград пре царске палате, у: *Felix Romuliana - Гамзиград* (ур. И. Поповић) Београд 2010, 33-42.
- Петковић 2010б** С. Петковић, Ромулијана у време после царске палате, у: *Felix Romuliana - Гамзиград* (ур. И. Поповић) Београд 2010, 167-199.
- Petković 2011а** S. Petković, Late Roman Romuliana and medieval Gamzigrad from the end of 4th to the 11th centuries AD, in: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia* (hrsg. O. Heinrich-Tamáska), Budapest... (etc.) 2011, 267-283.

- Petković 2011b** S. Petković, The Roman Settlement on Gamzigrad prior to the Imperial Palace Felix Romuliana, *Старинар LXI* (2011), 171-190.
- Петровић 1976** П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976.
- Petrović 1979** P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie supérieure. Vol. 4, Naissus-Remesiana-Horreum Margi*, Beograd 1979.
- Петровић 1994** П. Петровић, *Медијана, резиденција римских царева*, Београд 1994.
- Поповић В. 1968** В. Поповић, Увод у топографију Виминацијума, *Старинар XVIII/1967* (1968), 29-53.
- Поповић В. 1971** В. Поповић, Преглед топографије и градске структуре Сирмијума у доба касног царства, у: *Sirmium I* (ур. Ђ. Бошковић), Београд 1971, 119-148.
- Поповић В. 1990** В. Поповић, Грчки натпис из Царичиног Града и питање убикације Прве Јустинијане, *Глас CCCLX. Одељење историјских наука*, књ. 7 (1990), 53-108.
- Поповић В. 2003а** В. Поповић, Јужнодунавске провинције у касној антици од краја 4. до средине 5. века, у: *Sirmium: град царева и мученика* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2003, 201-237.
- Поповић В. 2003б** В. Поповић, Последњи епископ Сирмијума, у: *Sirmium: град царева и мученика* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2003, 265-278.
- Поповић В. 2003в** В. Поповић, Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н.е., у: *Sirmium: град царева и мученика* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2003, 239-258.
- Поповић В. 2003г** В. Поповић, Култ светог Димитрија Солунског у

- Сирмијуму и у Равени, у: *Sirmium: град царева и мученика* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2003, 279-289.
- Popović I. 2007** I. Popović, Sirmium (Sremska Mitrovica) – Residenzstadt der römischen Kaiser und Stätte der frühen Christen, in: *Roms Erbe auf dem Balkan: Spätantike Kaiservillen und Stadtanlagen in Serbien* (hrsg. U. Brandl und M. Vasić), Mainz am Rhein 2007, 17-32.
- Поповић И. 2010** И. Поповић, Сакрално-фунерарни комплекс на Магури, у: *Felix Romuliana - Гамзиград* (ур. И. Поповић) Београд 2010, 141-158.
- Popović Lj., Čerškov 1958** Lj. Popović, E. Čerškov, Ulpiana. Prethodni izveštaj o arheološkim istraživanjima od 1954. do 1956. god., *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije I* (1958), 319-327.
- Popović M. 1997a** M. Popović, Antički Singidunum: dosadašnja otkrića i mogućnost daljih istraživanja, *Singidunum 1* (1997), 1-20.
- Поповић М. 2006** М. Поповић, *Београдска тврђава*, Београд 2006 (2. изд.).
- Поповић Р. 1995** Р. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану пре досељења Словена*, Београд 1995.
- Ракоција 2006** М. Ракоција, О парапетној плочи из Ниша, пореклу и типологији палеовизантијских преграда, у: *Ниш и Византија IV* (ур. М. Ракоција), Ниш 2006, 95-111.
- Ракосија 2007** М. Rakocija, Paleobyzantine churches of Niš: preliminary survey, у: *Ниш и Византија V* (ур. М. Ракоција), Ниш 2007, 125-147.
- Ракоција 2010** М. Ракоција, Старохришћански баптистеријални комплекс на Медијани у Нишу, у: *Ниш и Византија VIII* (ур. М. Ракоција), Ниш 2010, 61-98.

- Rapp 2005** C. Rapp, *Holy Bishops in Late Antiquity: the nature of Christian leadership in an age of transition*, Berkeley - Los Angeles 2005.
- Rapp 2007** C. Rapp, Saints and holy man, in: *The Cambridge History of Christianity, Vol. 2: Constantine to c. 600* (eds. A. Casiday, F.W. Norris), Cambridge 2007, 548-566.
- Rebillard 2003** E. Rebillard, Conversion and Burial in the Late Roman Empire, in: *Conversion in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Seeing and Believing* (eds. K. Mills, A. Grafton), Rochester 2003, 61-83.
- Ross Holloway 2004** R. Ross Holloway, *Constantine and Rome*, New Have - London 2004.
- Smith 1992** J.Z. Smith, *To Take Place: Toward Theory in Ritual*, Chicago - London 1992.
- Спасић-Ђурић 2002** Д. Спасић-Ђурић, *Виминацијум, главни град римске провинције Горње Мезије*, Пожаревац 2002.
- Spera 2003** L. Spera, Christianization of Space along the Via Appia: changing landscapes in the Suburbs of Rome, *AJA* 107-1 (2003), 23-43.
- Спремо-Петровић 1971** Н. Спремо-Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама Илирске префектуре*, Београд 1971.
- Stark 2006** R. Stark, *The cities of God : the real story of how Christianity became an urban movement and conquered Rome*, New York cop. 2006.
- Стричевић 1959** Ђ. Стричевић, Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама, *Старинар IX-X* (1959), 59-66.
- Taylor 1993** J.E. Taylor, *Christians and the Holy Places: The myth of*

- Jewish-Christian origins*, Oxford 1993.
- Ćurčić 2010** S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven - London 2010.
- Fasola, Fiocchi Nicolai 1989** U.M. Fasola, V. Fiocchi Nicolai, Le necropoli durante la formazione della città Cristiana, in: *Actes du XIe Congrès international d'archéologie chrétienne* (ed. N. Duval), Rome 1989, 1153-1205.
- Ferjančić 1995** S. Ferjančić, New Epigraphic Finds near Čačak, *Balkanica* 26 (1995), 175-194.
- Fieni 2007** L. Fieni, The Art of Building in Milan during Late Antiquity: San Lorenzo Maggiore, in: *Technology in Transition, A.D: 300-650* (eds. L. Lavan, E. Zanini and A. Sarantis), Leiden - Boston 2007, 407-433.
- Haas 1997** C. Haas, *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*, Baltimor - London 1997.
- Halgren Kilde 2008** J. Halgren Kilde, *Sacred power, sacred space : an introduction to christian architecture and worship*, Oxford 2008.
- Herrin 1987** J.Herrin, *The formation of Christendom*, London cop. 1987.
- Hoddinott 1963** R.F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963.
- Howes 2007** G. Howes, *The Art of the Sacred: an Introduction to the aesthetics of Art and Belief*, London - New York 2007.
- Humphries 1999** M. Humphries, *Communities of the Blessed: Social Environment and Religious Change in Northern Italy, AD 200-300*, Oxford - New York 1999.
- Hurtado 2000** L.W. Hurtado, *At the Origins of Christian Worship: the Context and Character of Earliest Christian Devotion*,

- Cambridge 2000.
- Hytrek 2004** A. Hytrek, *Starokršćansko grobište sv. Sinerota u Sriemu, у: Sirtium и на небу и на земљи (1700 година од страдања хришћанских мученика): зборник радова* (ур. Д. Познановић), Сремска Митровица 2004, 199-206.
- Cameron 2001** A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600*, London - New York, 2001.
- Cantino Wataghin 2003** G. Cantino Wataghin, *Christian Topography in the Late Antique Town: Recent Results and Open Questions*, in: *Theory and Practice in Late Antique Archaeology* (eds. L. Lavan, W. Bowden), Leiden - Boston 2003, 224-256.
- Caraher 2003** W. Caraher, *Church, Society, and the Sacred in Early Christian Greece: dissertation*, Columbus 2003.
- Цветковић-Томашевић 1978** Г. Цветковић-Томашевић, *Рановизантијски подни мозаици*, Београд 1978.
- Curran 2000** J. Curran, *Pagan City and Christian Capital: Rome in the Fourth Century*, Oxford 2000.
- Чанак-Медић 1978** М. Чанак-Медић, *Гамзиград, касноантичка палата: архитектура и просторни склоп, Саопштења XI*, Београд 1978.
- Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010** М. Чанак-Медић, Б. Стојковић-Павелка, *Архитектура и просторна структура царске палате, у: Felix Romuliana - Гамзиград* (ур. И. Поповић) Београд 2010, 49-106.
- Čerškov 1969** Е. Čerškov, *Rimljani na Kosovu i Metohiji*, Beograd 1969.
- Шене, Флизен 2010** Ж.-К. Шене, Б. Флизен, *Византија: историја и цивилизација*, Београд 2010.
- Špehar 2010** Р. Špehar, *Materijalna kultura iz ranovizantijskih utordenja u*

Derdapu, Beograd 2010.

Wharton 1992

A.J. Wharton, The Baptistery of the Holy Sepulcher in Jerusalem and the Politics of Sacred Landscape, *DOP* 46 (1992), 313-325.

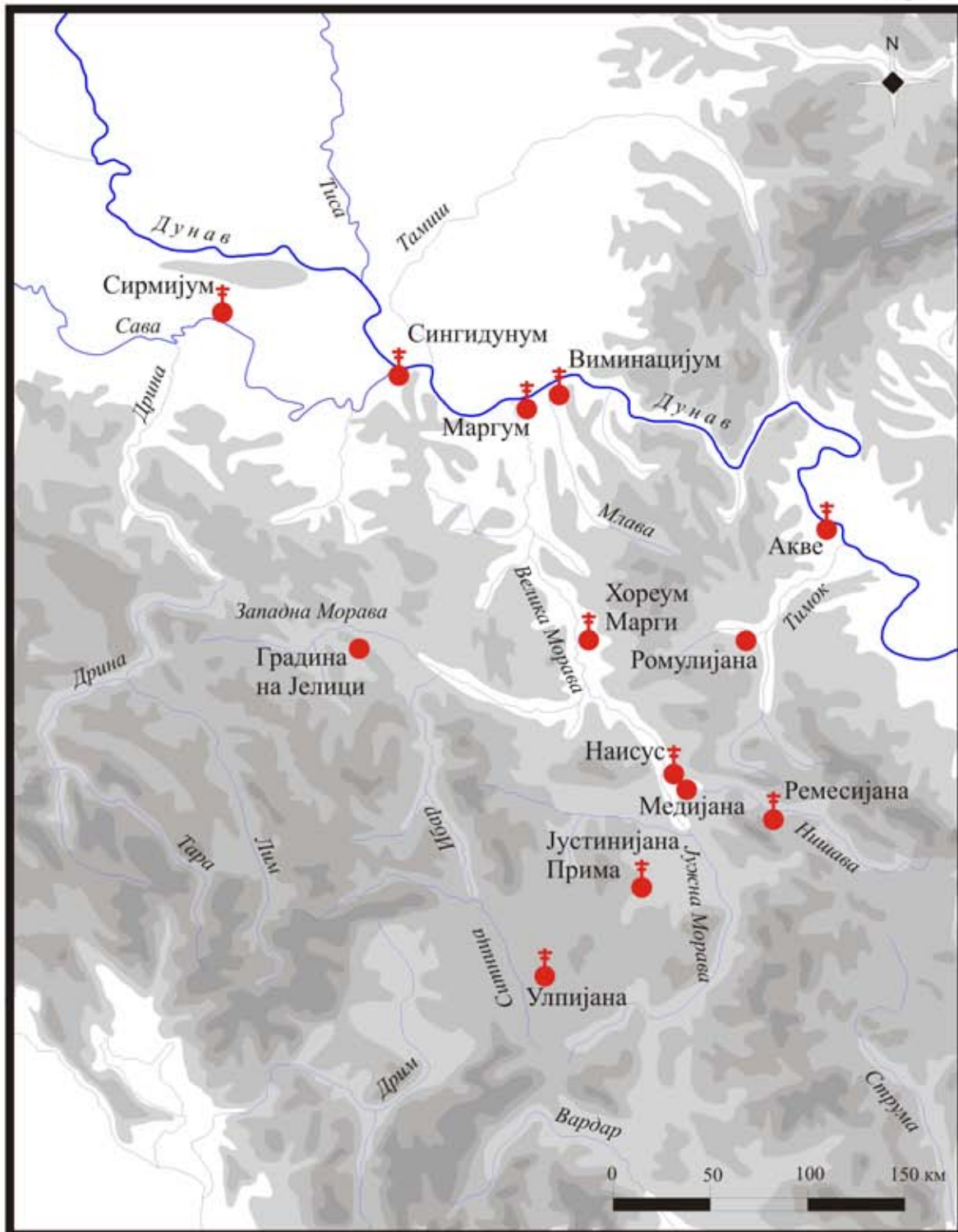
Wickham 2005

C. Wickham, *Framing the early Middle Ages: Europe and Mediterranean, 400-800*, Oxford 2005.

Yasin 2005

A.M. Yasin, Funerary Monuments and Collective Identity: From Roman Family to Christian Community, *The Art Bulletin* 87/3 (2005), 433-457.

11. КАРТЕ И ИЛУСТРАТИВНИ ПРИЛОЗИ

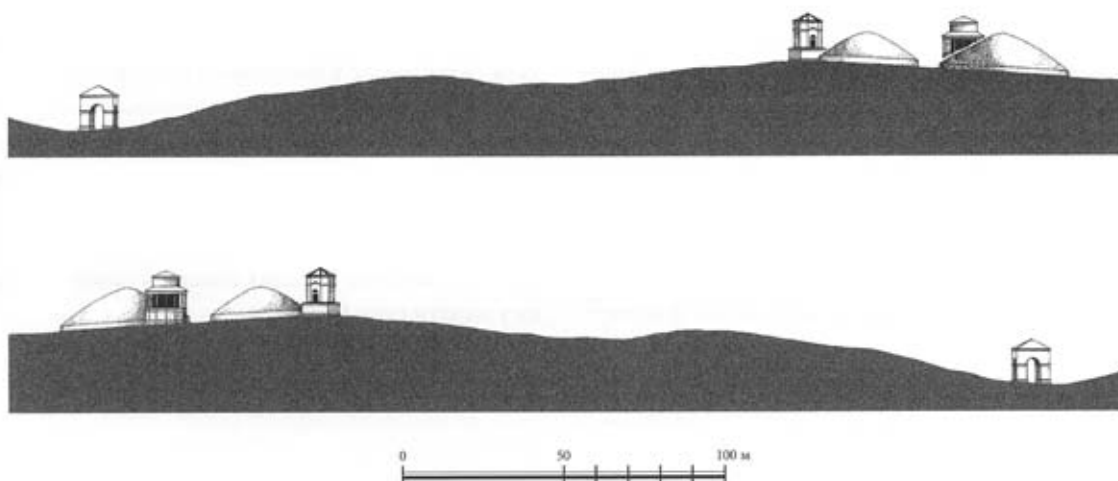
ЛЕГЕНДА

- Епископска седишта
- Урбана насеља

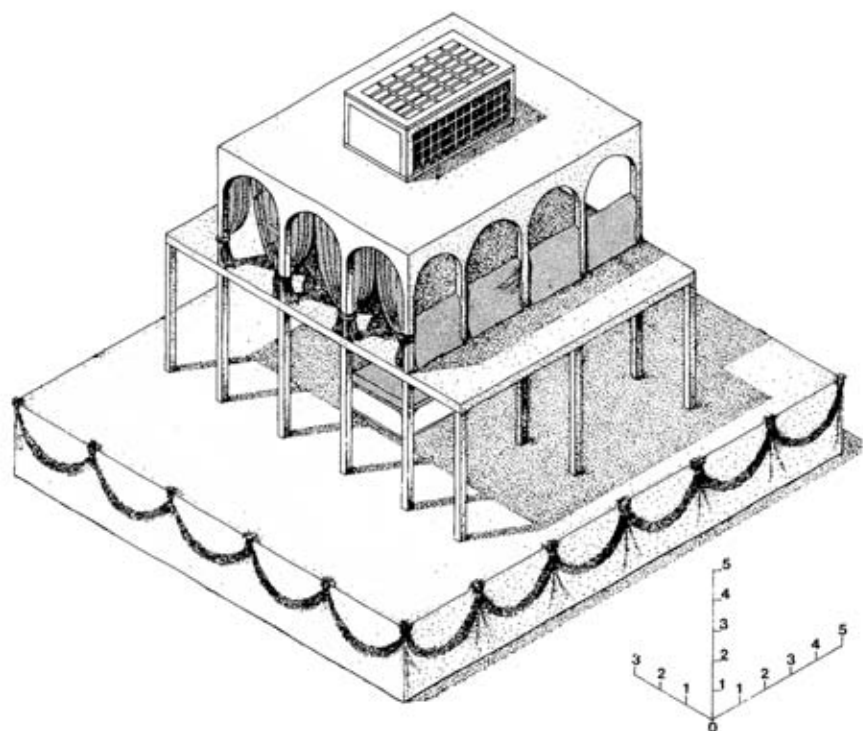

Сл. 1: Идеална реконструкција римског храма
(према Чанак-Медић, Стојковић-Павелка 2010, сл. 42)

Сл. 2: Гамзиград, фунерарни комплекс на Магури
(према Поповић И. 2010, сл. 130)

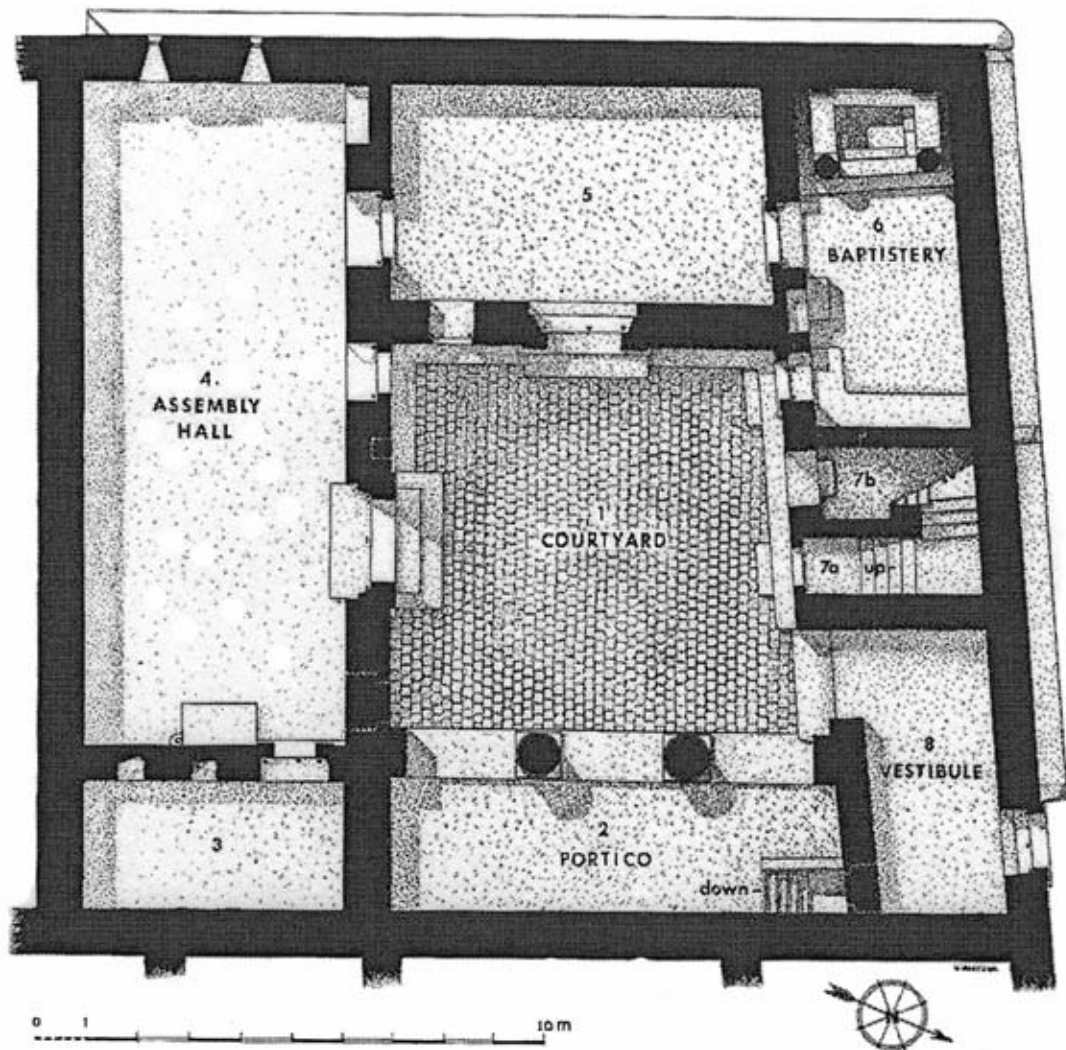

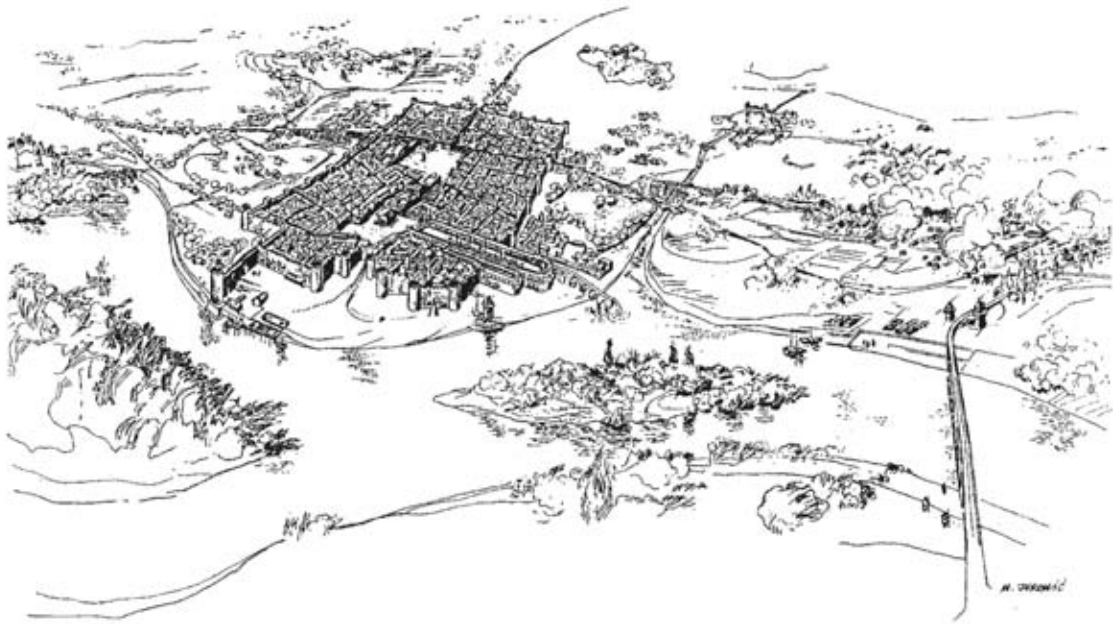
Сл. 1: Идеална реконструкција ломаче (према Поповић И. 2010, сл. 127)

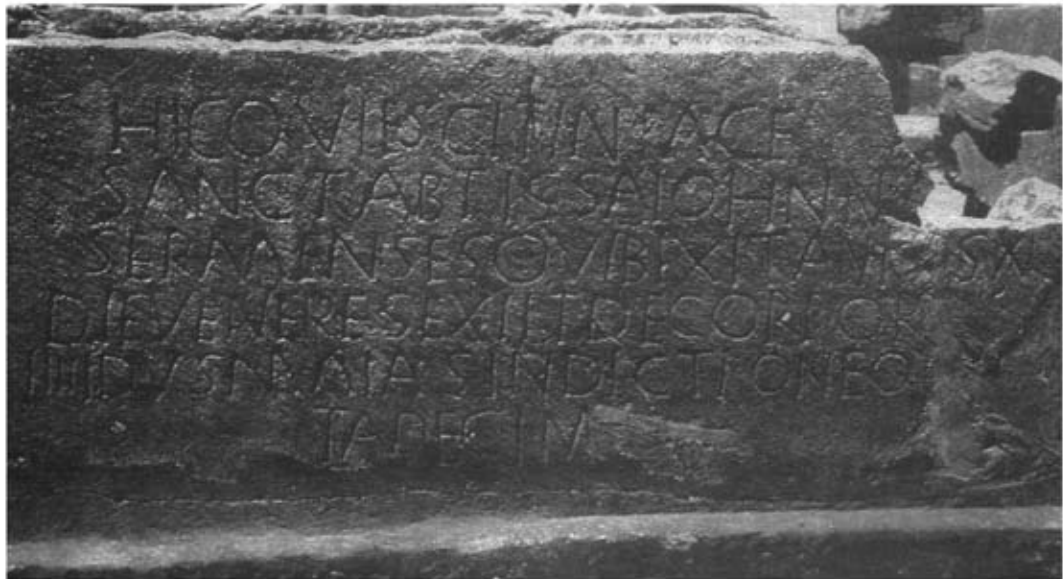
Сл. 2: Рим, база стуба Антонина Пија, подигнутог 161. год.
(према Elsner 1998, fig. 8)

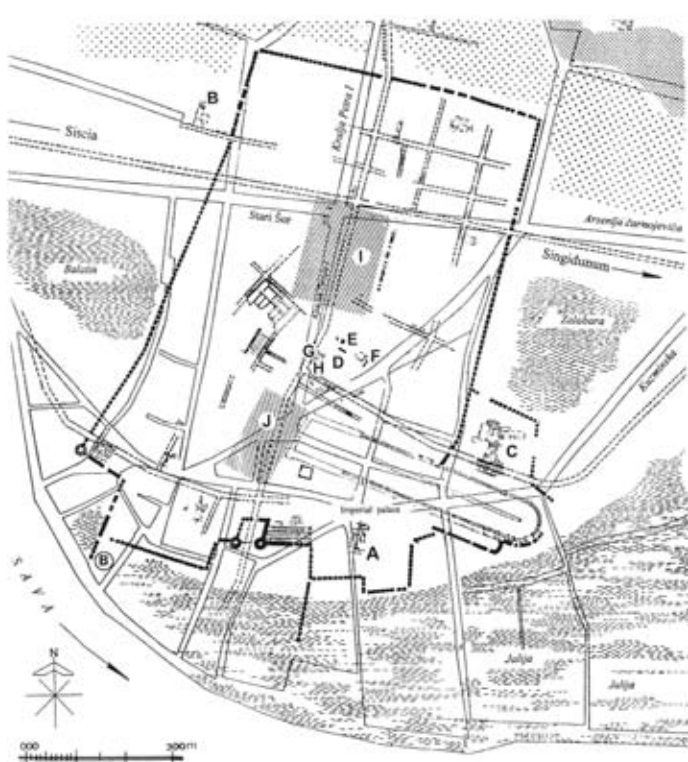
Дура-Европос, *domus ecclesiae*, 3. век (према Halgren Kilde 2008, fig. 2.2)

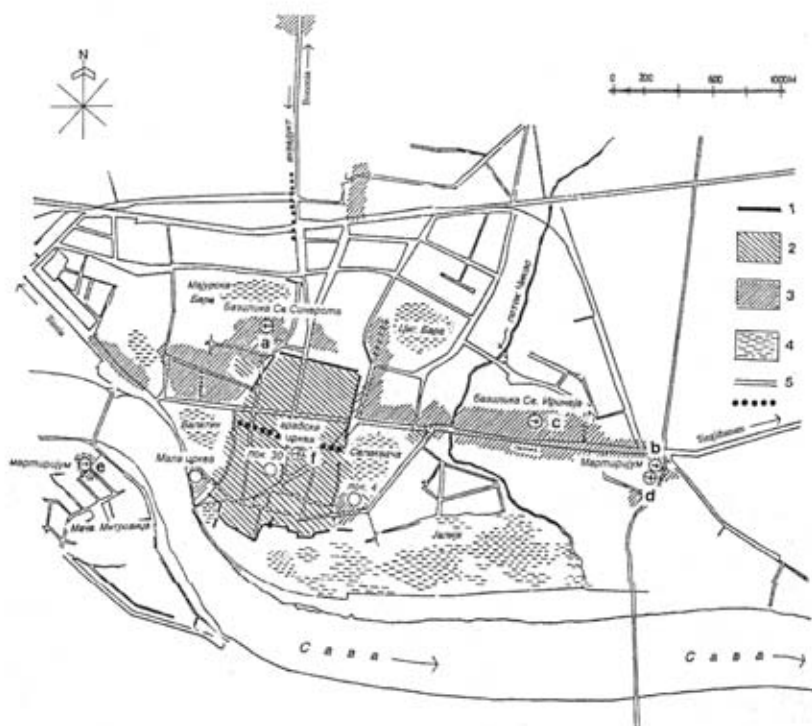
Сл. 1: Сирмијум, реконструкција изгледа града у 4. веку, цртеж (према Јеремић М. 2004, сл. 1)

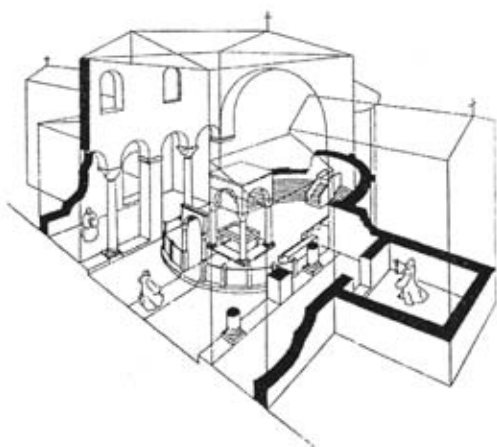
Сл. 2: Салона, натпис на саркофагу монахиње Јоване, 7. век (према Јеремић М. 2004, илустр. II/1)

Сл. 1: Сирмијум, план са назначеним паганским културним објектима, 4. век (према Јеремић М. 2008, fig. 1)

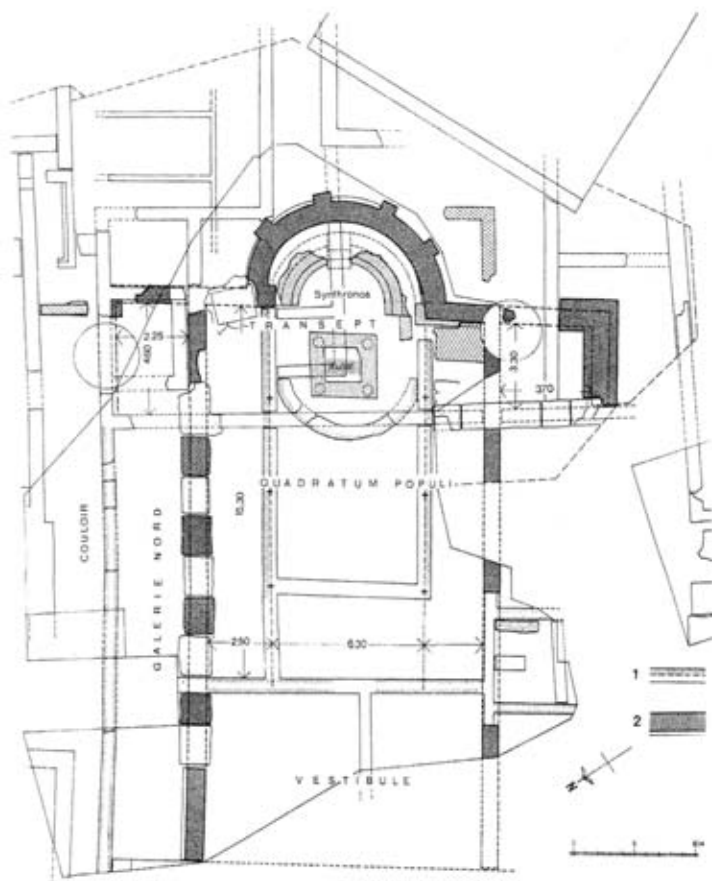

Сл. 2: Сирмијум, збирна ситуација хришћанских сакралних објеката, 4-6. век (према Јеремић 2004, сл. 2)

Сл. 3: Сирмијум, идеална реконструкција олтарског простора градске цркве (према Јеремић М. 2004, сл. 21)

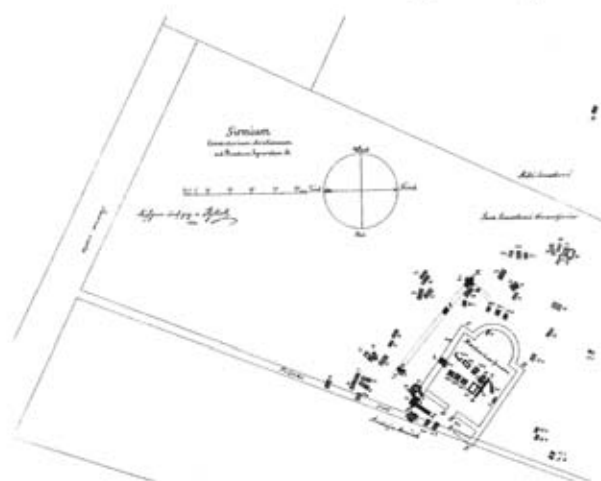
Сл. 1: Сирмијум, градска црква, поглед са истока (према Поповић В. 2003г, 288)

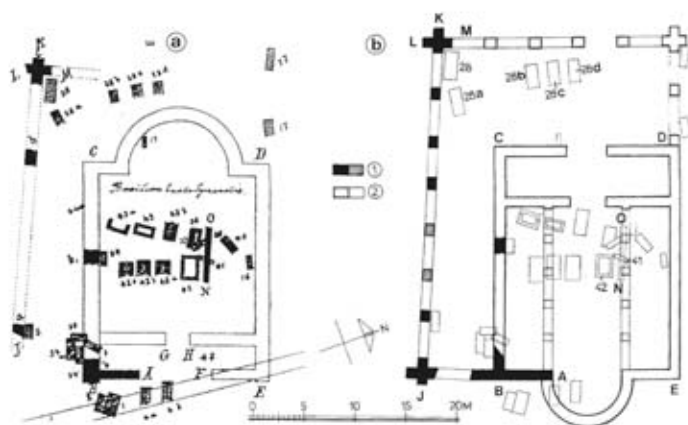
Сл. 2: Сирмијум, план градске цркве, 5. век (према Јеремић М. 2004, сл. 17)

Сл. 1: Сирмијум, фрагмент мермерне мензе са представом из приче о Јонији (према Јеремић М. 2004, сл. 25)

Сл. 2: Сирмијум, северна некропола Сирмијума са мартријумом св. Синерота у време Хитрекових ископавања (према Јеремић М. 2004, сл. 4)

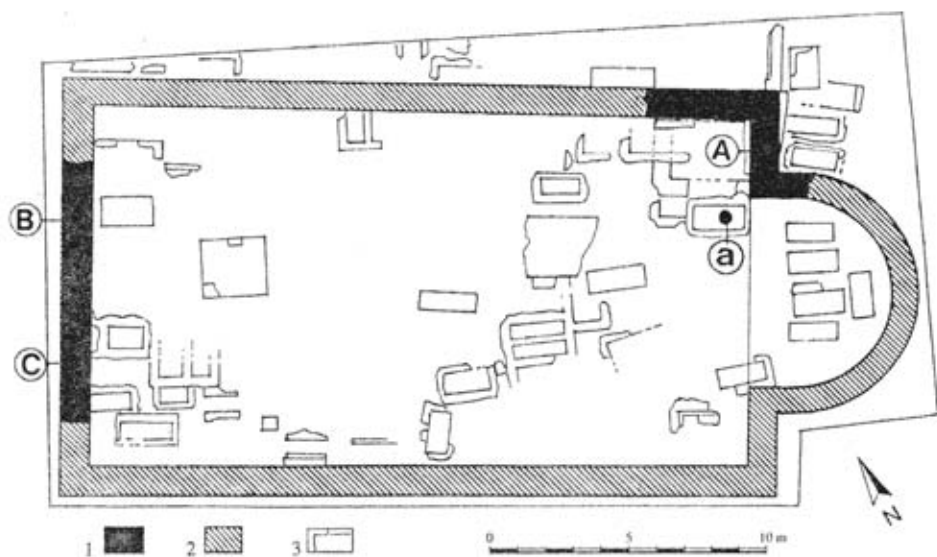

Сл. 3: Сирмијум, мартријум св. Синерота, претпостављени планови А. Хитрека (лево) и М. Јеремића (десно) (према Јеремић М. 2006, fig. 9)

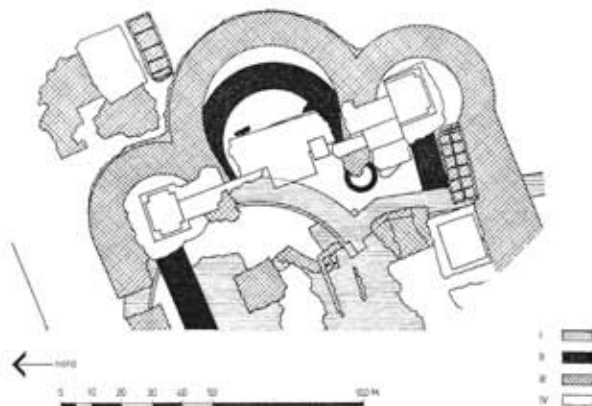
Сл. 1: Сирмијум, натпис из базилике св. Иринеја
(према Popović I. 2007, Abb. 3)

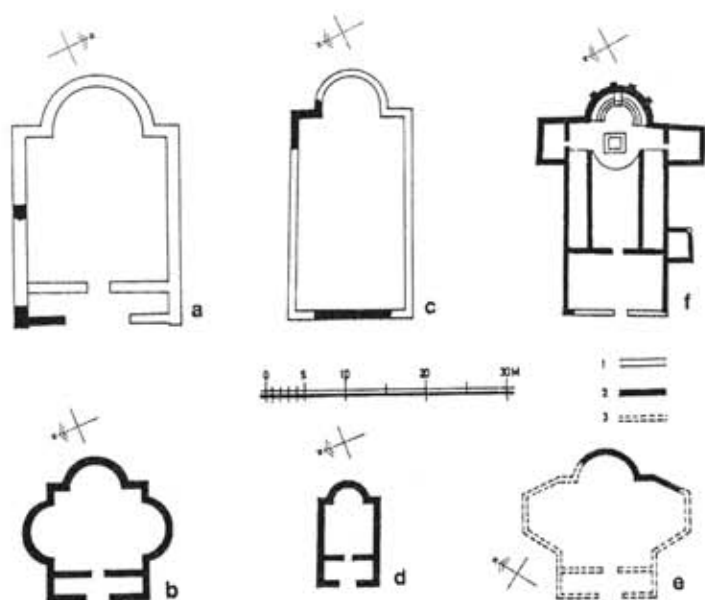
Сл. 2: Сирмијум, базилика св. Иринеја, основа (према Јеремић М. 2004, сл. 9)

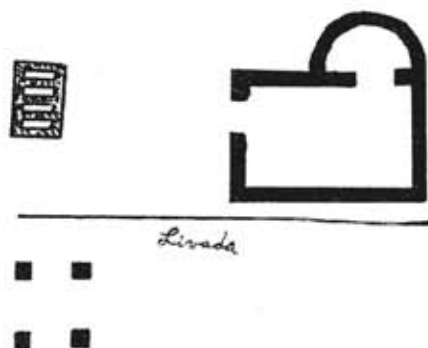
Сл. 3: Сирмијум, ситуациони план источне некрополе према И. Јунгу
(према Miladinović-Radmilović 2011, sl. 154)

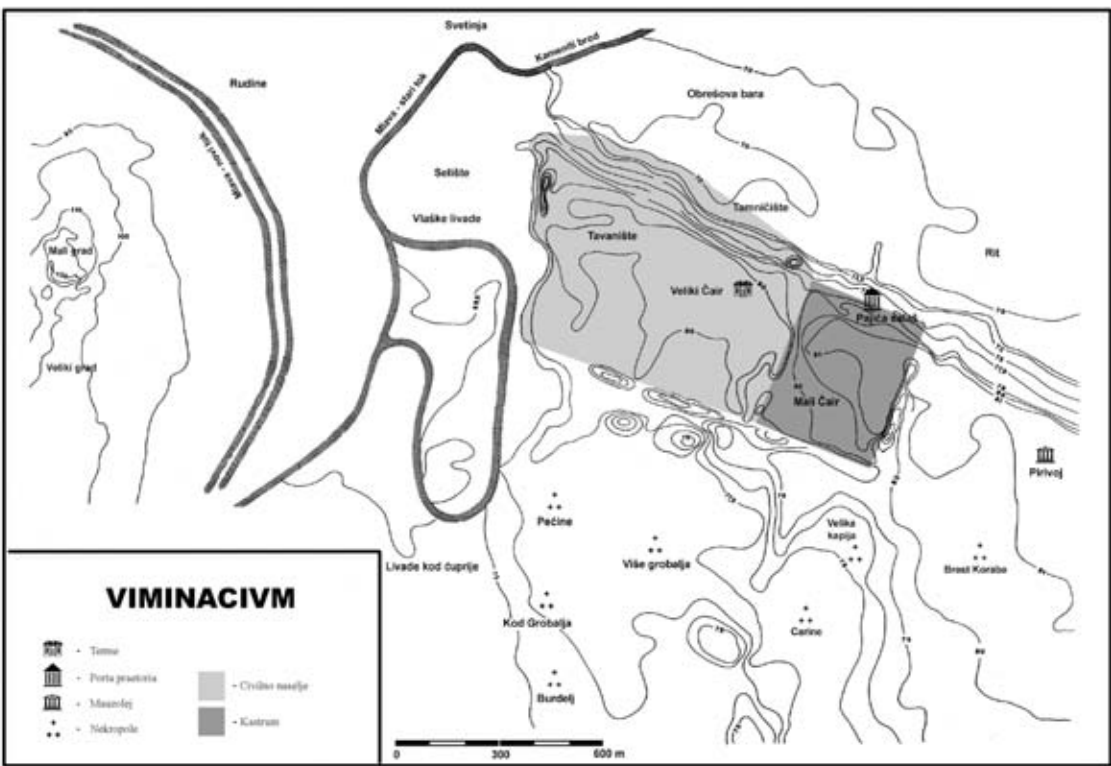
Сл. 1: Сирмијум, култне грађевине на локалитету “Ширинград”,
I - остаци мартријума из 4. века (према Јеремић М. 2004, сл. 13)

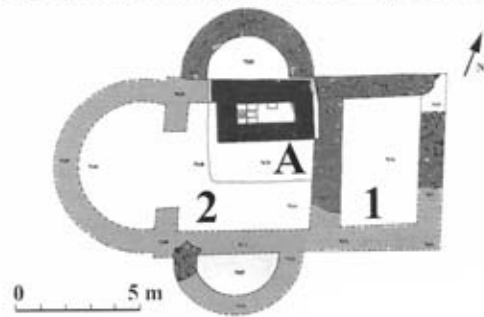
Сл. 2: Сирмијум, касноантичке хришћанске култне грађевине
(према Јеремић М. 2004, сл. 3)

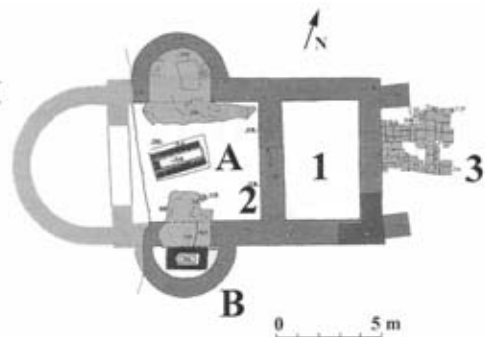
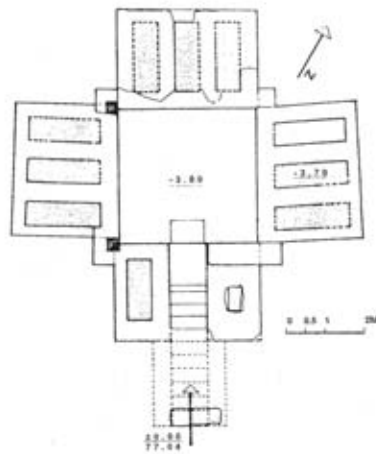
Сл. 3: Сирмијум, сепулкрална грађевина на североисточној некрополи
по И. Јунгу (према Miladinović-Radmilović 2011, сл. 133)

Сл. 1: Виминацијум, план војног логора и насеља (према Mirković 2005, Abb. 5)

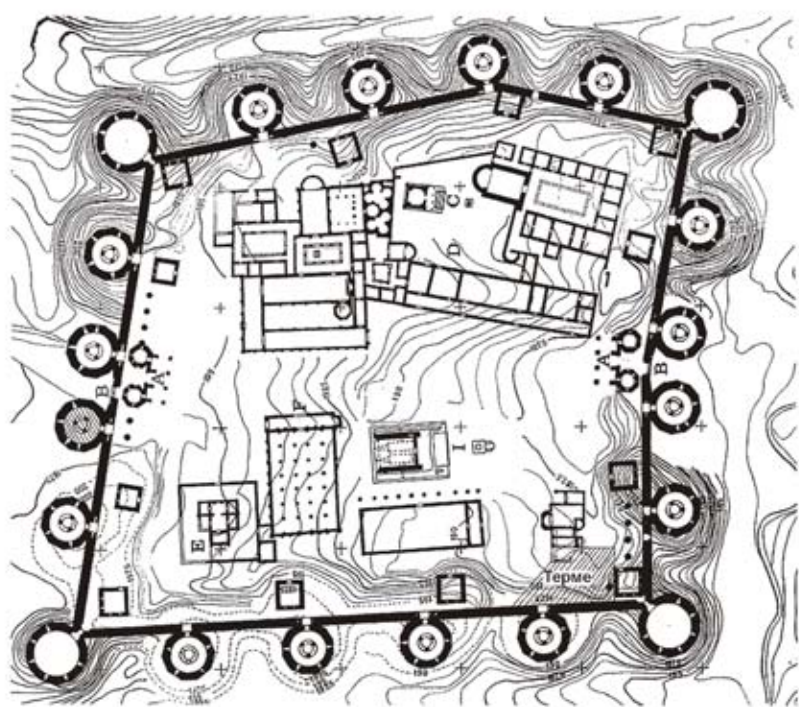

Сл. 2: Виминацијум, триконхална меморија I (према Milosević G. 2005, fig. 3)

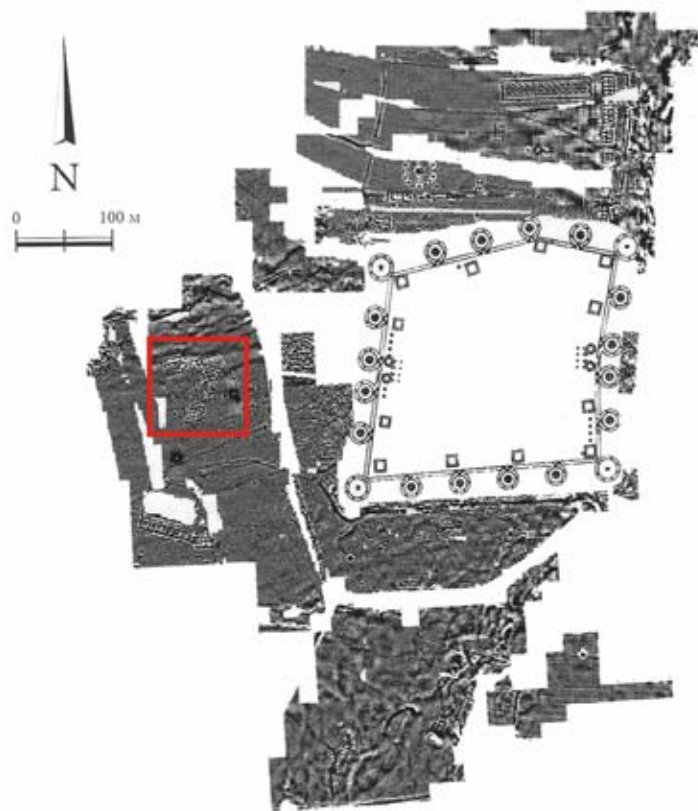

Сл. 3: Виминацијум, триконхална меморија II (према Milosević G. 2005, fig. 4)

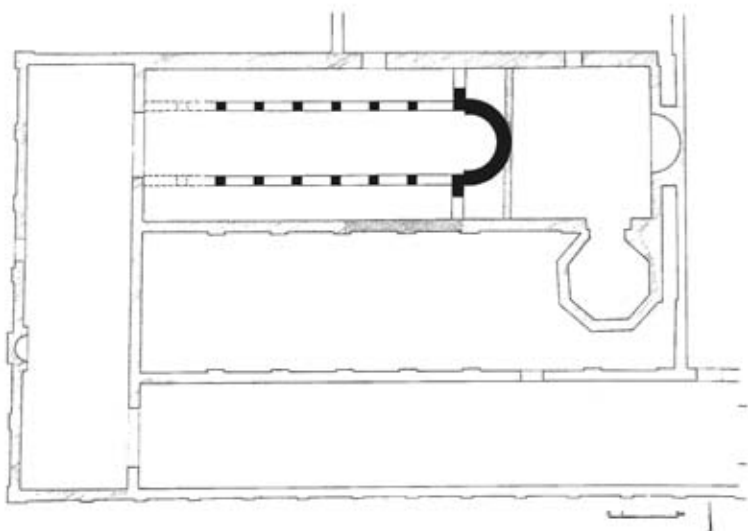
Сл. 4: Виминацијум, крстообразна меморија (према Zotović 1995, fig. 2)

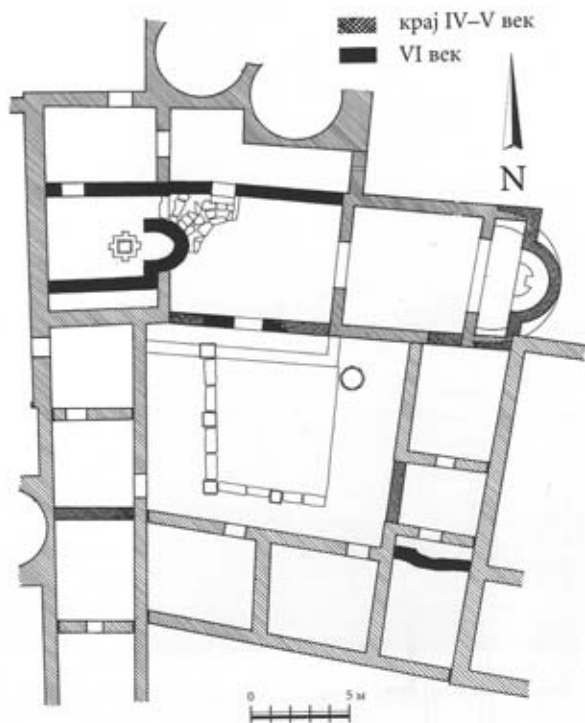
Сл. 1: Felix Romuliana, план царске меморијалне палате (према Петковић 2010б, план XLVI)

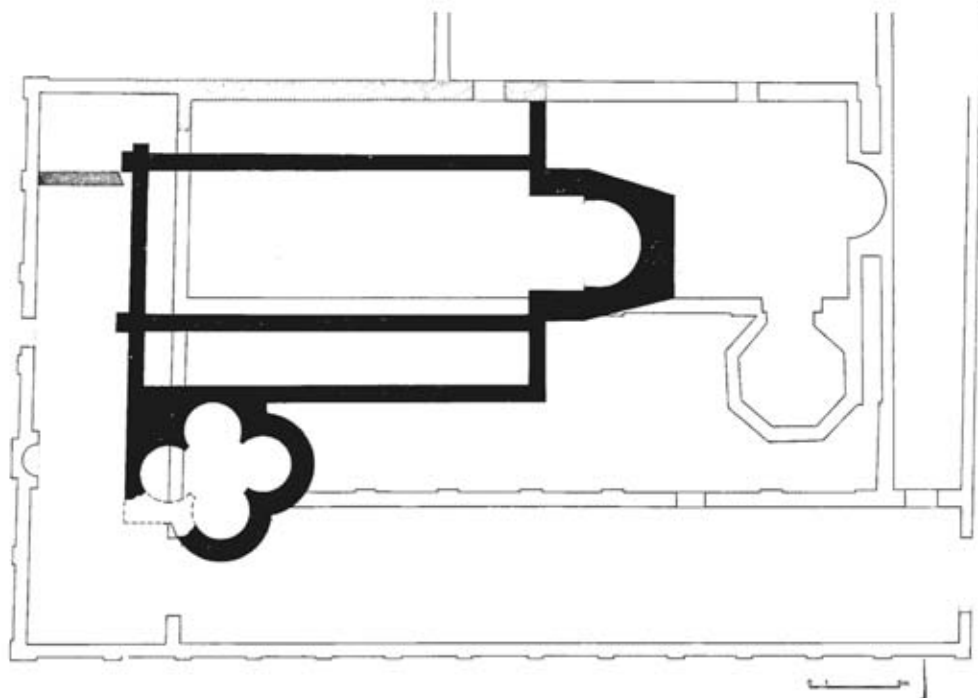
Сл. 2: Гамзиград, резултати геофизичке проспекције (према Петковић 2010а, план IV)

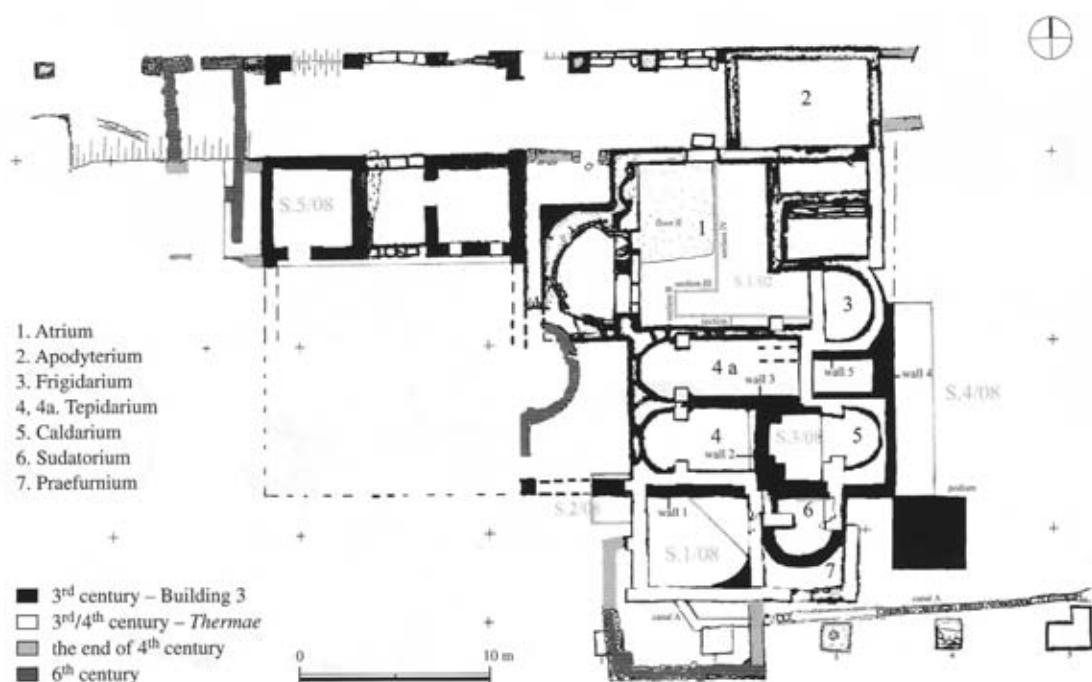
Сл. 1: Гамзиград, основа базилике I (према Јанковић 1983, сл. 66)

Сл. 2: Гамзиград, хришћански сакрални објекти настали адаптацијом зграде I (према Петковић 20106, сл. 171)

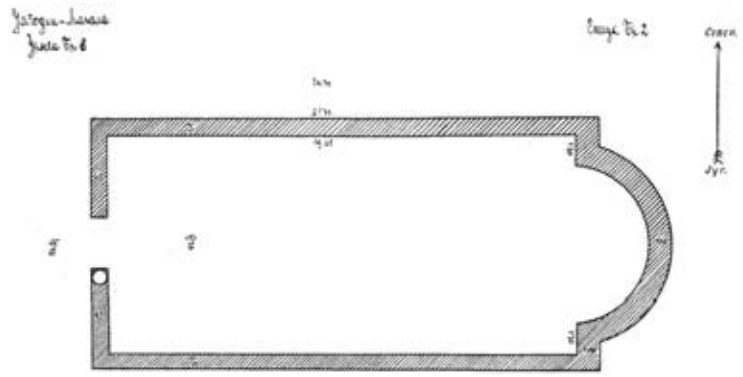
Сл. 1: Гамзиград, основа базилике II (Према Јанковић 1983б, сл. 90)

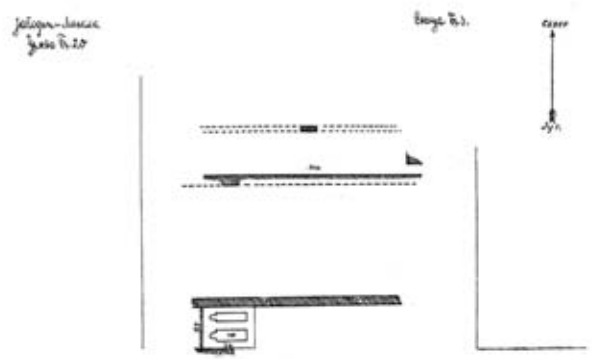
Сл. 2: Гамзиград, сектор терми (према Petković 2011b, plan 4)

Сл. 1: Наисус, план (према Петровић 1976, план 1)

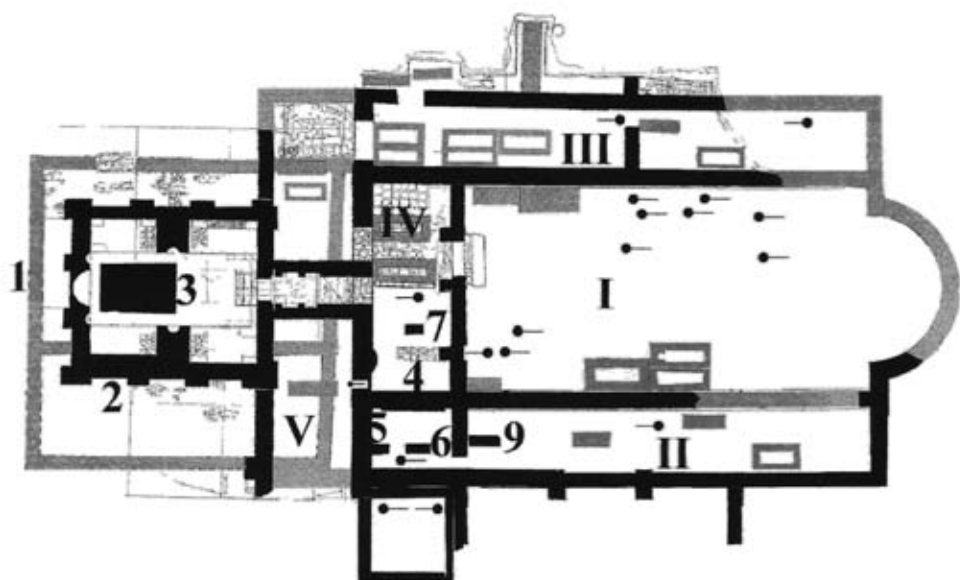
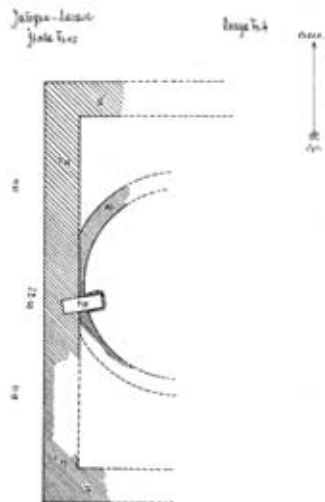

Сл. 2: Наисус, црква бр. 8 (према Оршић-Славетић 1933, сл. 2)

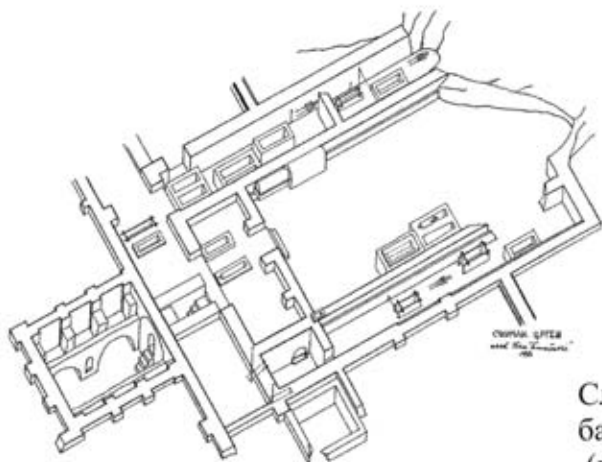

Сл. 3: Наисус, црква бр. 20 (према Оршић-Славетић 1933, сл. 3)

Сл. 1: Наисус, црква бр. 42
(према Оршић-Славетић 1933, сл 4)

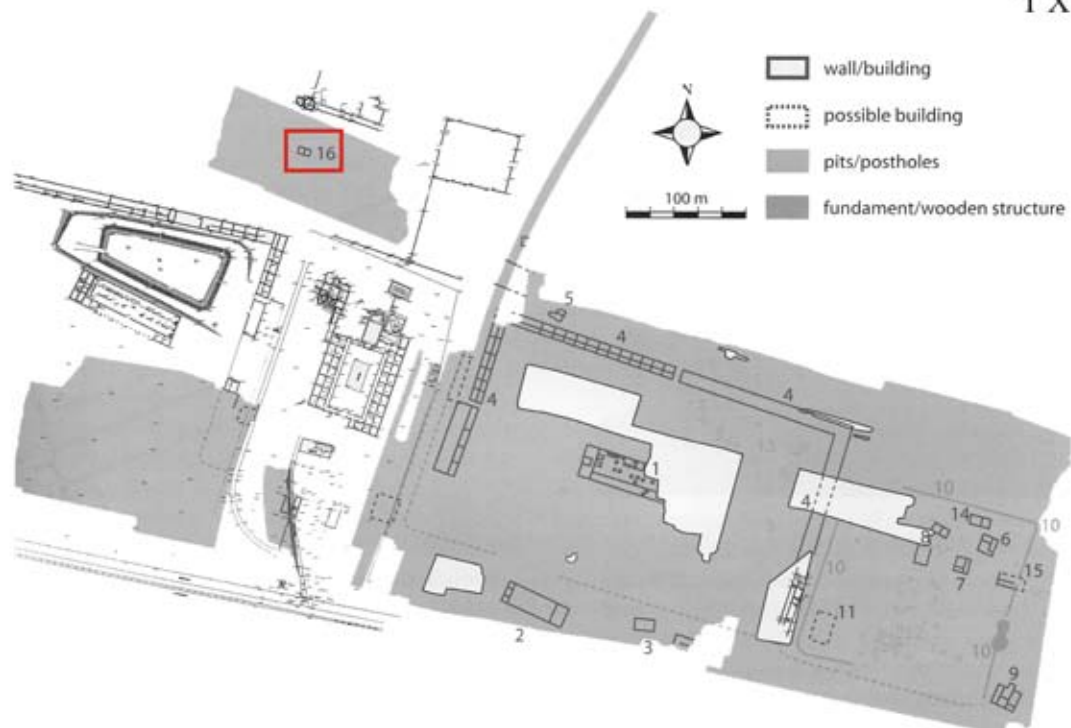

Сл. 2: Наисус, основа базилике са мученишником (према Милошевић Г. 2004, сл. 4)

Сл. 3: Наисус, аксонометријски приказ
базилике са мученишником
(према Милошевић Г. 2004, сл. 3)

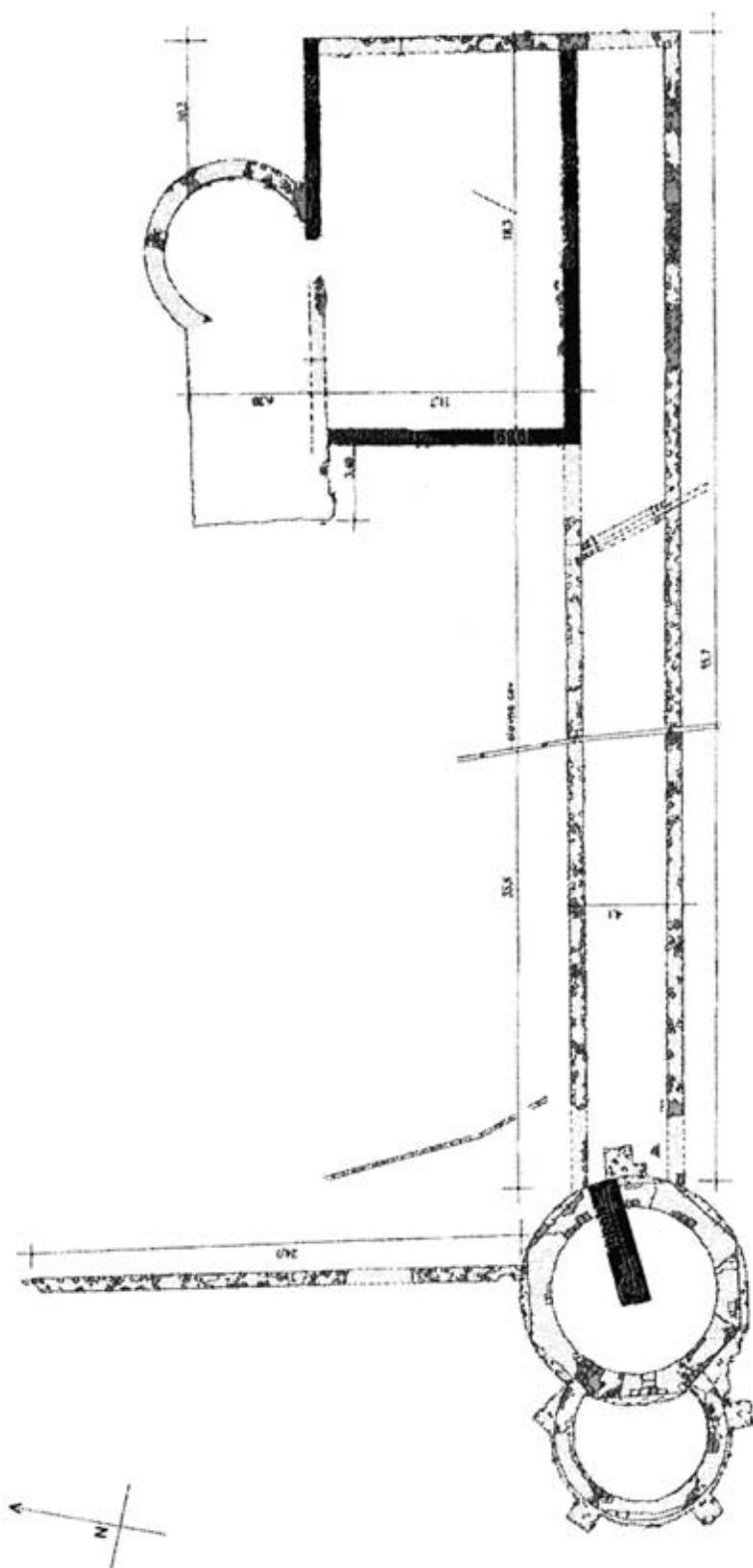
Сл. 1: Медијана, резултати геофизичке проспекције
(према Milosević, Peters, Wendling 2011, fig. 2)

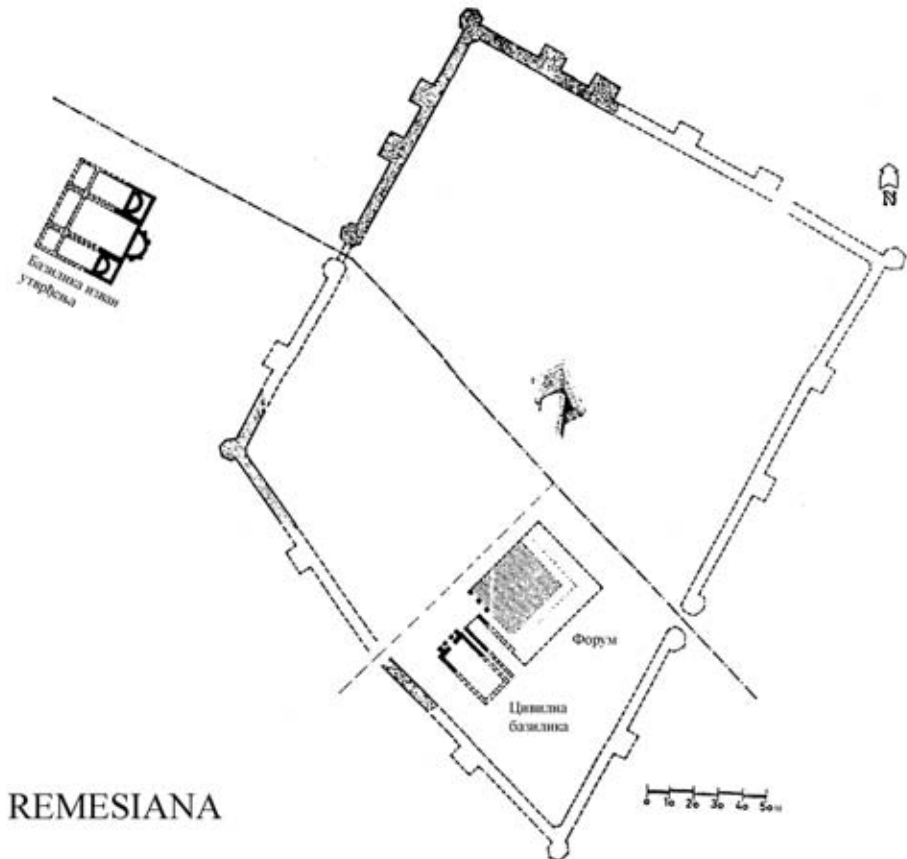
Сл. 2: Медијана, црква
(према Vasić M. 2007, Abb. 10)

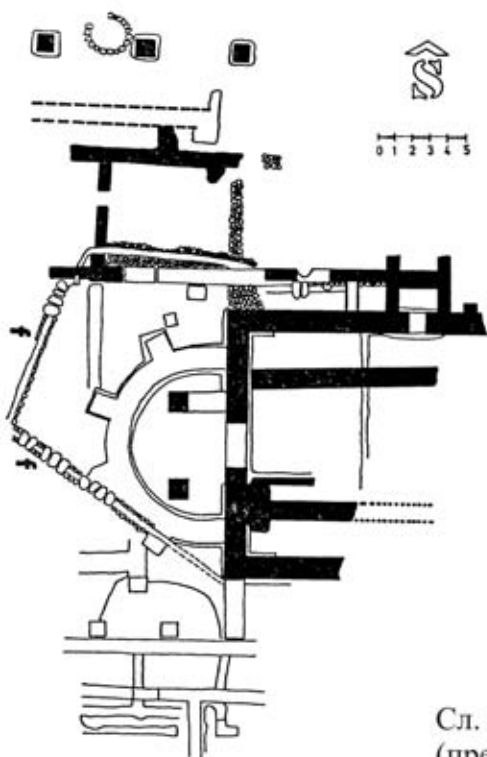
Сл. 3: Медијана, мозаик са христогограмом из цркве
(према Vasić M. 2005, fig. 3)

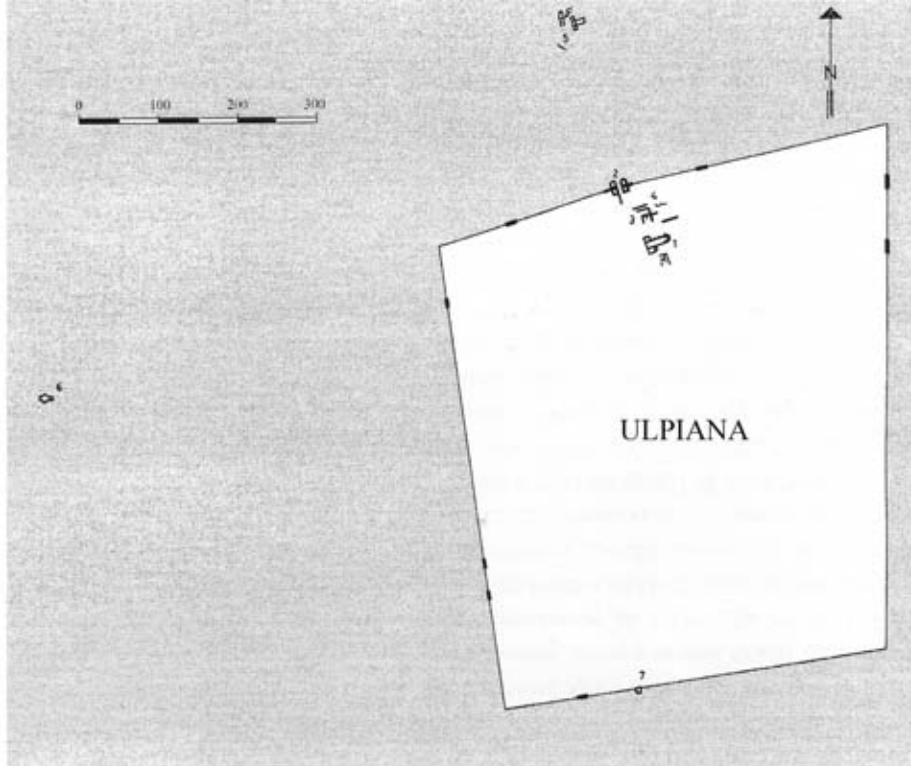
Медијана, баптистеријум (?) и комплекс околних грађевина
(према Ракоција 2010, сл. 11)

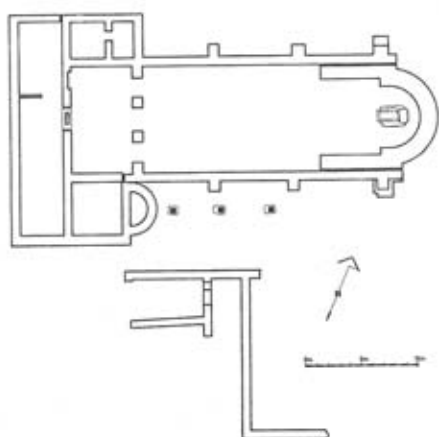
Сл. 1: Ремесијана, план (према Гушић 1987, сл. 14)

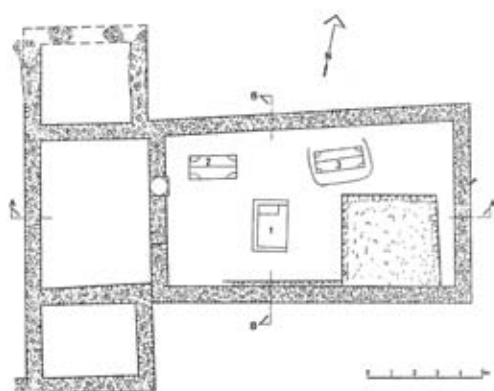
Сл. 2: Ремесијана, цивилна базилика, трећа фаза (према Гушић 1987, сл. 8)

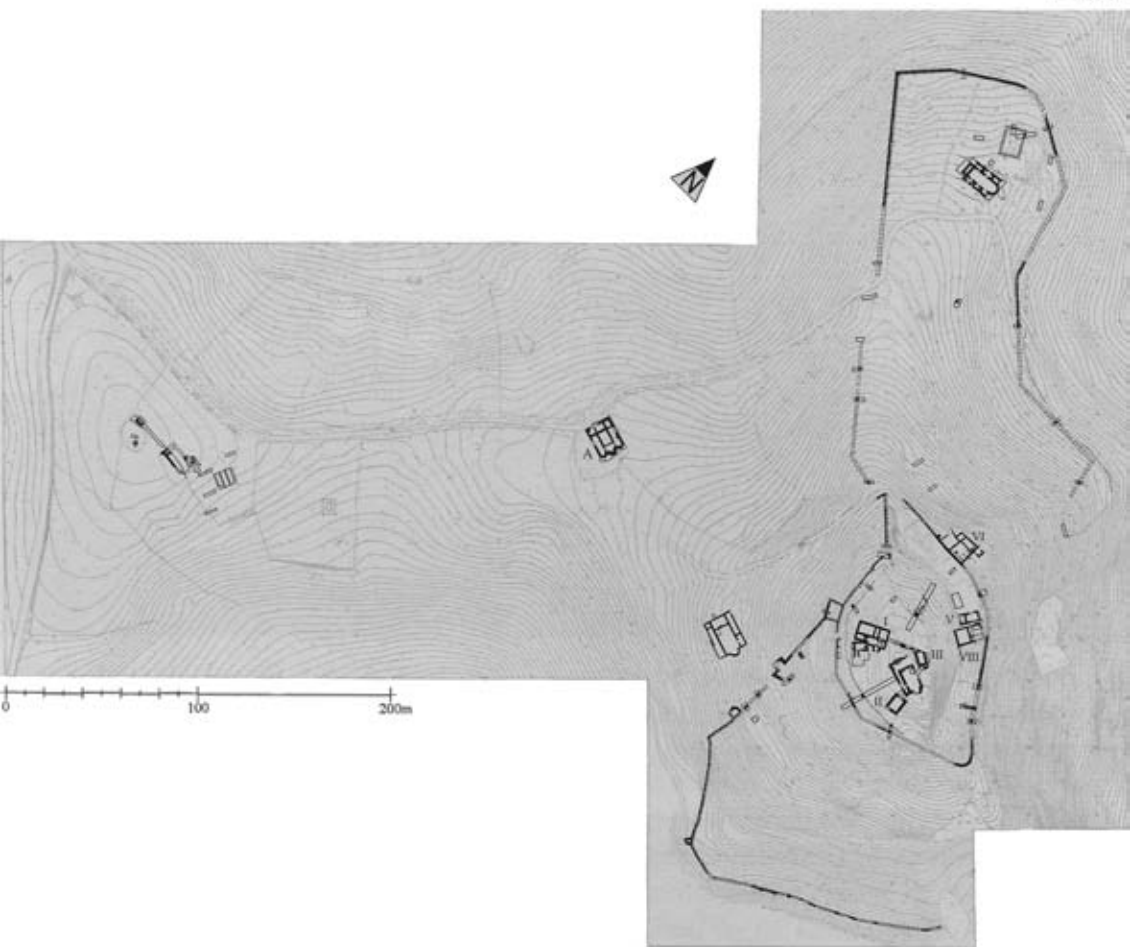
Сл. 1: Улпијана, план (према Милинковић 2003, сл. 1)

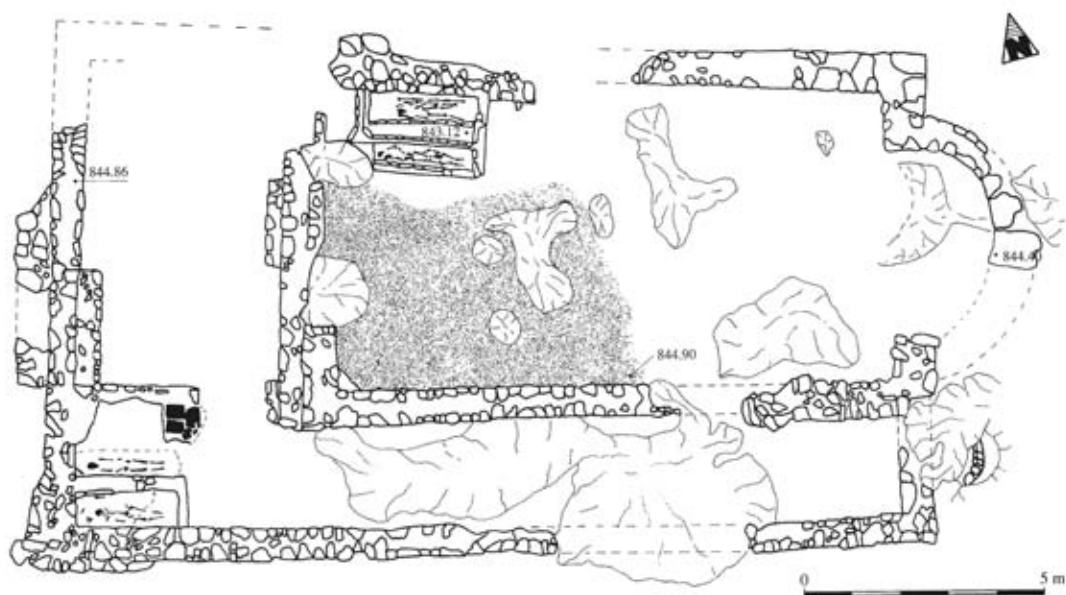
Сл. 2: Улпијана, базилика унутар утврђења (према Паровић-Пешикан 1982, сл. 4)

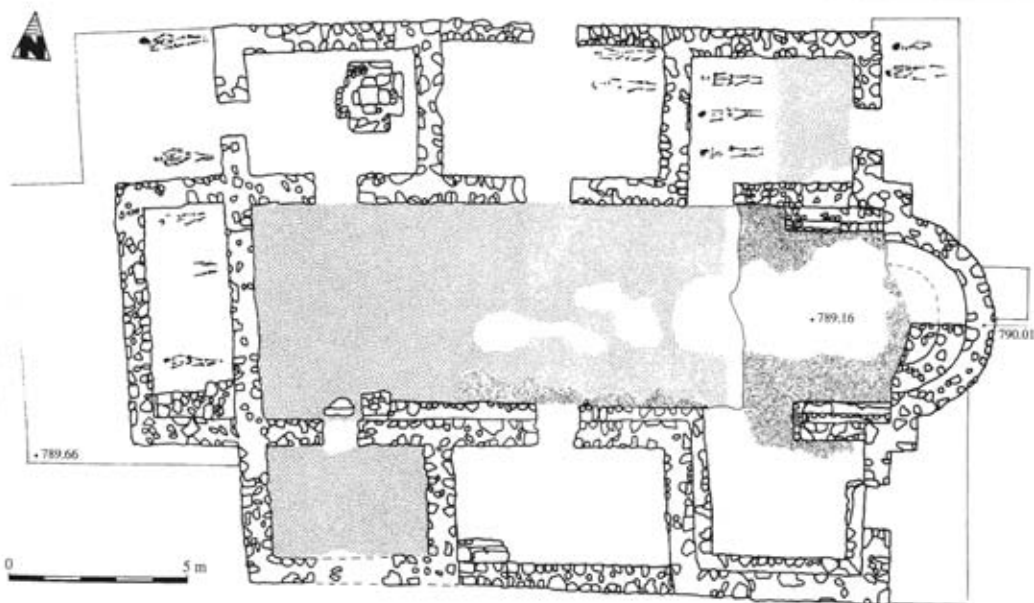
Сл. 3: Улпијана, меморија (према Паровић-Пешикан 1982, сл. 6)

Сл. 1: Градина на Јелици, план (према Milinković 2011, Abb. 5)

Сл. 2: Градина на Јелици, Базилика Е (према Milinković 2002, Abb. 20)

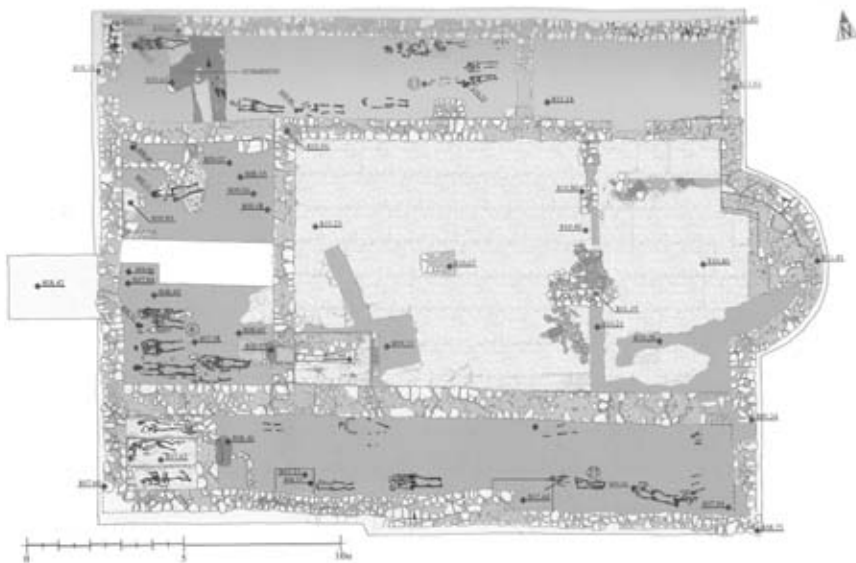
Сл. 1: Градина на Јелици, Базилика С (према Milinković 2002, Abb.22)

Сл. 2: Градина на Јелици, тродимензионална реконструкција Базилике С (према Милинковић 2010, Т III/2-3)

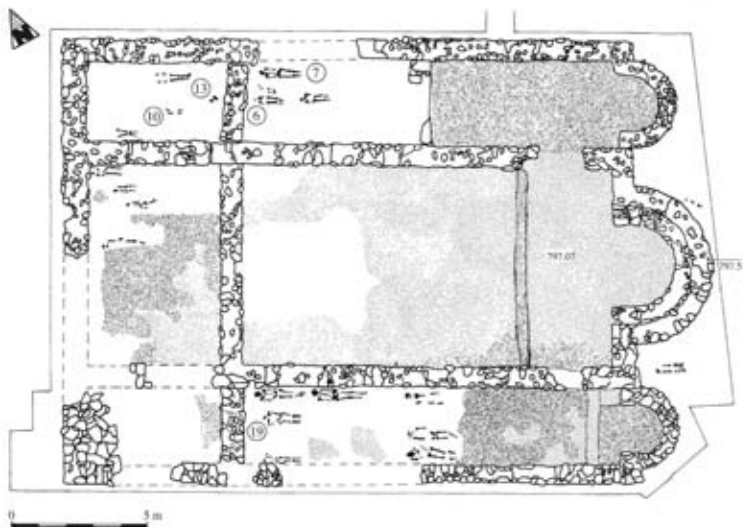
Сл. 3: Градина на Јелици, доње зоне фресака у Базилици С (према Milinković 2002, Abb. 26)

Сл. 1: Градина на Јелици, основа Базилике D (према Милинковић 2010, Т IX)

Сл. 2: Градина на Јелици, реликвијар (према Милинковић 2010, сл. 214)

Сл. 3: Градина на Јелици, основа Базилике А (према Милинковић 2002, Abb.30)

Akropolj / Acropole

1. Istočna kapija / Porte est
2. Ulica / Rue
3. Episkopska crkva / Basilique épiscopale
4. Baptisterijum / Baptistère
5. «Konsignatorijum» / «Consignatorium»
6. «Episkopska palata» / «Palais épiscopale»

Gornji grad / Ville haute

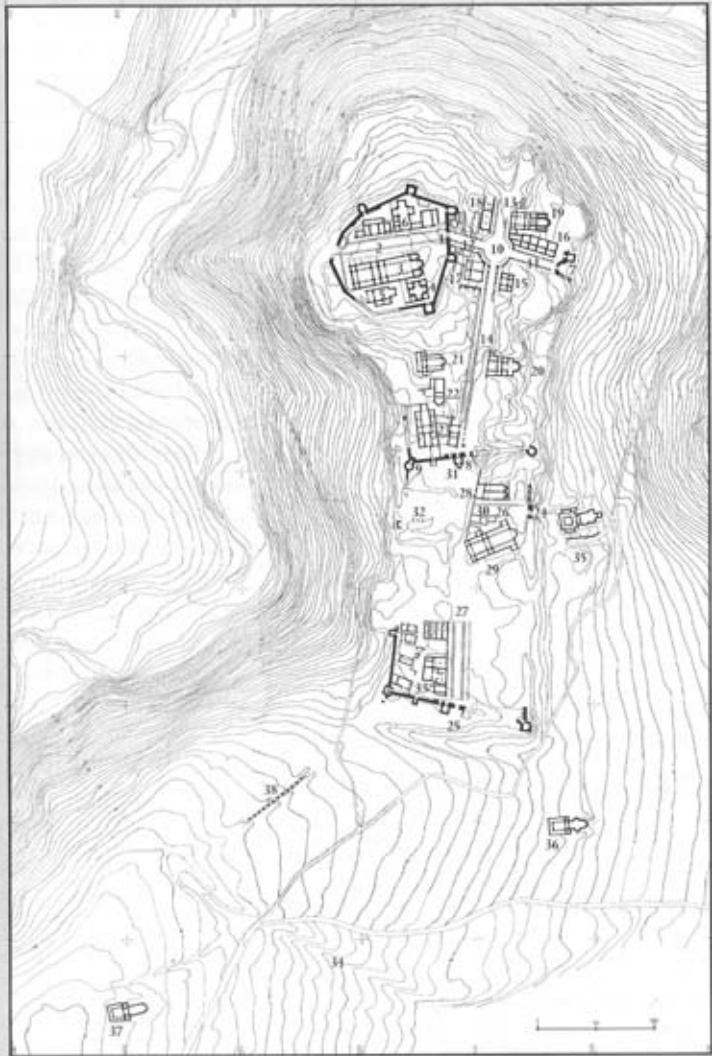
7. Istočna kapija / Porte est
8. Južna kapija / Porte sud
9. Vođena kula / Tour réservoir
10. Kružni trg / Place circulaire
11. Istočna ulica / Rue est
12. Zapadna ulica / Rue ouest
13. Severna ulica / Rue nord
14. Južna ulica / Rue sud
15. Građevina jugoistočno od trga / Bâtiment au sud-est de la place
16. Građevina severoistočno od trga / Bâtiment au nord-est de la place
17. Građevine jugozapadno od trga / Bâtiments au sud-ouest de la place
18. Građevina severozapadno od trga / Bâtiment au nord-ouest de la place
19. Bazilika sa kriptom / Basilique à crypte
20. Krstoobrazna crkva / Église cruciforme
21. Bazilika u podnožju Akropolja / Basilique au pied de l'Acropole
22. «Villa Urbana» / «Villa Urbana»
23. Principija / Principia

Donji grad / Ville basse

24. Istočna kapija / Porte est
25. Južna kapija / Porte sud
26. Istočna ulica / Rue est
27. Južna ulica / Rue sud
28. Dvojna bazilika / Basilique double
29. Bazilika sa transeptom / Basilique à transept
30. Građevine severno od bazilike sa transeptom / Bâtiments au nord de la basilique à transept
31. Terme / Thermes
32. Cisterna / Citerne
33. Stambeni kvart / Quartier d'habitation

Van bedema / Hors les remparts

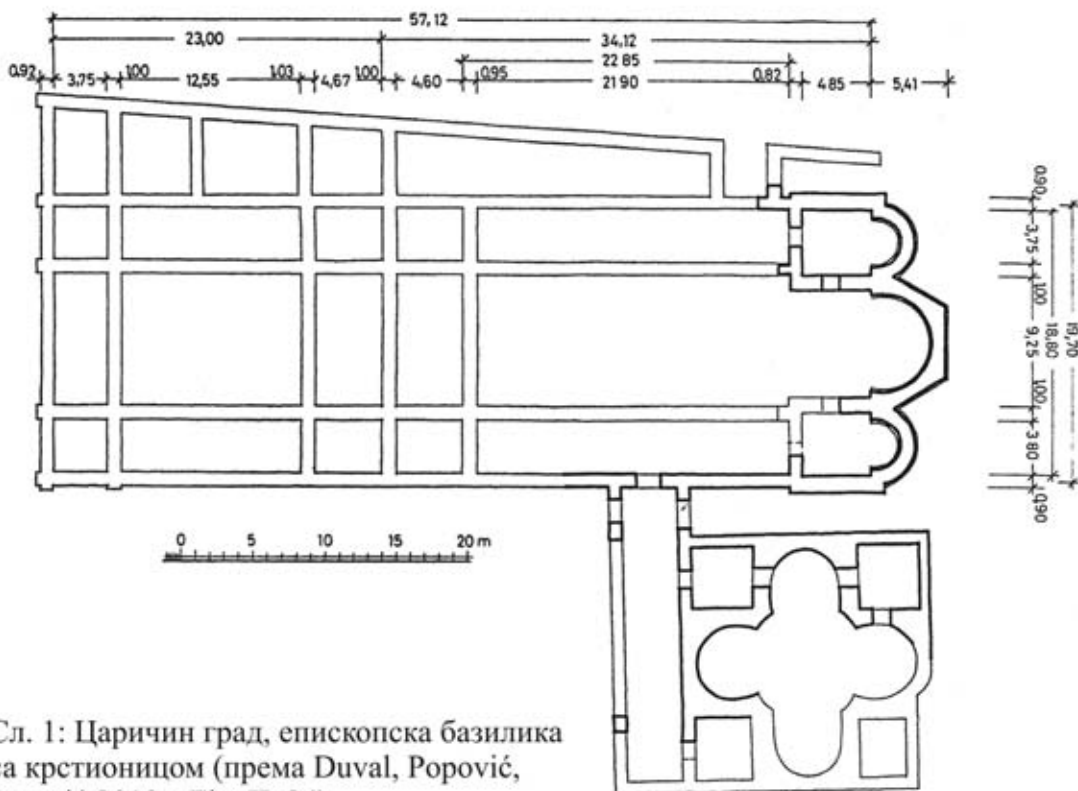
34. Odbrambeni rov – Fortifikacija / Fossé
35. Terme / Thermes
36. Trikonhalna crkva / Église triconque
37. Jednobrađna crkva / Église à une nef
38. Akvedukt / Aqueduc

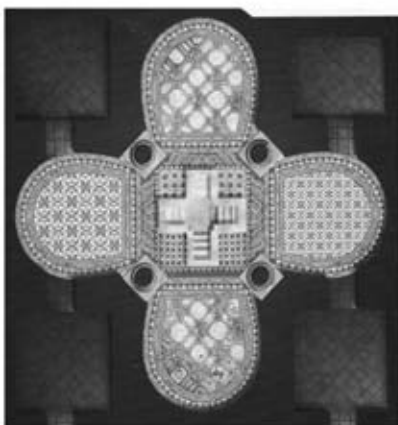
Сл. 1: Царичин град, ситуациони план (према Bavant, Ivanisević 2003, 13)

Сл. 2: Царичин град, 3D реконструкција Акропоља

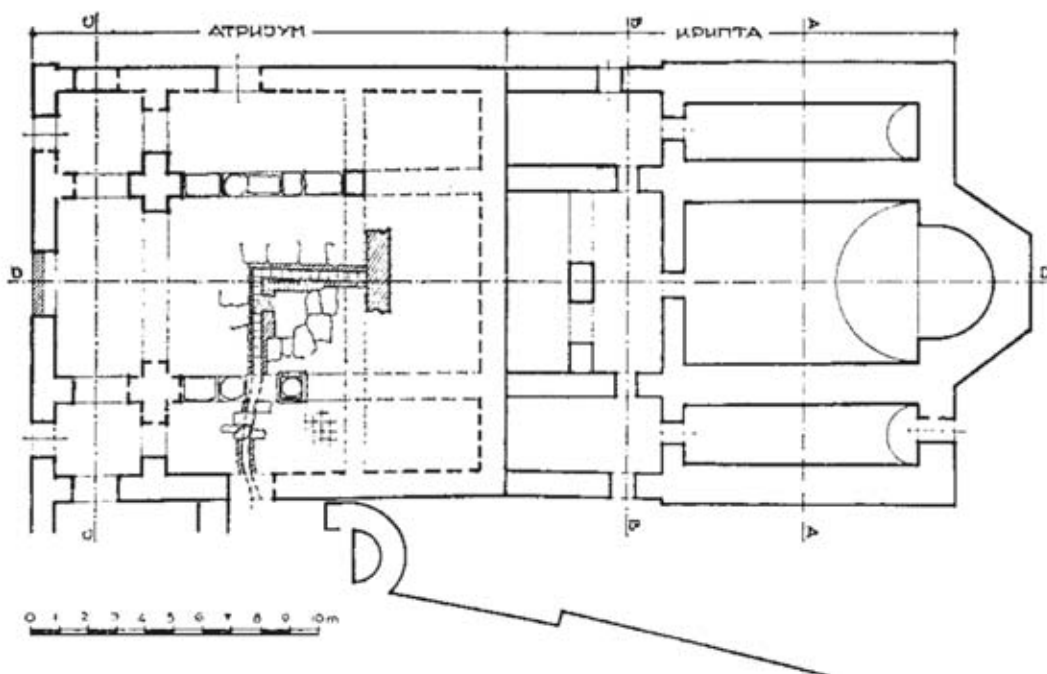
Сл. 1: Царичин град, епископска базилика са крстионицом (према Duval, Popović, Jeremić 2010a, Fig. II, 24)

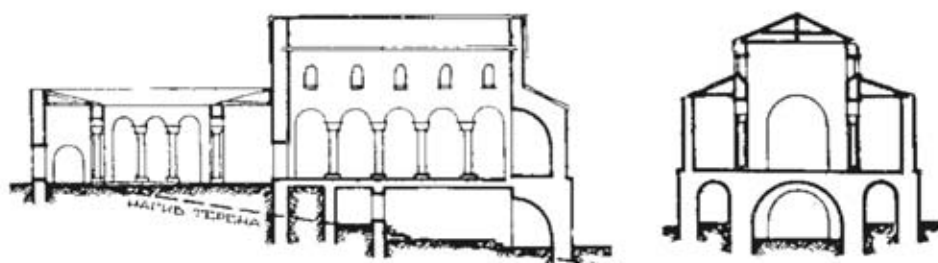
Сл. 2: Царичин град, реконструкција изгледа мозаика у крстионици (према Баван, Иванишевић 2006, сл. 20)

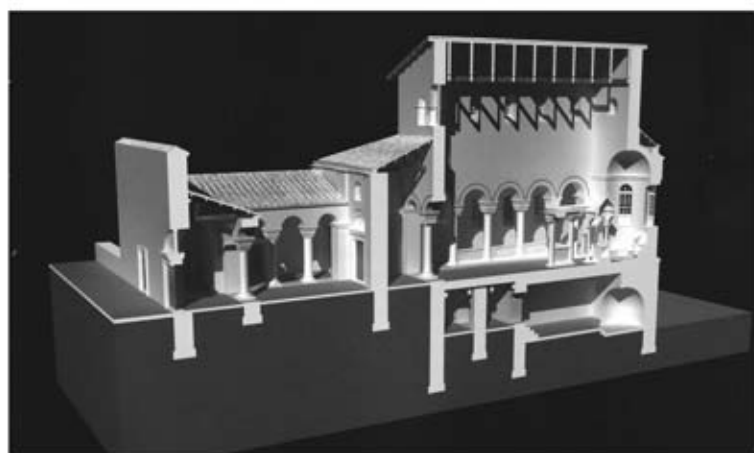
Сл. 3: Царичин град, 3 D реконструкција унутрашњости крстионице (према Баван, Иванишевић 2006, сл. 21)

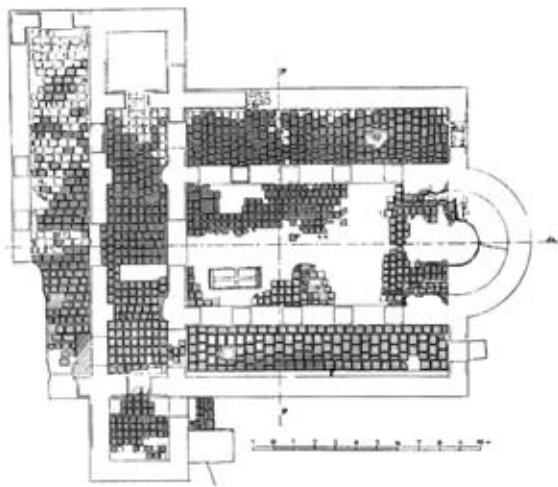
Сл. 1: Царичин град, основа базилике са криптом
(према Кондић, Поповић 1977, сл. 52)

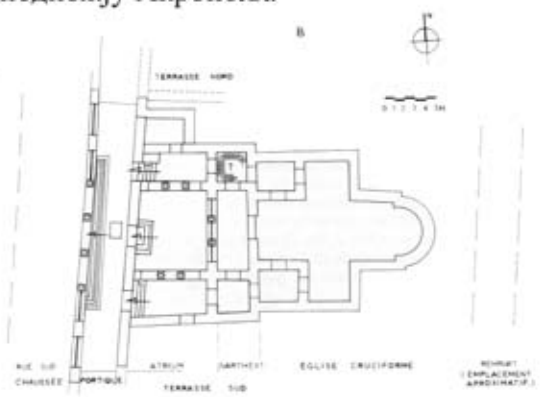
Сл. 2: Царичин град, реконструкција базилике са криптом
(према Кондић, Поповић 1977, сл. 58)

Сл. 3: Царичин град, 3D реконструкција базилике са криптом
(према Bavant, Ivanisević 2007, Abb. 8)

Сл. 1: Царичин град, основа базилике у подножју Акропоља
(према Кондић, Поповић 1977, сл. 65)

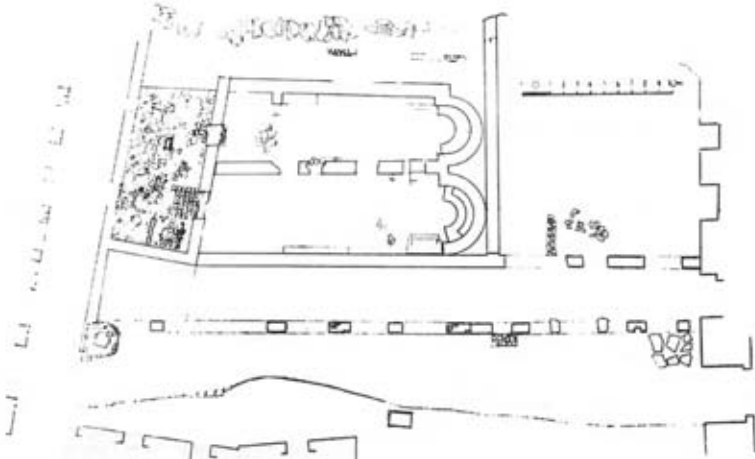
Сл. 2: Царичин град, основа крстообразне цркве
(према Guyon, Cardi 1984, fig. 65)

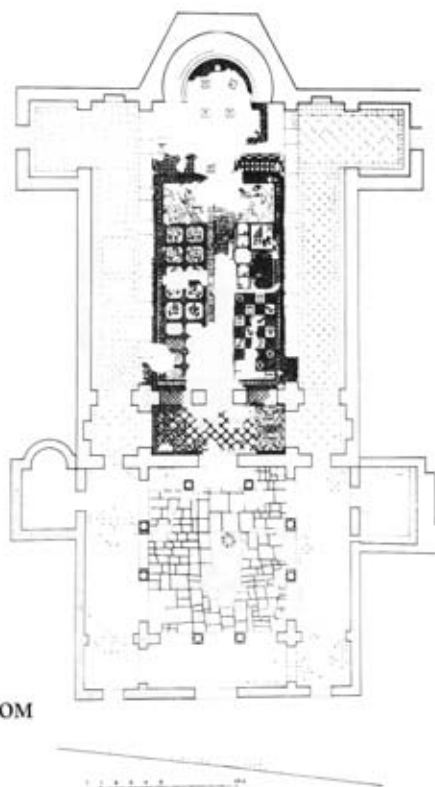
Сл. 3: Царичин град, претпостављени пресек крстообразне цркве
(према Guyon, Cardi 1984, fig. 66)

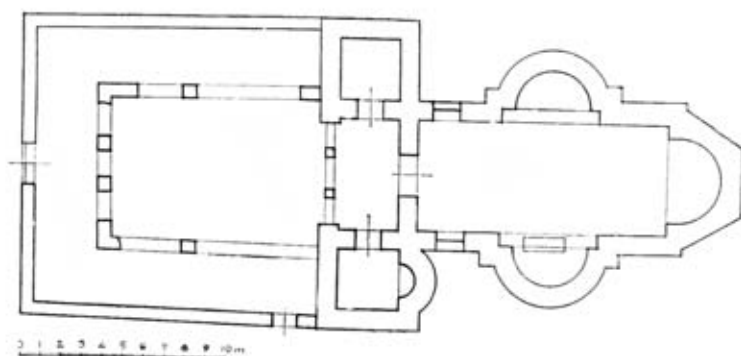
Сл. 4: Царичин град, аксонометријски приказ реконструкције крстообразне цркве
(према Guyon, Cardi 1984, fig. 67)

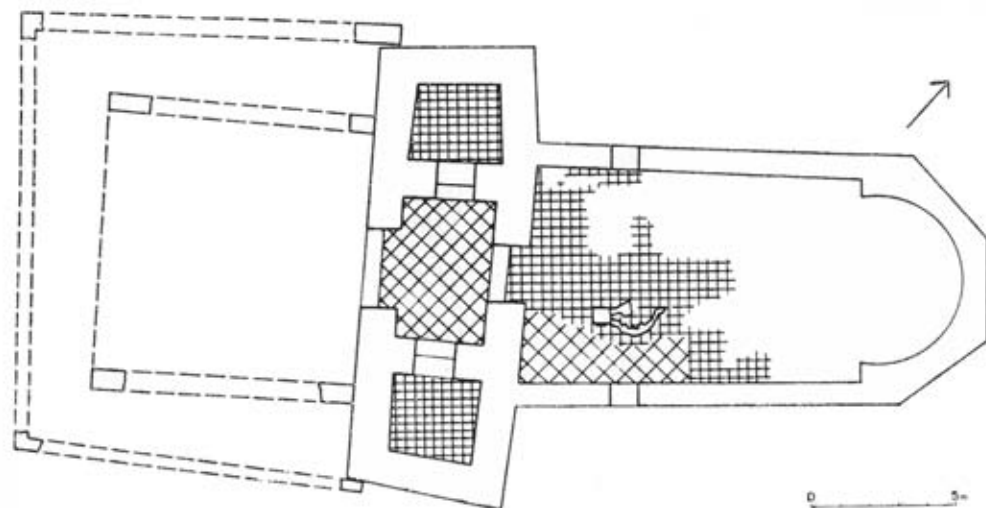
Сл. 1: Царичин град, двојна базилика (према Кондић, Поповић 1977, сл. 78)

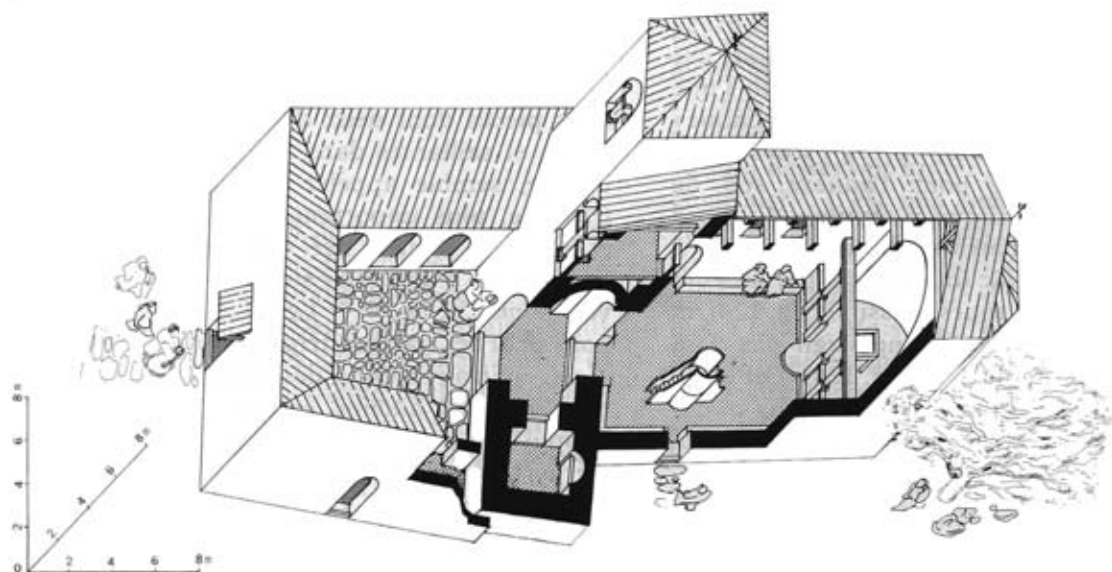
Сл. 2: Царичин град, основа базилике са трансептом (према Кондић, Поповић 1977, сл. 82)

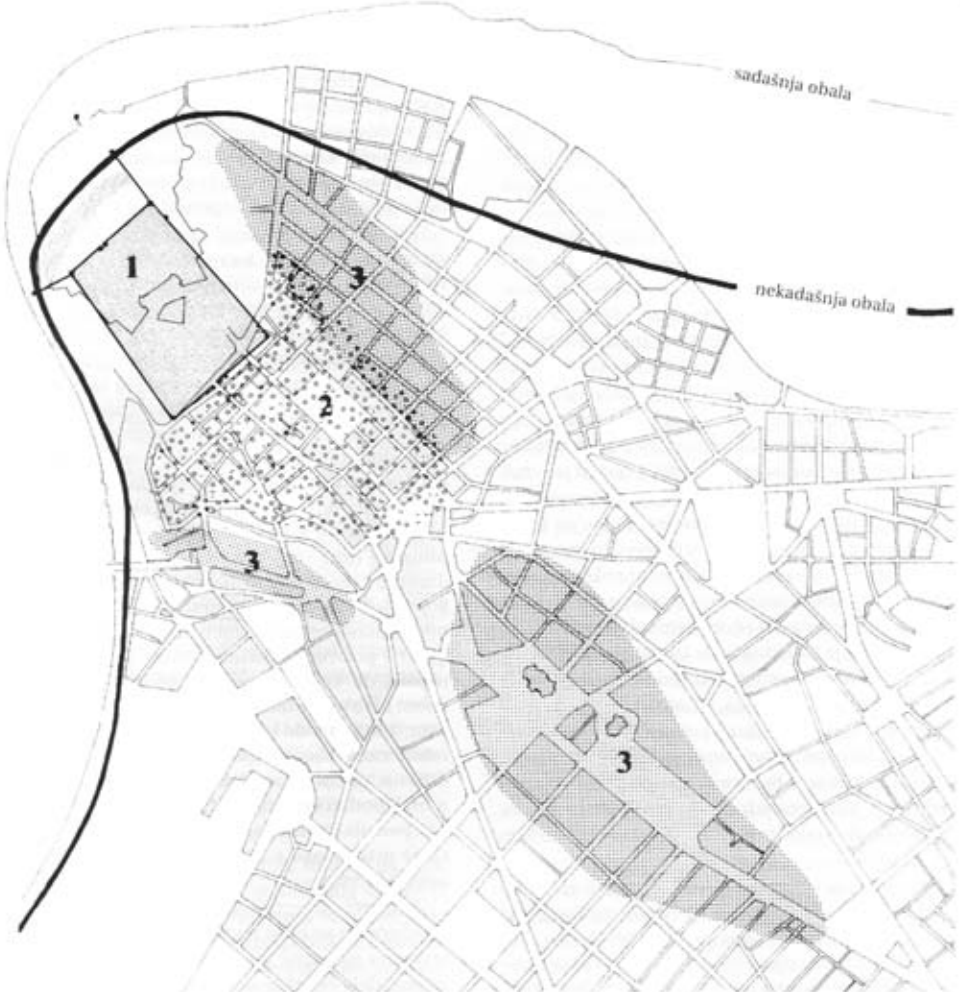
Сл. 3: Царичин град, основа триконхалне базилике (према Кондић, Поповић 1977, сл. 97)

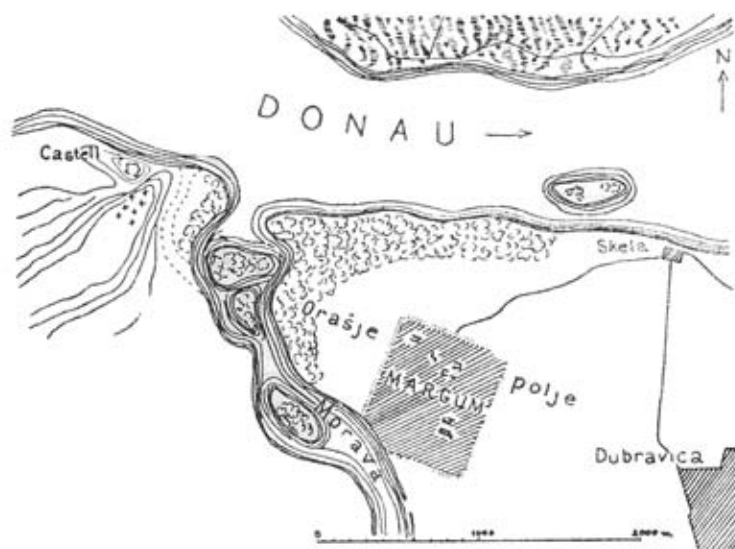
Сл. 1: Царичин град, основа једнобродне цркве изван бедема (према Кондић, Поповић 1977, сл. 101)

Сл. 2: Царичин град, аксонометријски приказ реконструкције једнобродне цркве изван бедема (према Duval, Jeremić 1984, fig. 127b)

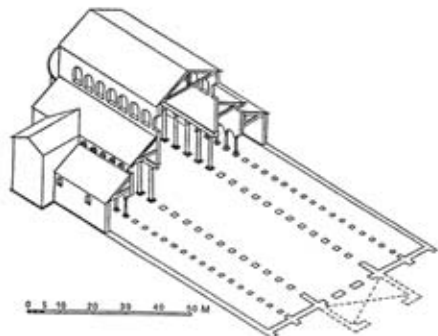
Сл. 1: Сингидунум, план, 1 - легијски логор, 2 - насеље, 3 - некрополе (према Роровић М. 1997, сл. 2)

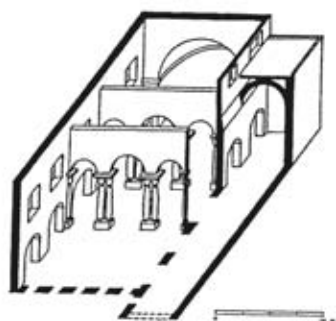
Сл. 2: Маргум, план Ф. Каница (према Мирковић 1968, сл. 2)

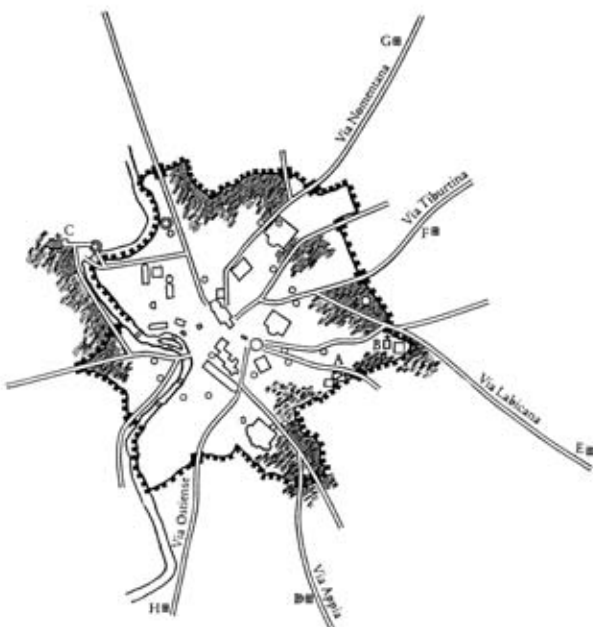

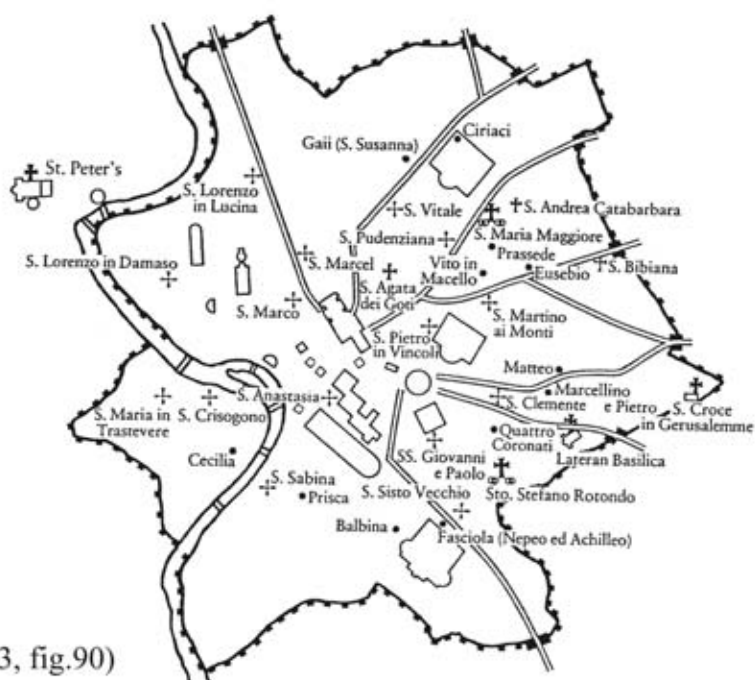
Сл. 1: Рим, Латеранска базилика
(према Krautheimer, 1983, fig. 15)

Сл. 2: Рим, Santa Croce in Gerusalemme
(према Krautheimer 1983, fig. 25)

Сл. 3: Рим у време Константина I
(према Krautheimer 1983, fig. 1)

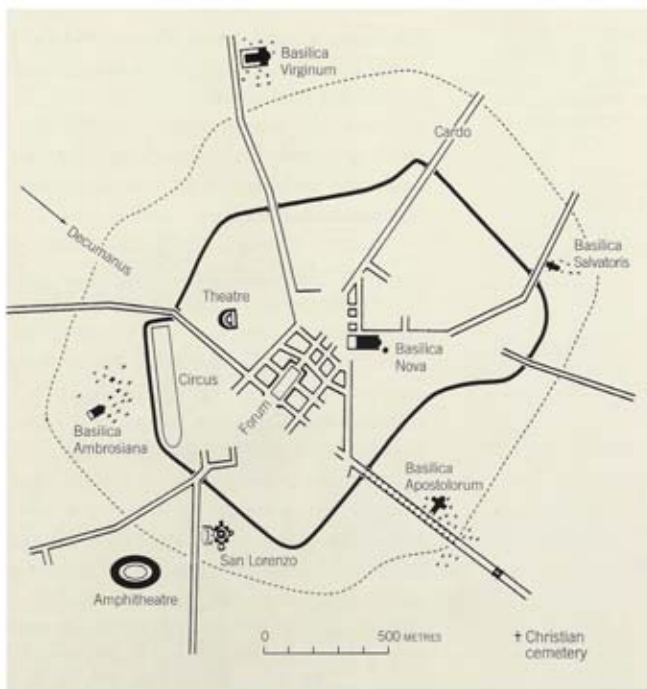
Сл. 4: Рим у 5. веку
(према Krautheimer 1983, fig.90)

Aelia Capitolina, план града

Сл. 1: Константинопол, план касноантичког града (према Byzanz Pracht und Alltag 2010, 121)

Сл. 2: Милано, план касноантичког града (према Krautheimer 1983, fig. 63)

Биографија

Олга З. Шпехар рођена је 1978. године у Краљеву, где је завршила основну школу и гимназију. Године 1997. уписала је Филозофски факултет, Одељење за историју уметности, где је дипломирала 2002. године са просечном оценом 9.53. Током студија је похађала курс конзервације у „Дијани“, Центру за конзервацију Народног Музеја у Београду. Била је стипендиста Министарства просвете, Фондације за стипендирање младих талената Министарства науке, Фондације Zepher и Владе краљевине Норвешке. За дипломски рад са темом *„Позноантичке и ранохришћанске представе на царском новцу и у уметности: од Диоклецијанових монетарних реформи до смрти Теодосија II“* добила је оцену 10. Године 2002. добила је награду Универзитета у Београду за студента генерације Филозофског факултета. Исте године уписала је постдипломске студије на катедри за Историју античке уметности, а 2006. одбранила магистарски рад са темом *„Римски империјални култ на тлу Србије“*.

Од 2002. године запослена је на Одељењу за историју уметности као библиотекар. У периоду 2002-2004. је, као библиотекар Одељења, учествовала на пројекту Темпус, а почетком 2008. године сарађивала на организацији прве радионице *„Јеврејска уметност и традиција“*. Докторске студије на Одељењу за историју уметности уписала је 2010. године, а у марту 2011. одобрена јој је израда докторске тезе под насловом *„Настанак хришћанске сакралне топографије урбаних простора централног Балкана: од Миланског едикта до почетка 7. века“*. У априлу 2011. године учествовала је на научном скупу *Простори памћења* одржаном у Београду, а у јуну исте године на научном скупу *Ниш и Византија* одржаном у Нишу.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Олга Шпехар

број уписа _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

НАСТАНАК КРИСТАЛИКЕ САКРАИНЕ ТОПОГРАФИЈЕ УРБНИХ ПРОСТОРА
ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА : од Миланског едикта до почетка X. ВЕКА

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 26.02.2012.

Spchae Olga

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Олга Шпехар

Број уписа _____

Студијски програм ИСТОРИЈА УМЕТНОСТИ

Наслов рада НАСТАНАК ХРИШЋАНСКЕ САКРАЛНЕ ТОПОГРАФИЈЕ УРБАНИХ ПРОСТОРА
ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА: ОД МИЛАНСКОГ ЕДИКТА ДО ПОЧЕТКА 7. ВЕКА

Ментор Доц. др Јелена Ердешковић

Потписани Олга Шпехар

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 26.02.2012.

Sphehar Olga

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

НАСТАНАК ХРИШЋАНСКЕ САКРАШНЕ ТОПОГРАФИЈЕ УРБАНИХ ПРОСТОРА
ЦЕНТРАЛНОГ БЛКАНА: ОД МИЛАНСКОГ ЕДИКТА ДО ПОЧЕТКА 7. ВЕКА

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 26.02.2012.

Spelae Olga

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.